

Ա. Ա. ԲՈԶՈՅԱՆ

**ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
(1165-1178 թթ.)**

ԵՐԵՎԱՆ 1995

Սույն գրքի տպագրական ծախսերը հոգացել է
Ամերիկայի Հայաստանյայց եկեղեցու Արևելյան թեմի
ԶԳՕՆ ԵՊՍ. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Հիմնադրամը

Գիրքը նվիրում եմ
հարապատներիս՝
ԵՐՎԱՆԴ և ՀԱՅԿ
ՍԵԴՐԱԿՅԱՆՆԵՐԻ
հիշատակին

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

Azat A.Bozoian

DOCUMENTS ON THE ARMENIAN-BYZANTINE
ECCLESIASTICAL NEGOTIATIONS

(1165 - 1178)

"GITOUTIOUN" PRESS

YEREVAN

1995

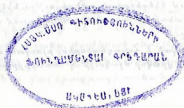
281.6 (091)

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Ա.Ա.ԲՈԶՈՅԱՆ

**ՀԱՅ-ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
(1165 - 1178 թթ.)**

A II
83818

**«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1995**

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր., պրոֆ.

Պ.Մ.Մուրադյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր **Կ.Ա.Միրոսյան**
պատմական գիտությունների թեկնածու **Պ.Ա.Չոքանյան**

Բողոյան, Ա.Ա.

Բ-802 Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վա-
րկերագրերը (1165-1178) / Պատ. խմբ.՝ Պ.Մ.Մուրադյան. - Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995. - 256 էջ:

Հետազոտության մեջ ուսումնասիրվում են Հայ-բյուզանդական բանակցու-
թյունների մի խումբ փաստաթղթեր, որոնք նկարագրվում են, թվագրվում և ենթարկվում
մանրակրկիտ վավերագրագիտական և պատմաբանասիրական քննության: Այստեղ
սկզբնաղբյուրների թույլ տված Հնարավորությունների սահմաններում Հետազոտու-
թյան են ենթարկվում Կոստանդնուպոլսի կայսերական և պատրիարքական ու Հոռոմկայի
Հայոց կաթողիկոսարանի նոտարատների գործունեությունը և աշխատանքի սկզբունք-
ները: Աշխատանքում բնութագրվում են նաև Հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխ-
հարաբերությունների վավերագրերի ժողովածուները, ճշգրտվում է բանակցություննե-
րին մասնակցած եկեղեցական և աշխարհիկ գործիչների ինքնությունը, բացահայտվում
են նրանց դիրքորոշման Հասարակական, քաղաքական ու Հոգևոր-եկեղեցական զբո-
ղապատճառները: Հայ-բյուզանդական բանակցությունները քննարկվում են Մերձավոր
Արևելքի և Բալկանների այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության ետևախոր-
քի վրա: Վավերագրերի և պատմական մյուս սկզբնաղբյուրների ընձեռած նյութի Հի-
ման վրա ցույց են տրվում եկեղեցական բանակցությունների քաղաքական շարժա-
ռիթները այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ Կիրիկիայում գրվում էին Հայոց անկախ
պետականության հիմքերը:

Գիրքը Հասցեագրված է Հայագետներին, բյուզանդագետներին և Մերձավոր
Արևելքի պատմությանը ու զբաղվող մշակույթով Հետազոտող ընթերցող լայն շրջան-
ներին:

0503020913

Բ ————— 29-91

ԳՄԴ 63.3(2Հ)4+63.3(0)4

703(02)-95

ISBN 5-8080-0238-9

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1995 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան վավերագրերի նկարագրություն և հետազոտություն ասպարեզում հայագիտությունը չունի էական ձեռքբերումներ, մինչդեռ այդ բնագավառի բացը լրացնող աշխատությունների երևան գալը կարող է նոր լիցք հաղորդել հայոց միջնադարյան փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը և անփոխարինելի նյութ տրամադրել պատմագրությանը, բանասիրությանը, բնագրագիտությանը և հնագրագիտությանը: Առանց վավերագրագիտության (diplomatica) հնարավոր չէ հասկանալ միջնադարյան նոտարատներին աշխատանքը, դարաշրջանին քաղաքական և հասարակական փոխհարաբերությունների նշանաբանությունը բացահայտող միջնադարում գործած բանաձևային համակարգերը:

Հայոց մատենագրությունն իր սկզբնավորման օրից ծանոթ է թուղթ-ուղերձի դրատեսակին՝ Նոր Կտակարանում տեղ գտած նամակների թարգմանություններով: Սակայն դա չի նշանակում, թե մեզանում այդ գրատեսակը սկսում է կիրառվել հենց այդ ժամանակներից (այն է Ե դարից): Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի և հետագայի մյուս մատենագիրների ու հատկապես պատմիչների երկերում հաճախ բերվում են թղթեր, որոնք վերագրվում են մեր հեթանոս ու քրիստոնյա թագավորներին, աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչներին¹: Սըրանք ինքնատիպ վավերագրեր են և հայագիտության խնդիրներից մեկը պետք է համարել դրանց վավերականության աստիճանի ճշտումն ու օգտագործված բանաձևային համակարգերի համապարփակ, պատմաբանասիրական և վավերագրագիտական ուսումնասիրությունը:

¹ Այդ վավերագրերին առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել և արժեքավորել է ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան: Նա է քիչ թե շատ համակարգված մոտեցում ցուցաբերել հին Հայաստանի նոտարատների գործունեությանը (տե՛ս Langlois, Le trésor, p. 1-4):

Ե դարից սկսած Հայալեզու մատենագրությանը Հայտնի են «Թուղթ» նշանակությամբ բազմաբնույթ վավերագրեր, որոնք երբեմն կրում են նաև նամակ, կոնդակ, Հրովարտակ, կանոն, շրջաբերական Թուղթ (կամ նամակ), ուղերձ, տոմար, մատյան և այլ անուններ: Հայագիտության առաջիկա խնդիրներից մեկն է նմանատիպ փաստաթղթերի նկարագրությունը, դասակարգումն ու քննությունը, որը կարող է նոր ուղիներ մատնանշել պատմության օժանդակ բնագավառների՝ վավերագրագիտության, տոմարագիտության, միջնադարում Հասարակական մտքի Հետազոտության ասպարեզում:

Հայ միջնադարյան վավերագրի ուսումնասիրությունը՝ վավերագրագիտությունը մեզանում դեռևս չի ձևավորվել², սակայն նյութի առատությունն ու բազմազանությունը հույս են ներշնչում, որ ուսումնասիրությունը խոստումնալի կարող է լինել: Ամբողջական Թղթերի, վավերագրերում կանոնական դարձած Թվագրման Համակարգերի, Թղթառաջների³ ու Թղթավարտների Համեմատական Հետազոտությունն անգնահատելի նյութ կարող է մատուցել Հին Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական պատմության, առանձին նոտարական գրասենյակներում աշխատանքի կազմակերպման, միջնադարում աշխարհիկ և եկեղեցական դիվանագիտական գործունեության ու միջազգային փոխհարաբերությունների, Հայոց եկեղեցու որդեգրած ծեսերի և դավանաբանության ուսումնասիրության համար: Այդ իսկ պատճառով Հայագիտության զարգացման ժամանակակից փուլում առաջնահերթ նշանակություն ունի Թուղթ-ուղերձների գիտական բնագրերի կազմումն ու վավերագրերի մանրակրկիտ ձևաբանական և պատմաաղբյուրագիտական հետազոտությունը: Այդ աշխատանքին պիտի հաջորդեն փաստաթղթերի գիտական լիակատար նկարագրություն-ցանկերի (Regeste) պատրաստումը՝ խիստ ժամանակազրական հերթականությամբ, ինչպես այդ կատարվում է արդի բյուզանդագիտության և եվրոպական միջնադարագիտության բնագավառում: Հետևելով այդ ավանդներին, սույն մենագրության մեջ փորձել ենք մշակել Հայոց միջնադարյան վավերագրի հետազոտության և նկարա-

2 Իհարկե հսկայական առաջընթաց կա Մատենադարանում պահպանվող հայալեզու և պարսկալեզու կալվածագրերի (Արրահամյան, Կալվածագրեր, Փարիզյան, Կալվածագրեր) և պարսկերեն հրովարտակների հրատարակության (Папазян, Указы) և ուսումնասիրության բնագավառում:

3 Ուշ միջնադարյան գրառաքների գրականագիտական որոշ խնդիրների անդրադարձել է Ա.Գ.Դյուրխանյանը (Տե՛ս Դյուրխանյան, «Գրառաքները», էջ 66-74):

գըրման համապատասխան մոտեցումներ և սկզբունքներ, որոնց կարիքը վաղուց ի վեր զգուժ էր հայագիտությունը:

Թղթերի ժանրի զարգացումը պետք է պարբերացնել մեզ հասած նյութով, ինչպես նաև թղթառաջներում և թղթավերջերում դրերի ընթացքում կատարվող բանաձևային համակարգերի օրինաչափ փոփոխություններով: Մեծ կարևորություն է ստանում թղթերի տեսական բաժանումը վավերագրերի և համապատասխանաբար՝ գրական երկերի: Թեև միջնադարյան գրական գործունեության այս երկու բնագավառներն էլ հայագիտական ժառանգության անքակտելի մասն են, այնուամենայնիվ՝ թղթերի վավերագրատական ուսումնասիրությունն իր առջև առաջին հերթին խնդիր է դնում, որպես օժանդակ գիտաճյուղ ծառայել պատմագիտության և պատմագրության կարիքներին:

Մեզանում թղթագրական ժանրի զարգացման առաջին փուլը կապված է Արտաշիսյան և Արշակունի⁴ թագավորների գերմանատենություն ձևավորված փաստաթղթի տեսակների հետ, որոնցից միայն հատուկենտ նմուշներ են մեզ հասել անտիկ հեղինակների և Ե դարի Հայոց պատմիչների աշխատություններում: Դրանցից շատերի վավերականությունը հարցը դեռևս խնդրո առարկա է: Այնուամենայնիվ, դրանք հետաքրքիր են այդ գրական տեսակի ուսումնասիրության համար, քանի որ պատճենում են հիշյալ ժամանակաշրջաններում հունական և հռոմեական մատենագրություններում տարածված ուղերձի հիմնական տեսակների բանաձևերը, որոնք գրված են նույն սկզբունքներով, ինչ պահանջում էին այդ ժանրի հունալատինական դասագրքերը⁵: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց բանաձևային համակարգերը կրկնում են Մերձավոր Արևելքի հելլենիստական նոտարատներում շրջանառության մեջ գրված կաղապարները⁶:

Հայ մատենագրության մեջ թուղթ-ուղերձի զարգացման երկրորդ փուլն անկասկած կապվում է առաքելական և սուրբ հայրերի թողած նամակագրական ժառանգության Հայաստան մուտք գործելու

4 Արտաշիսյան և Արշակունյաց Հայաստանում արքունական դիվանատան որոշ սկզբունքների մասին հետաքրքիր են Գ.Ս.Սարգսյանի դիտարկումները (տե՛ս ՀԺՊ, հտ. Ա, էջ 537, 683-686):

5 St'e'u Hunger, Die hochsprachliche, S. 203-207, Сметанин, Эпистолография, с. 35-41:

6 Ե դարի հայ մատենագրությանը հայտնի թղթերի գրական տեսակի ուսումնասիրության հարցերին, միջնադարյան պատմագրության և նամակի ժանրի սերտաճման խնդիրներին, թղթի ժանրային առանձնահատկություններին անդրադարձել է Ա.Վ.Ալեքսանյանը (տե՛ս Ալեքսանյան, Պաշտոնական, էջ 127 - 138):

և թարգմանվելու փաստի հետ: Սրանց թղթառաջային և թղթա-
վարտային բանաձևերը ինչպես և այլ քրիստոնեական մատենագրու-
թյուններում և պաշտոնական նոտարատներում, երկար ժամանակ կի-
րառվեցին նաև մեզանում, իսկ մի շարք բանաձևային տարրեր օգտա-
գործվում են նաև այժմ՝ կաթողիկոսական դիվանից ելած վավերագրե-
րում: Ե դարի երկրորդ կեսից Հայոց եկեղեցին աստիճանաբար տարո-
րոչվեց և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան քրիստոնեությունից, իսկ Զ դարում
պատմության ընթացքի բերումով ստեղծվեց թղթագրական ժանրի մի
նոր տեսակ՝ ծիսագավանական կամ հակաճառական թուղթը, որի նոր-
մերով գրված վավերագրերը Հայոց եկեղեցին պարբերաբար փոխանա-
կում էր բյուզանդական, վրացական և ասորական եկեղեցիների հետ՝
ծիսագավանական վեճերի ընթացքում: Թղթագրական այս տեսակը
երբեմն օգտագործվում էր նաև Հայոց եկեղեցու շրջանակներում, իսկ
հաճախ՝ քաղկեդոնականություն ընդունած հայերի հետ դավանական
վեճերի ժամանակ:

Թ դարում պատմական Հայաստանի տարածքի վրա ձևավոր-
վում է Բագրատունիների թագավորությունը, որն Արծրունյաց, Սյուն-
յաց և այլ քաղաքական և վարչական կազմավորումների հետ միասին
ստեղծեց նաև սեփական պաշտոնական նոտարատներ: Այս հաստա-
տություններից դուրս են եկել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնց մի-
այն մի մասն է մեզ հասել: Դրանց համապարփակ հետազոտությունը
կնշանակեի Հայկական վավերագրիտություն մի ամբողջ ժամանակա-
հատվածի ուսումնասիրություն: Պակաս հետաքրքիր չի լինի այդ շըր-
ջանում գործող կաթողիկոսական դիվանատան գործունեություն, ինչ-
պես նաև՝ արդեն առանձնացած մի շարք վանական կենտրոններում
ստեղծված վավերագրագիտական ժառանգության ուսումնասիրու-
թյունը, մանավանդ, որ դեռևս անհայտներով են ծածկված այդ և
նախորդ դարաշրջանների կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական և վա-
նական նոտարատների գործունեություն առանձնահատկություններ:

Նոր ու թարմ միտումներ են ձևավորվում հայկական վավերա-
գրի ու թղթագրական ժանրի զարգացման մեջ ԺԲ դարում: Կիսելով
սեփական ժողովրդի ճակատագիրը, Հայոց կաթողիկոսարանը փոխա-
գրքով է տարազգի ժողովուրդներով բնակեցված մի տարածաշրջան,
ուր նոր քաղաքական հողի վրա է գրվում նաև կաթողիկոսական դի-
վանատան գործունեությունը: Պաշտոնական հարաբերություններ են
հաստատվում Բյուզանդիայի, Արևելքի խաչակիրների, Հռոմի և Արև-
ելքի կաթոլիկ հոգևոր պետերի, Եվրոպայի թագավորների, Արևելքի
մուսուլմանական իշխանավորների և քրիստոնեական համայնքների

Հետ: Ծիսադավանական թուղթ-վավերագրի զարգացման այս փուլում թղթի գրական տեսակը մեղանում հասավ իր զարգացման բարձրակետին:

1198 թ. Կիլիկիայի տարածքի վրա Հայոց նոր թագավորութան ստեղծումով, իսկ ԺԳ դարի վերջին Հայոց կաթողիկոսարանի Սիս տեղափոխվելուց հետո, ստեղծվեցին պետութայնը և կաթողիկոսարանին կից դպրատուն-նոտարատներ, որոնք մշակում էին վավերագրերի ու թղթերի կազմման նոր բանաձևեր: Թագավորական նոտարատներում փաստաթղթեր էին տրվում նաև լատիներեն և հին ֆրանսերեն լեզուներով: Այդ գրասենյակներում ստեղծված վավերագրերն իրենց արձագանքն են գտել բազմաթիվ ձեռագրերում ընդօրինակված թղթառաջներին և թղթավարտների բանաձևերի ժողովածուներում: Մեր կարծիքով թղթի զարգացման այս փուլը շարունակվում է մինչև 1444 թ., երբ էջմիածին տեղափոխվելով, Հայոց կաթողիկոսարանը ստեղծում է նոր դպրատուն և ժամանակաշրջանի քաղաքական պայմաններին համակերպվելով, կազմակերպում է նախորդից որոշակիորեն տարբեր ձեռագիր ունեցող նոտարատուն:

Թուղթ-ուղերձի զարգացման հաջորդ փուլը կապվում է ուշ միջնադարում (ԺԵ-ԺԸ դդ.) Հայոց կաթողիկոսական դիվանատան, առանձին վանական հաստատությունների և աշխարհով մեկ սփռված բազմաթիվ երեւելի անհատների ու հայկական դաղթօջախներից մեկ հասած ժառանգութան հետ: Եվրոպայում հասարակական նոր հարաբերությունների զարգացումը և փոստային ծառայության բարելավումը խթանեց նաև մեկ հետաքրքրող ժանրի զարգացումը: Նոր՝ էական ու կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին ոչ միայն վավերագրերի բանաձևային կառուցվածքում, այլև աննկատելիորեն փոխվեց նաև թուղթ-նամակի դերը⁷: Հասարակական կյանքում տեղի ունեցած հետագա փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն են թողել նաև հայկական վավերագրի զարգացման միտումների վրա:

Մեղանում, ինչպես ասվեց, դեռևս փորձ չի կատարվել համակողմանիորեն ուսումնասիրել տարբեր նոտարատներից դուրս եկած վավերագրերը և համադրման միջոցով պարզել յուրաքանչյուրի կողմից փաստաթղթերի և հատկապես թուղթ-ուղերձի կազմման սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները: Հայկական վավերագրա-

7 Այս առումով ուշագրավ են Գյուտ քահանա Աղանյանցի «Դիվան Հայոց պատմութեան» (Ա-ԺԲ, Թիֆլիս 1893-1915) շարքի հատորները, որոնք ընդգրկում են այդ ժամանակաշրջանի վավերագրերը: Ընդհատված այս հրատարակության բացերը լրացնելու միտում ունի սկսված ճոր շարքը, որի հրատարակիչն է Վարդան Գրիգորյանը:

դիտութեան համար կարևոր է նաև ընդհանրապես մեզ հասած բոլոր թղթառաջը-թղթավարտների ուսումնասիրութեանը, որը կարող է նոր խթան հանդիսանալ այդ ժանրի բոլոր հիմնական բնագրերի դիտական հրատարակման և հետազոտութեան համար:

Ներկա ուսումնասիրութեան մեջ առաջին անգամ փորձ է կատարված ներկայացնել միջնադարյան հայկական և բյուզանդական նոտարատներում ստեղծված կամ պահպանված վավերագրերի տեսակներից միայն մի քանիսը (այն էլ ժամանակագրական խիստ սահմանափակ դարաշրջանում)⁸ կաթողիկոսական, կայսերական և պատրիարքական թղթերը: Ավելի ճիշտ՝ 1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցութեանների ընթացքում Հայոց կաթողիկոսների փոխանակած (բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմենենոսին և պատրիարք Միքայել Գ Անքիպոսին առաքված և Հռոմիկայում նրանցից ստացված) վավերագրերը: Մեր նպատակն է այդ փաստաթղթերի կառուցվածքային ուսումնասիրութեան արդյունքները, թե այս աշխատանքում և թե հետագայում, ծառայեցնել ԺԲ դարի Բ կեսի միջադարձային փոխհարաբերութեանների ոլորտում Հայոց կաթողիկոսարանի տեղը, դերն ու կշիռը որոշելու խնդրին: Նշված ժամանակաշրջանում հայերեն և հունարեն լեզուներով գրված ու պահպանված վավերագրագրիտական նյութի առատութեանն ու համապարփակութեանը թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմել Հռոմիկայի կաթողիկոսական դիվանի, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական և կայսերական գրասենյակների, իսկ հետագայում՝ Հռոմի պապական և հակոբիկաառական եկեղեցու նոտարական դիվաններում վավերագրեր գրելու ավանդների և փաստաթղթի կազմման և մշակման սկզբունքների մասին⁸: Այս խնդիրներին են նվիրված մենագրութեան առաջին և մասամբ երկրորդ մասերը:

8 Կոստանդնուպոլսի կայսերական և պատրիարքական նոտարատների գործունեությունը քավական լուրջ ըննության է ենթարկվել Ի դարի ընթացքում: Բյուզանդիայի կայսերական նոտարատան աշխատանքներին մփրված հիմնական աշխատությունները պատկանում են գերմանացի գիտնական Ֆրանց Դյուգերին և հույն բյուզանդագետ Հովհաննես Կարայանոպոլոսին. Dölger-Karavannopoulos, Byzantinische, Dölger, Regesten: Այստեղ օգտագործվում է վերջին գրքի միայն երկրորդ պրակը, որը հրապարակվել է 1925 թ., (Dölger, Zur Form, S. 83-90): Նշանավոր բյուզանդագետի վավերագրագիտությանը մփրված մնացած հիմնարար աշխատանքները հավաքված են մեկ հատորում (տե՛ս Dölger, Diplomatie):

Պատրիարքական վավերագրերի ուսումնասիրության համար օգտագործվել է Վ. Գրյունեի վավերագրերի նկարագրության երկրորդ հրատարակության, երկրորդ և երրորդ միացյալ պրակը (տե՛ս Grunel-Darrouzès): Այդ բնագավառի վերջին տարիներին լույս տեսած ուսումնասիրություններից ուշագրավ է Mazal, Prooimien:

Բյուզանդական կայսրութիւնը ԺԲ դարի ընթացքում և մասնավանդ Մանուէլ Ա Կոմնենոսի իշխանութեան տարիներին, ելնելով կայսրութեան արտաքին-քաղաքական նպատակներից, բազմիցս փորձում է սերտ դիվանագիտական փոխհարաբերութիւններ հաստատել Հռոմի պապական եկեղեցու, Հռոմկայի Հայոց կաթողիկոսարանի և ասորիների հակօրինկյան պատրիարքարանի հետ: 1171 թ., Կոստանդնուպոլսի Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի օրոք, հրապարակել է Հռոմի և բյուզանդական-օրթոդոքս եկեղեցիների միավորման անհրաժեշտութիւնը հաստատող կղերական ժողով⁹: Սակայն և՛ Հռոմը, և՛ Կոստանդնուպոլիսը ժամանակի ընթացքում դավանանքով ու ծեսով այնքան էին հեռացել միմյանցից, որ ծիսադավանական այս տարբերութիւններին էլ դումարվելով քաղաքական հակամարտութիւնը, եկեղեցական միութեան հարցը դրական լուծում չէր կարող ստանալ, քանի որ երկու եկեղեցական կազմակերպութիւններին հուզող հիմնական հարցը մնում էր գերազանցութեան խնդիրը¹⁰: Բյուզանդական կայսրութեան և Հռոմի պապական եկեղեցու միջև ԺԲ դարի 60 - 70-ական թթ. բանակցութիւնների քաղաքական շարժառիթը Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի Իտալական պատերազմն էր, որը Բյուզանդական կայսրութիւնը և Հռոմի պապութիւնը ակամա դաշնակիցներ էր դարձրել Գերմանական կայսրութեան դեմ պայքարում¹¹:

Եվրասիական դավառի անառիկ ամրոց Հռոմկայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը ԺԲ դարի 50-ական թվականներից Հալեպի աթարեկութեանը ստորակա առանձին քաղաքական միավոր էր և տիրում էր կաթողիկոսանիստ բերդաքաղաքին ու նրա շրջակայքին: Երբեմն, նորընտիր կաթողիկոսն աթոռին տիրում էր գերակա Հալեպի աթարեկութեան միջնորդութեամբ¹², սակայն այս հանգամանքը չէր խանգարում, որ ԺԲ դարի 60 - 70-ական թթ. Հայոց եկեղեցին փորձեր մտնել եկեղեցական հարաբերութիւններին միջազգային ոլորտ, բա-

9 Beck, Kirche, S. 58.

10 Այդ մասին տե՛ս Spiteris, La Critica, p. 3-24:

11 Տե՛ս Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 563-570, 653-654.

12 Գրիգոր Դ Տղայի կաթողիկոս ձեռնադրվելու իրադարձությունների մասին Միքայել Ասորի հակօրինկ ասորական պատրիարքի հաղորդումը Հռոմկայի կաթողիկոսարանի հանդեպ Հալեպի արքեպիսկոպոս գերակայության փաստարկ է (տե՛ս M.S., t. III, p. 353-354, հմմտ. նաև Մ.Ա., 1871 էջ 472): Ասորի պատմիչի վկայությամբ «Մլեհն էառ զմա (Գրիգոր Դ Տղային-Ա.Բ.) և տարաւ առ Նորադինն, և նորին օգնականութեամբ եմոյծ զմա ի Հռոմկայն. և նստաւ յաթոռ հայրապետութեան հօրեղբօրն՝ Գրիգոր անուն»: Հայ մատենագրության մեջ այս վկայությունը կրկնվում է ևս երկու անգամ. ԺԳ դարի ժամանակագիր Ստեփանոս Եպիսկոպոսի և ԺԷ դարի մատենագիր Դավիթ Բաղիշեցու մոտ (տե՛ս Մամր ժամանակագրություններ, հտ. I, էջ 35, հտ. II, էջ 342):

նակցություններ վարեր բյուզանդական, պապական և հակոբիկյան եկեղեցիների առաջնորդների հետ:

Հայոց կաթողիկոսարանը մեզ հետաքրքրող պատմաշրջանում հայերին միավորող միակ համազգային իրավական կադմակերպութ-յունն էր, այն փաստորեն կառավարման մի շարք լծակներ պահա-նած հաստատություն էր պետականությունը կորցրած ժողովրդի հա-մար: Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում և այլուր իշ-խանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն միջնորդ դատավորի դեր էր ստանձնում՝ միմյանց դեմ կռվող հայ իշ-խանների միջև բորբոքված երկպառակոտչական պատերազմները դա-դարեցնելու մտահոգությամբ: Հռոմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը միաթամանակ դերազազ դիրք ուներ հայրենիքում և նրանից դուրս գտնվող բոլոր հայկական իշխանությունների նկատմամբ: Նրա իշխա-նության մյուս առանձնահատուկ կողմն էլ այն էր, որ կաթողիկոսա-րանի ազդեցությունը տարածվում էր հայազգի բոլոր հավատացյալ-ների վրա. «որք յարեւելս՝ ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց բնակեալք, և որք յարեւմտեան կողմանսդ սահեալք նշդհհուծեամբ, և որք ի Միջերկրայս՝ ի մէջ ալլալեզու ազանց տարաբերեալք»¹³: Հա-յաստանում և հայաբնակ շրջաններում Հայոց եկեղեցու և կաթողիկո-սարանի միջոցով էին լուծվում հայ ազգաբնակչության և օտարազգի իշխանությունների միջև ծագած վարչական, տնտեսական և նույնիսկ քաղաքական հարցերը¹⁴: Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հոգածության առարկան էին նաև համազգային հոգևոր և մշակութային խնդիրները:

Ի հակակշիռ սելջուկ-թուրքերի ռազմարշավների հետևանքով կորցրած տարածքներին, բյուզանդական պետական կառույցները շտ-րունակում էին հարատեւել Կիլիկիայում և Կիպրոսում: Կայսրությունը ԺԲ դարի առաջին կեսին, մինչև 1176 թ. Միրիոկեֆալոնի ճակատա-մարտում¹⁵ Իկոնիայի սուլթանության դեմ մղած պատերազմում պարտություն կրելը, կարողանում էր ռազմարշավներ կազմակերպել Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք: Մերձավոր Արևելքի այս հատվածում (նկատի ունենք Կիլիկիայի, Կիպրոսի, Միջերկրական ծովի ափամերձ լատինական իշխանությունների տարածքը) ստեղծվել էր Բյուզանդա-

13 Տե՛ս ԹՂ, 1871, էջ 1: Հիմնականում օգտագործել ենք այս հրատարակությունը, մյուս-ներից օգտվելու դեպքում նշում ենք թվականը:

14 Այդ մասին է վկայում օրինակ Բարսեղ Ա կաթողիկոսի այցը սելջուկյան սուլթան Մելիք Օսմին (տե՛ս Մատթեոս, էջ 240, Սամուել, էջ 117):

15 Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտի և Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ այդ իրադարձության նշանակության մասին տե՛ս Lilie, Die Schlacht, p. 257-275.

կան կայսրութեան գերակայութիւնն ընդունող իշխանութիւնները բաժանաբար լայն մի ցանց, որն իբրեւ կանոն գործում էր Տարսոնում նրա-տող բյուզանդական զինվորական հրամանատարի հետ դաշնակցած¹⁶։ Այս առումով կարելի է մասնագետների ուշադրութիւնը հրավիրել Կի-լիկիայում գործող Լամբրոնյան, Նաթանայելյան և այլ իշխանական տների բյուզանդամետ ձգտումների վրա։ Նրանց քաղաքական թեմա-պատկանող մյուս հայ իշխանական տների մասին հետաքրքիր տեղե-կութիւններ են պահպանել հայկական պատմական սկզբնաղբյուրնե-րը¹⁷։

Մանուէլ Ա Կոմնենոս կայսրը 1158 - 1159 թթ. Կիլիկիայի վրայով Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավի ժամանակ կա-րողացալ ստորակայական կախման մեջ դնել անկախութեան ձգտող Թորոս Բ Ռուբինյանին, նրան տալով սևաստոսի պատվանուն։ Բյու-զանդական կայսրութիւնից Ռուբինյան իշխանութեան կախման ժամ-կան մասին հետաքրքիր վկայութիւններ են պահպանել բյուզանդա-կան պատմիչներ Հովհաննես Կիննամոսը¹⁸, Նիկետաս Խոնիատեսը¹⁹, Կիլիկիայի Հայաստանի ժամանակագիր Սմբատ Սպարապետը²⁰ և «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» (այսուհետև՝ ՊԽՄ)²¹ վավերա-գրերի ժողովածուն։ Սակայն Ռուբինյան իշխանական տունը Թորոս Բ-ի ղեկավարութեամբ ԺԲ դարի 60-ական թվականներին էլ շարու-նակում է Կիլիկիայում զլխավորել հակաբյուզանդական քաղաքական թեք, որի ծրագրերը և փայփայած հույսերը համահունչ էին ժամա-նակի պատմական կացութեանը։ ԺԲ դարի 60-70-ական թվականներին

16 Այդ մասին տես Բրգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 190-216։

17 Նշենք այդ իշխաններից միայն ոմանց անունները. ա) պարոն Սմբատ՝ տեր Պապեռո-նից, բ) պարոն Վասիլ՝ տեր Բարձրաբերդի, գ) պարոն Տերից, դ) պարոն Տիգրան (տես Սմբատ, 1859, էջ 83)։ ԺԳ դարի հայ ժամանակագիրներից մեկը բյուզանդական գերակայությունը ընդունած տոհմերին կոչում է. «զՀայկազունսն, զՆաթանելեանսն, զտեարսն Ասկուտայ...» (Ալիշան, Հայապատում, էջ 345)։ Սմբատի վեցնետիկյան ձե-ռագրում հիշատակված Տիգրանը կոչվում է. «գտեմն Պապեռոն զՏիգրանս» (Սմբատ, 1956, էջ 171)։ Պետք է նաև նշել, որ Պապեռոնի տեր Սմբատը Լամբրոնի տեր Օշինի եղբայրն է (Սմբատ, 1956, էջ 187)։ Կիլիկիայում, Կապադովկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ԺԱ դարի երկրորդ կեսին ստեղծված ու մինչև ԺԲ դարի կեսերը գոյա-տևած հայկական իշխանությունների մասին ավելի մանրամասն տես Dédéyan, Les Pouvoirs, հմտ. նաև Քասունի, Կիլիկիայի, էջ 17 և հտև.։

18 LC, p. 186.

19 N.Ch., p. 102-103.

20 Սմբատի Տարեգրքի ընդարձակ տարբերակում այս ռազմարշավը թվագրված է 1159 թ. (տես Սմբատ, 1956, էջ 177-178)։ Այս իրադարձության մասին տես նաև Մատթեոս, էջ 417-419։

21 ԹԸ, 1871, էջ 86։

Բյուզանդական կայսրության նվաճողական միտումները Կիլիկիայում անհերքա էին, քանի որ չէին դադարում բյուզանդական զորահրամանատարների հետ դաշնակցած հունամետ կողմի և Ռուբինյան իշխանության միջև բորբոքվող ռազմական բախումները: Նման ընդհարումները թույլ չտալու միտումով էր, որ 1165 թ. Կիլիկիայի զորահրամանատար նշանակված Ալեքս Աքսուխը և Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբայր Ներսես Շնորհալին բանակցություններ են սկսում եկեղեցական միության խնդրի շուրջ: Սկսված երկխոսությունը շարունակվեց մինչև 1178 թ.: Այդ ընթացքում Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է Հայոց կաթողիկոսարանի վզին փաթաթել եկեղեցական միության մի այնպիսի ծրագիր, որը Հայոց կաթողիկոսական աթոռը կախման մեջ կդնեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունից²²: 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությանը վերաբերող վավերագրերում բյուզանդական կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը Հայերի հետ վարվող բանակցությունները և եկեղեցական միության խնդիրը երբեք չեն փորձում կապել Հռոմի պապության հետ կայսրության վարած դիվանագիտական փոխհարաբերությունների հետ: Սակայն հակառակ միտումն է նկատվում Ներսես Շնորհալու թղթերից մեկում, որը 1165 թ. Սմբատ ներքինու Հռոմկլա բերած նամակի պատասխանն է: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական հարաբերությունների նկատմամբ կաթողիկոսի շահագրգռությունն ակնհայտ է. «Նա զի և լուաք՝ թէ Հայրապետն Հռոմայ և փոխնորդն Պետրոսի առաքելոյ յիւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց խօսել առաջի սուրբ թագաւորութեան ձերոյ վասն միաբանութեան հաւատոյ»²³:

Ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, ապա նա շահագրգռված էր բանակցությունների ոլորտի մեջ ներգրավել նաև ասորիների հակորիկ եկեղեցուն, որի մասին Սմբատ ներքինու Հռոմկլա բերած թղթում ասվում է. «...առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վասն միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում, զոր եւ ընկալաք սիրով եւ սահմանեցաք ի

²² Այս միտումի լավագույն ապացույցը 1171 թ. մագիստրոս Թեոփանոսի կողմից Հռոմկլա բերված «Գլխակարգութեան» պահանջներից իններորդն է, որի մասին տե՛ս ստորև:

²³ ԹԸ, 1871, էջ 117: Հայոց եկեղեցին ժԲ դարի սկզբներից բավականին սերտ դիվանագիտական փոխհարաբերություններ է պահպանել Հռոմի պապական եկեղեցու հետ, այս տեսակետից հետաքրքրական է Ինոկենտիոս Բ պապի նամակը Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսին (տե՛ս *Տեղ-Միջին*, Միջին, էջ 133-138), սակայն, ինչ վերաբերում է անընդմեջ հարաբերություններին, մեր ձեռքի տակ եղած ցուրթը չափազանց սակավ է և թույլ չի տալիս լրացնել տասնամյակներ ոչ մի տեղեկություն չհաղորդող սկզբնաղբյուրների բացը:

պատշաճ ժամու ժողով լինել առաջի մեր եւ խաւսել առ միմեանս
յԱստուածաշունչ գրոց, զի թէ գտանիցի աւանդութիւն ինչ ի միջի մե-
րում արտաքոյ աստուածադիր կանոնաց, բարձցուք յերկոցունց կող-
մանց, եւ զնուազութիւնն լցցուք միաբանական սիրով...»²⁴:

Հարց է առաջանում, թե ինչո՞վ կարելի է բացատրել Հայոց
կաթողիկոսարանի նման եկեղեցաքաղաքական վարքագիծը: Մեր կար-
ծիքով, այս հարցի լավագույն պատասխան կարող է հանդիսանալ
Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հետո գտնվելը Մեծ Հայքի տարած-
քից²⁵: Հայոց հոգևոր բարձրագույն իշխանության նոր նստավայրը
շրջապատված էր Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի բազմատարր
մուսուլմանական և քրիստոնեական բնակչությամբ, որոնց հետ առօր-
յա շփման մեջ էր այս տարածքներում հաստատված հայկական էթնիկ
տարրը՝ հասարակ ժողովուրդը, իշխող դասակարգը և եկեղեցին: Շըր-
ջապատի հետ հայերի փոխհարաբերությունները, պատմիչների վկա-
յությամբ, մերթ բարեկամական էին, մերթ՝ թշնամական: Հայոց եկե-
ղեցու հոգևոր պետերն զգում էին, որ առանց հարևան ժողովուրդների
հետ տանելի փոխհարաբերությունների հաստատման անհնար է հա-
նել եկեղեցաքաղաքական և պետական ինքնուրույնության:

Այս դրությունը Հայոց եկեղեցուն թույլ էր տալիս հանդես գալ
ողջ ժողովրդի անունից, միավորել հայկական իշխանություններին
ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի
քաղաքական ձգտումները: Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմե-
դական պետությունների հետ բանակցություններում օգտագործու՞մ էր
բոլոր հնարավորությունները՝ իր առջև դրված եկեղեցական և քա-
ղաքական խնդիրները լուծելու համար: Այդ քաղաքականության հե-
ռավոր նպատակն էր, ըստ իս՝ պետականության վերականգնումը:

Եկեղեցական միության համար բանակցություններ սկսելով,
Բյուզանդական կայսրությունը մտադիր էր Հայոց կաթողիկոսարանը

24 ԹԸ, էջ 117: Հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերությունների մասին տե՛ս Տեղ-
ւիճանսեւնց, Հայոց:

25 Այս անապահով դրության մասին վկայություն է պահպանել Ներսես Դ Օմորիակոս
1166 թ. գրած Ընդհանրական թուղթը. «Եւ քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով ոչ
գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդամար մտելով յաթոռ հայրապետութեան եւ վարդա-
պետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում յաստուածային պատուիրանս ըստ ա-
ռաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրև զայծեամն յորսորդաց և ի
շանց փախուցեալք ի քարանձաւս յայս բնակելով. յորում ոչ և մարմնական հարկատր
պիտոյիք շատացեալք ի գիւղից, կամ յազարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի: Նաև ոչ
անդատումս րոյոյ, զի վաստակաք եւ աշխատութեամբ զպէտս մեր լնուաք, եւ ոչ աւգ-
նութիւն ուսուէք՝ որպէս արժանի էր ի թագաւորաց եւ յիշխանաց ի Բրիստոս հաւա-
տացելոց» (ԹԸ, 1871, էջ 6-7):

ենթարկել իր իշխանությանը և հետապնդում էր երկու հիմնական նպատակ.

ա) ձեռք բերել Բյուզանդական կայսրության ներսում ապրող Հայերի աջակցությունը (Հայտնի է կայսրության սահմաններում Հայկական տարրի առկայությունը և նրա դերը երկրի կառավարման հարցերում)²⁶: Եկեղեցական միություն հաստատելով՝ համաձայնություն հալ կայսրության սահմաններում հաստատված Հայկական գաղթօջախների բնակչության հետ, որը մինչ այդ հակադրվում էր Բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և դրա համար մեղադրվում էր աղանդավորության մեջ²⁷:

բ) Հաջորդ և հիմնական նպատակը Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության հանգուցակետերից մեկում՝ Կիլիկիայում, Հայերի աջակցության ձեռքբերումն էր:

ԺԲ դարի Բ կեսին արդեն Հայոց եկեղեցական կազմակերպության մեջ ձևավորվել էին երկու իրարամերժ տեսակետներ, որոնց շուրջ բորբոքվում էր տարբեր թեմերի միջև ծայր առած կղերաքաղաքական պայքարը: Ծիշտ է՝ երկու տեսակետների կողմնակիցներն էլ Հայոց եկեղեցին և նրա դավանանքը համարում էին ուղղափառ, սակայն կողմերից մեկի համար դա միակ ուղղափառ եկեղեցին էր, մյուսի համար՝ ուղղափառ եկեղեցիներից մեկը, որին հարկավոր էր վերագտնել իր տեղը Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական կառույցում: Առաջինները բացահայտորեն մերժում էին Քաղկեդոնի ժողովն ընդունող բոլոր եկեղեցական կազմակերպությունները, իսկ երկրորդները՝ փորձում էին, պահպանելով սեփական եկեղեցու ինքնուրույնությունը և ինքնակա (αὐτοκέφαλη) նվիրապետական կառույցը, Հաշտության եղբեր գտնել հարևան եկեղեցիների և մասնավորապես Բյուզանդական եկեղեցու հետ: Առաջինները դեմ էին ծիսադավանական որևէ ղիջման, իսկ երկրորդները, Բյուզանդական եկեղեցու հետ միություն հաստատելու համար, պատրաստ էին կատարել որոշ էական զիջումներ:

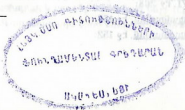
26 Տե՛ս Каждан, Армяне; Каждан, Социальный; Charanis, The Armenians:

27 ԺԲ դարի բյուզանդական մատենագրությունը հարուստ է Հայոց «աղանդի» դեմ գրած երկերով (Beck, Kirche, S. 609-663): Տե՛ս նաև Մուրադյան, Եվթիմիոս Զիդաբենոս, էջ 266-295, Հայությունովա, Գրիգոր Պակուրիանը, էջ 175 և հտև.:

Բյուզանդական կայսրության արևմուտքում հայադավան գաղթօջախներից մեծագույնը Փիլիպպոպոլիսն էր (այժմ՝ Պոլսի մոտ): ԺԱ-ԺԲ դդ. այդ տարածքի հայ բնակչության մասին տե՛ս Марр, Аркаын, с. 25; Բարթիկյան, Մամիկոնյան, էջ 39-44: ԺԲ դարի հայ բյուզանդական բանակցություններում այս գաղթօջախի դերին կանոնադրաբանաբար այս աշխատության երրորդ մասում:

ԺԲ դարի 60-ական թվականներին Հայոց եկեղեցական կազմակերպությունը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի ղեկավարությունը ընտրեց սեփական եկեղեցու ինքնուրույնություն պահպանության, սակայն հարևան եկեղեցիների հետ հաշտության եզրեր գտնելու ճանապարհը: Նման դիրքորոշումը բխում էր կաթողիկոսարանի եկեղեցաքաղաքական ծրագրերից. այն է՝ Կիլիկիայում քիչ թե շատ ամուր հայկական պետությունն ստեղծելու անհրաժեշտությունից, որի համար հարկավոր էր նաև երկրամասը բնակեցնող մյուս, հատկապես քրիստոնյա, ժողովուրդների աջակցությունը: Գրիգոր Գ Պաշկավունին, Ներսես Դ Շնորհալին, Գրիգոր Դ Տղան և Ներսես Լամբրոնացին ու այդ թեևս պատկանող մյուս բարձրաստիճան հայ հոգևորականները ջանք չէին խնայում հաշտեցնելու Կիլիկիայում գործող եկեղեցիներ ունեցող ժողովուրդներին հայկական իշխանությունների ու Հայոց եկեղեցու հետ: Այդ նպատակով 1165 թ. Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանը բնակեցություններ է սկսում բյուզանդական արքունիքի և Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս պատրիարքարանի հետ:

Ներսես Դ Շնորհալին և նրա հետևորդները ճանաչում էին բյուզանդական եկեղեցու ուղղափառությունը և պայքարում՝ երկաթնակություն ընդունած հայազգի գործիչների դեմ, որոնք. «...հայրենի աւանդութեանն բամբասանօք, և այն ստութեամբ և ոչ ճշմարտութեամբ, յարգոյ լինել կարծելով ներհակացն ուր չողաւ, որպէս և բազումք ի յառաջագունից հատուածելոցն ի մէջ արարին այսպիսիս:... և որք նովին ատելութեամբ զգածեալք ի մերասերիցս՝ ախորժելով լսէին զայնոսիկ և հաւատային. և յայսպիսի սերմանեաց աճեցեալ և պողաբերեալ՝ որպէս թուի իմաստուն քննողաց, այսքան խաւարին ատելութիւն ի մէջ երկուց ազգացս»²⁸: Ներսես Շնորհալին, որ տարբեր եկեղեցիների և ժողովուրդների համերաշխության գաղափարախոսներից է, բյուզանդական ուղղափառությունն ընդունած հայերին նույնացնում է պատերազմի ժամանակ հակառակորդի կողմն անցած դավաճանների հետ: Առ Պողոս քահանա Հայկազն նամակում իր թրդթակցին պարսավելով երկաթնակություն ընդունելու և Հայոց եկեղեցուն ամեն տեսակ մեղադրանքներ ներկայացնելու մեջ, Ներսես Շնորհալին գրում է. «...նմանողք եղեք դուք՝ որպէս ինձ թուի...որպէս թէ երկուց հարազատաց խռովութեամբ պատերազմելով ընդ միմեանս. և եթէ ոք ի զօրսն ի խռովութեանն ժամանակ հատուածեալ յիւրոյն առ

օտարն անցանիցէ, ի լինել խաղաղութեանն նախատանս յամենեցուն կրէ գրթողս տերանց...»²⁹:

Հետեւելով բյուզանդական եկեղեցու մարտավարությանը, որով նա հրաժարվում էր Հայոց եկեղեցին եվտիքեական կոչել, Ներսես Շնորհալին և նրա հետևորդներն էլ նաՀանջում էին մինչ այդ Հայոց եկեղեցու որդեգրած պնդումից, թե իբր օրթոդոքս-բյուզանդական հոգևորականությունը նեստորականություն է քարոզում:

Ներսես Շնորհալին և նրա հետևորդները կենտրոնացնում են իրենց ուժերը՝ հաշտեցնելու համար միմյանց հարեանությամբ ապրող քրիստոնյա տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներին: Ներսես Լամբրոնացին հենց այդ մասին է, որ գրում է. «Ընդէ՞ր այսչափ զայլս խոտեալ՝ խորշիմք և խուսափեմք ի միմեանց քրիստոնեայքս, որ այլ ազգաց վիճակեցաք կենակիցս»³⁰: Ըստ Տարսոնի արքեպիսկոպոսի, քրիստոնյա երկու եկեղեցիների միջև խմորված հակակրանքն այնտեղ է հասել, որ. «Հայն միշտ աղաղակէ. Աստուած իմ, դոՀանամ դքեն, որ չարարէր զիս Հոռոմ. և Հոռոմն զնոյն բանն երկրորդէ, թէ՛ որ ո՛չ արարեր զիս Հայ»³¹: Դավանական հանդուրժողականության քաղաքականությունը, որը որդեգրել էին Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը և Ռուբինյան իշխանությունը, հետզհետե խոր արմատներ էր ձգում Կիլիկիայում և մերձակա հայաբնակ շրջաններում: Սակայն պիտք է նկատել, որ Հայոց պաշտոնական եկեղեցու դիրքը որքան լոյալ էր երկաբնակների (հույների և լատինների) նկատմամբ, նույնքան էլ մերժողական էր երկաբնակություն ընդունած և բյուզանդական եկեղեցուն ապաստանած հայերի նկատմամբ:

Այդ հանդուրժողականության ընդգծված դրսևորումն էր Հայոց եկեղեցու պաՀվածքը Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում գործող հակօրիկ-ասորական, օրթոդոքս-բյուզանդական և կաթողիկ-Հռոմեական եկեղեցիների նկատմամբ: Այդ մասին են վկայում Ներսես Դ Շնորհալու, Գրիգոր Դ Տղայի և Ներսես Լամբրոնացու, աշխատություններն ու թղթերը: Տարբեր եկեղեցիների ծիսադավանական տարբերությունները համարելով դարեր շարունակ իրարից անկախ ապրած ժողովուրդների պատմամշակութային ավանդներից արտածված սովորություններ, Հայոց կաթողիկոսարանը, ի տարբերություն հարեան եկեղեցիների, դրանց վերացման հարցը կտրուկ չէր դնում և կոչ էր

29 ԹԸ, 1871, էջ 208:

30 Աստեճարացութիւն, էջ 150:

31 Աստեճարացութիւն, էջ 152:

անում մեղմացնել միմյանց նկատմամբ դրսևորվող անհանդուրժողական վերաբերմունքը: Հայ մատենագրության մեջ այս դադափարախոսության հետագա շարունակողները դարձան Մխիթար Գոշը և Վարդան Այգեկցին, որոնք իրենց աշխատություններում հաշտության կոչ էին անում կողք-կողքի ապրող տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներին³²: Այս և նմանօրինակ խնդիրների քննարկմանն է նվիրված մենագրության երրորդ մասը:

★

★

★

ԺԲ դարի երկրորդ կեսի հայ-բյուզանդական բանակցությունների վավերագրերին նոր պատմագրության մեջ առաջինն անդրադարձել է Կղեմես Գալանոսը³³: Նա իր աշխատանքի ժԲ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող հատվածը գրելու համար օգտագործել է կաթողիկոսական գավազանագիրք-ցանկի Ներսես Շնորհալույն և Գրիգոր Տղային վերաբերող հատվածները³⁴, Հայոց Հայսմավուրքի տեղեկությունները³⁵, Թեոփրանոսի «ΔΙΔΑΞΙΣ»-ի լատիներեն թարգմանությունը³⁶, Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութիւնը», «Գլխագրութիւնք Հոռոմոց, զորս պահանջին առ ի մէջ ի պէտս խաղաղութեան. ընդ որս և լուծմունք առնթեր եղեալ» և «Խնդիրք Հայոց ի Հոռոմոց»³⁷ մատենագրական սկզբնաղբյուրները և, իհարկե, եկեղեցու պատմության իր ժամանակի հիմնական ձեռնարկը՝ Բարոնիուսի պատմությունը³⁸: Կ. Գալանոսը դեռևս չգիտե ՊԽՄ ժողովածուն, քանի որ, հիմնվելով սեփական ենթադրության և Թեոփրանոսի երկի վրա, պնդում է. «... զերկու դաւանութիւնս առաքեաց կաթողիկոսն Ներսէս առ Թաշաւորն Յունաց. զմինն առաջ քան զգալուստն Տրիանէի (իմա՝ Թեոփրանոս - Ա.Բ.), որում ոչ հաւանեցան Յոյնք. և զերկրորդն առաքեաց ի ձեռն

32 Տե՛ս Աճառեան, Մանր, էջ 216-220, Մուրադեան, Դատանական, էջ 95-108:

33 Գալանոս, Միաբանութիւն, հտ. Ա, էջ 238-345:

34 Նույն տեղում, էջ 238, 324:

35 Նույն տեղում, էջ 240-241, 323, 325:

36 Նույն տեղում, էջ 241-322: Օգտագործված է միայն Թեոփրիանոսի առաջին «ΔΙΔΑΞΙΣ»-ի քննադիրը: Սկզբում Կղեմես Գալանոսը հավաստում է, որ այդ քննադիրը ինքը թարգմանել է լատիներեցից, իսկ հատվածի վերջում վկայում է. «քաղցմանեցի գնասս ի տունաց քարաւոէ ի հալս» հաւատարմաբար և առանց ստույգեան ինչ» (էջ 322):

37 Նույն տեղում, էջ 326-345: Կղեմես Գալանոսը այս երկի առաջին հրատարակիչն է:

38 Նույն տեղում, էջ 345:

Տրիանէի՝ յորժամ դարձաւ առ Թագաւորն. և սմա Յոյնք յոյժ հաւանեցան...»³⁹: Եթե նրա ձեռքի տակ լինելը ՊԽՄ ժողովածուն, ապա կիմանար, որ մինչև Թեորիանոսի գալուստը, Ներսես Շնորհալին առնչվազն երկու հավատո հանգանակ է ներկայացրել Բյուզանդական կայսրութեանը:

Հիմնվելով Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութեան» որոշ եղծված ձեռագրերի վրա Կ.Գալանոսը Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի վայրն է համարում Տարսոն քաղաքը⁴⁰:

ՊԽՄ ժողովածոյում արծարծված պատմական և դավանական խնդիրներին առաջինն անդրադարձել է հայ նոր պատմագրութեան հիմնադիր Հ. Միքայել Չամչյանցը իր «Պատմութիւն Հայոց» մենագրութեան Գ հատորի ԺԶ և ԺԷ գլուխներում⁴¹: Դրանցից առաջինն անվանված է. «Յաղագս հաշտութեանն՝ դոր արար Շնորհալին ի մէջ Թորոսի և Օշնի. և թղթակցութեան նորա ընդ Կիւ Մանուէլի կայսեր վասն միաբանութեան: Եւս և յաղագս վախճանի նորա. և կաթողիկոսութեան Գրիգորի Տղայ կոչեցելոյ»: Այստեղ պատմաբանը մանրամասնորեն անդրադառնում է 1165-1173 թթ. տեղի ունեցած պատմական իրադարձութիւններին: Էջ 97-ի լուսանցագրութեան մեջ հեղինակը թվարկում է նաև օգտագործված սկզբնաղբյուրները. «[1] Ժող. պատ. ի կարգ թղթոց շնորհա: [2] Լամբրոն: [3] Յունի. 13: [4] օգոստ. 5: [5] Սեպտ. 25: [6] Յիշատ: [7] Պատմ»⁴²: Մ. Չամչյանցի մոտ հիշատակված առաջին սկզբնաղբյուրը ՊԽՄ ժողովածուն է, իսկ նշած 3, 4, 5-ը Հայաստանի համապատասխան ամսաթիւերի տակ դասակարգված նյութերն են: Դրանցից երկուսը՝ հունիսի 13-ը և օգոստոսի 5-ը Հայոց եկեղեցիներում Ներսես Շնորհալու հիշատակութեան օրերն են⁴³, իսկ երրորդը՝ Մանուէլ Կոմնենոսի հիշատակի օրն է⁴⁴: ՊԽՄ ժողովածուն վերոհիշյալ հղումներում կարելի է նույնացնել «Ժող. պատ. ի կարգ թղթոց շնորհա.» երկի հետ: Վերոհիշյալ գլխի հիմնական նյութը քաղված է ՊԽՄ-ից: Խոսելով Օշին Հեթումյանի և Թորոս Ռուբինյանի միջև 1165 թ. ծավալված պատերազմի մասին, հեղինակը մի շարք վերապահութիւններով շարադրում է ՊԽՄ-ի առաջաբանում Ներսես

39 Նույն տեղում, էջ 326-345:

40 Նույն տեղում, էջ 325-326, 331, 345: Հռոմկլայի և Տարսոնի ժողովներին վերաբերող շփոթը, որն առկա է Քայագիտոյան մեջ, սկիզբ է առնում հենց Կոնստն Գալանոսից:

41 Տե՛ս Չամչյանց, Պատմութիւն, 97-139:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97: Ուղիղ փակագծերի թվահամարները իմն են:

43 Յաղագս, էջ 466(612), էջ 468(685):

44 Նույն տեղում, էջ 38(89):

Համբրոնացու պատմածք: Մ. Չամչյանցն այս բնագրից շեղվում է մի-
այն այն դեպքում, երբ փորձում է այլ վիպյություններով լրացնել իր
շարադրանքը: Խոսելով վերոհիշյալ երկպառակտչական պատերազմնե-
րի շարժառիթների մասին և նշելով, որ երկու իշխանների բախման
պատճառը Օշինի հնազանդությունն էր Բյուզանդական կայսրությա-
նը, Մ. Չամչյանցն ավելացնում է. «Թորոս ստիպէր զՕշին՝ հնազանդիլ
ինքեան, և ոչ լինել Հարկատու յունաց. իսկ Օշին լաւ Համարելով ան-
ձին՝ ընդ ձեռամբ կալ կայսեր, ոչինչ անսայր Թորոսի. այլև խրատ
տայր նմա մի մնալ ինքնիշխան, այլ՝ մտանել ընդ Հպատակութեամբ
յունաց. զի թէպէտ նա Հաշտ էր յայնժամ ընդ յոյնս, բայց չէր նոցա
Հարկատու»⁴⁵: Մեզ Հասած որևէ սկզբնաղբյուրով անկարելի է ստու-
գել ընդգծված Հատվածները, ուստի, կարծում ենք, որ դրանք պատ-
մաբան Մ. Չամչյանցի տրամաբանական եզրահանգումներն են: Ելնե-
լով ՊԽՄ-ում տեղ գտած առաջին թղթի բովանդակությունից, նա եղ-
րակացնում է, թե ըստ Ներսես Շնորհալու «այս պառակտմունք ի բառս
են և ի ծէսս. և յայտ արար նմա, թէ զոր ինչ դաւանին Յոյնք, զնոյն
դաւանին և Հայք»⁴⁶: Մ. Չամչյանցը ենթադրում է նաև, որ «Գրի Հա-
ւատոյ խոստովանութեան» թուղթը Ալեքս Աբսուլսը Կ. պոլիս տանելով
«եցոյց Մանուել կայսեր և Միքայելի պատրիարզին»⁴⁷, իսկ նրանք
փաստաթուղթը թարգմանել են տալիս հունարեն⁴⁸: Այս ենթադրու-
թյունը և նմանօրինակ շատերը Հաստատվում են: Սակայն այսօր, երբ
հիշված դրքի հրապարակումից անցել է ավելի քան երկու հարյուր
տարի, Մ. Չամչյանցի թվագրումներից և նույնացումներից շատերն
այլևս քննություն չեն բռնում⁴⁹:

Այս բանակցություններին վերաբերող հաջորդ գլուխը (ԺԷ) Մ.
Չամչյանցը վերնագրել է «Յադագս մեծի ժողովոյն Հռոմկլայոս վասն
միաբանութեան Հայոց ընդ Յունաց»: Այստեղ լուսանցքում նշված
սկզբնաղբյուրներն են. «[1] ի կարգ թղթոց Շնորհա. և Գրիգորի, [2]
Համբրոն, [3] Յիշատ.»: Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակվածների մեջ
ամենաառաջինը կրկին ՊԽՄ ժողովածուն է: Այս գլխում Հռոմկլայի

45 Չամչյանց, Պատմութիւն, էջ 97:

46 Նույն տեղում, էջ 98:

47 Նույն տեղում, էջ 99: Պետք է նշել, որ այստեղ Մ. Չամչյանցը սխալվում է, քանի որ
այս թուղթը Կ. Պոլիս պետք է հասներ ամենաուշը 1166 թ., իսկ Միքայել Գ Անքիալսը
պատրիարքական գահին է բազմել 1170 թ. (տե՛ս Grumel, La Chronologie, p. 436):

48 Այս եզրակացությունը հաստատվում է Թերրիանոսի առաջին «Διόλεξις»-ի բնագ-
րով:

49 Տե՛ս, օրինակ, վավերագրագիտական ցանկ, հ. 3, 11-13 և այլն:

ժողովը Մ.Չամչեանցը թվագրում է 1179 թ. ապրիլով, ուր նրա կարծիքով իր Ատենաբանությունն է արտասանել Ներսես Լամբրոնացին⁵⁰: Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ձախողումը Մ.Չամչյանցը վերագրում է նախախնամությանը, մտածելով, որ եթե միությունը կայանար՝ ապա կխափանվեր Հայերի դարավոր հպատակությունը կաթոլիկ եկեղեցուն⁵¹: Մ. Չամչեանցը ՊԽՄ ժողովածուի կազմումը սխալմամբ վերագրում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի ատենադպրին:

1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցա-քաղաքական բանակցություններին 1786 թ. անդրադարձել է նաև Ջիովանի դը Սերպոսը իր «Համառոտ պատմութեան» երկրորդ հատորում⁵², ուր շարադրանքը հիմնականում հենված է Կղեմես Գալանոսի գրքի վրա:

Հովսեփ Արղությանի շահագրգիռ մեկենասությամբ Ներսես Շրնորհալու նամակների և ՊԽՄ ժողովածուի առաջին հրապարակումից հետո⁵³ ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ուսումնասիրությունը նոր որակ ստացավ:

ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական բանակցությունները թուլցիկ կերպով քննարկվել են Էդուարդ Դյուլորիեի կողմից⁵⁴: Ըստ նրա, մինչև 1160 թ. հունական եկեղեցին ծայրագույն հանդուրժողականություն էր հանդես բերում Հայոց եկեղեցու նկատմամբ և 1160 - 1179 թթ.: մինչև Հոմիկլայի ժողովը բանակցություններ էր վարում նրա հետ: Հեղինակին ծանոթ է ՊԽՄ ժողովածուն և Թեոփրանոսի երևում է, որ հեղինակը առաջնությունը տալիս է հունարենով պահպանված սկզբնաղբյուրին, քանի որ դավանական հարցերին անդրադառնալիս օգտագործում է միայն բյուզանդական աստվածաբանի երկը:

50 Չամչեանց, Պատմութիւն, էջ 123-124:

51 Նույն տեղում, էջ 135: Այնուհետև մեջբերում է Ներսես Լամբրոնացու «առ Յուսկան» «այլ ընդ յոյնս միայն»:

52 Serpos, Compedio, p. 63-88.

53 Այդ ժողովածուն լույս է տեսել 1788 թ. (նկարագրությունը տե՛ս Ոսկանյան-Կոռկյուրյան-Սավալյան, էջ 621-628): Այս հրատարակությունը թերի է: Հաջորդ հրատարակությունները, որոնք լույս են տեսել 1825, 1865 և 1871 (ԹԸ, 1871) թվականներին, ավելի

54 Dulaurier, Histoire, p. 39-53:

55 Է.Դյուլորիեի գիտն Թեոփրանոսի միայն մեկ այցելությունը Հոմիկլա, որն էլ թվագրում է 1172 թ. (Dulaurier, Histoire, p. 47):

ՊԽՄ-ի բնագիրը Հովսեփ Արղունյանի հրատարակությունից առաջին անգամ 1847թ. հատվածաբար ռուս ընթերցողին է ներկայացրել Ալեքսանդր Խուդաբաշևը⁵⁶: ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական բանակցություններին նա անդրադարձել է նաև 1859 թ. հրապարակված իր մենագրության մեջ⁵⁷: 1165 - 1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցությունները Ա. Խուդաբաշևն անվանում է «Հոսմկլայի ժողով» և այն համարում է ամենանշանավորը և ամենակարևորը Հայաստանում եղած բոլոր եկեղեցական ժողովներից: Իր աշխատանքում նա հաճախ է օգտագործում Մ. Չամչյանցի գիրքը:

ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական բանակցություններին Ա. Խուդաբաշևի «Обозрение Армении» գրքի առիթով անդրադարձել է նաև Միքայել Նալբանդյանը⁵⁸: Ըստ Մ. Նալբանդյանի, այս փոխհարաբերությունների մասին. «միմիայն Ընդհանրական գիրքը ունինք, իսկ նորանից ավելի ոչինչ»⁵⁹: Քննադատելով Ա. Խուդաբաշևին, Մ. Նալբանդյանը գրում է. «...որպէս ստոյգ պատմութիւն ընդունելով մի հունական գիրք, նորա ռուս թարգմանութիւնից, որ ուներ ինքը, և ուր որպէս թէ գրուած էին Շնորհալու և Թեորիանոս աբեղայի⁶⁰ խոսակցութիւնքը, իւր ներկա աշխատութեան մէջ նկարագրում է Ներսէս Շնորհալին, որպէս մի երկդիմի մարդ, իւր ազգը խաբող, յունական օգուտը պաշտող և աւելի յոյն քան հայ»⁶¹: Մ. Նալբանդյանը մերժում է Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրին ուղղված Ներսէս Դ Շնորհալու դադտնի նամակի գոյությունը: Նա եզրակացնում է. «Թէորիանոսի Շնորհալու հետ խոսակցութիւնը բովանդակող գիրքը, որ Խուդաբաշևն ընդունում է որպէս պատգամ սրբութեան, և որի վերա

56 Худобашев, Исторические, с. 119-280. Այս թարգմանությունը ինքնամպատակ չէր: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո, ռուս հոգևորականության և մտավորականության շրջաններում մեծացել էր հետաքրքրությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Ա. Խուդաբաշևի ձեռնարկած ՊԽՄ ժողովածուի թարգմանությունը նպատակ էր հետապնդում ցրել Հայոց եկեղեցու վերաբերմամբ ռուս հավատացյալների միջավայրում ձևավորված թյուր պատկերացումները, որոնք ռուսական միջավայր էին թափանցել բյուզանդական գրականությունից:

57 Худобашев, Обзорение, с. 216-271.

58 Նալբանդյան, Հիշատակարան, ԺԴ, էջ 482-485: «Հիշատակարանը» հաջորդաբար տպագրված է «Հիսսիսպիայի» ամսագրի 1858 - 1860 թթ., համարներում և Գույնության արտատպված է նրա «Երկերի» առաջին հատորում:

59 Նույն տեղում, էջ 483:

60 Թեորիանոսը հոգևորական չի եղել:

61 Նույն տեղում:

Հիմնվելով Հայերի և օտարների առջև սեփական է ներսէս Շնորհալին, գիտութիւնը չէ կարող ընդունել»⁶²:

Իվան Տրոիցկին ևս անդրադարձել է ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական բանակցությունների ծիսադավանական խնդիրներին⁶³: Ռուս աստվածաբանը իր «Изложение веры церкви армян-СКИЯ» դոկտորական մեծագրության մեջ խնդիր է դրել պարզել, թե Հայ և բյուզանդական եկեղեցիներն ունե՞ն արդյոք ծիսական և դավանական էական տարբերություններ: Միջնադարյան բնագրերից Հեղինակի բացարձակ վստահությունն է վայելում Հունարենով հասած Թեոփրանոսի «Տրամախօսութեան» բնագիրը: Ի. Տրոիցկին օգտագործում է նաև ՊԽՄ-ի ռուսերեն թարգմանությունը: Նրա ուսումնասիրության Հիմնական նպատակն է պարզել, թե Հայոց դավանանքն արդյո՞ք նույնն է Կ. Պոլսի եկեղեցու դավանաբանության Հետ, ինչպես այդ, ըստ նրա, փորձում է ներկայացնել Ներսէս Դ Շնորհալին: Ապա, կատարելով հսկայական աղբյուրագիտական-համեմատական աշխատանք⁶⁴, Հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ Ներսէս Շնորհալու և Հայոց եկեղեցու բոլոր հավատո հանգանակներն իրենց բազմաթիվ արտահայտչամիջոցներով մնում են միաբնակ և չեն կարող Կոստանդնուպոլսի և Ռուսիո եկեղեցիների կողմից ուղղափառ դիտվել: Ի. Տրոիցկին փորձել է նաև պարզել երկու եկեղեցիների ծիսական տարածայնությունների էությունը և դրանք կապի մե՞ջ են արդյոք միաբնակության պատմության և դավանաբանության Հետ: Ծիսական հավատը հանգանակում, Հեղինակն եկել է այն համոզման, որ Հայկական և բյուզանդական եկեղեցիներն ունեն դավանաբանության բնագավառում էական տարբերություններ, որոնք արտահայտված են նաև ծեսում: Նրա աշխատանքն ռուս եկեղեցու համար ունի խիստ գործնական նշանակություն. պարզել թե Հնարավոր է արդյոք ապահեմ⁶⁵: Այս հարցին Ի. Տրոիցկին տալիս է բացասական պատասխան:

62 Նույն տեղում, էջ 484:

63 Ст'я Троицкий, К вопросу: Его же, Изложение.

64 Պետք է գշել, որ հեղինակն օգտվում է միայն հայերեն սկզբնաղբյուրների ուսերեն և եվրոպական թարգմանություններից:

65 Ի.Տրոիցկուց առաջ օրթոդոքս եկեղեցու սպասավորներից մի քանիսը ևս անդրադարձել են այս խնդրին: ԺԹ դարի երկրորդ կեսին երկու եկեղեցիների միության անհրաժեշտությամբ անդրադարձել է ռուս հոգևորական և արևելագետ Պորֆիրի Ուսպենսկին, նկեղեցու հետ միության սեփական ծրագիրը «Περὶ ἐνώσεως τῶν Ἀρμενίων μετὰ

Ռուս աստվածաբանի գրքի դատավորական խիստ կեցվածքը, Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական առանձնահատկությունների քննարկման ընթացքում, լուրջ քննադատության է ենթարկվել հենց ռուսական միջավայրում⁶⁶:

ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերին անդրադարձել է նաև բազմամասնակ Հայագետ Հ. Ղևոնդ Ալիշանը⁶⁷: Նա առաջինն է, որը Ներսես Լամբրոնացուն է վերագրում ՊԽՄ ժողովածոյի կազմումը⁶⁸: Գիտնականը օգտվում է նաև Թեոդորիանոսի երկու դեսպանագնացությունների Տրամախոսությունների բնագրից, սակայն մասնակի վերապահումով⁶⁹, դտնելով, որ դրա հեղինակը. «չըսեմք թէ խարդախած և փոփոխած, այլ գէթ տեղ տեղ այնպէս յարմարցուցած՝ որ ինքն միշտ յաղթող երևի»⁷⁰: Ղ. Ալիշանը թվագրում է ՊԽՄ ժողովածոյում պահպանված վավերագրերից շատերը և անդրադառնում է դրանց հիմնականում որպես պատմական իրադարձությունների ճշգրտման վկայագրերի և ոչ որպես Հայոց եկեղեցու դավանաբանության հետազոտման սկզբնաղբյուրի: Հայ-բյուզանդական բանակցությունների մոտիվները վերլուծելու նպատակով վենետիկյան Հայագետը օգտագործում է նաև Միքայել Ասորու Ժամանակագրությունը, որն այդ ժամանակ գիտական աշխարհին Հայտնի էր միայն Հայերեն բնագրով: Ղ.Ալիշանը վերապահ է մտնել դավանական վեճի մանրամասներին մեջ և, նկատի ունենալով Թեոդորիանոսի Տրամախոսությունները, գրում է. «աստուածաբանություն կարծուածն խածուածաբանութիւն մը կ'ըլլայ»⁷¹:

ՊԽՄ ժողովածոյի նկատմամբ հետաքրքրությունը էջմիածնում մեծացավ միայն այդ բնագրի Ս. Աթոռում հրապարակվելուց (1865 թ.)⁷² հետո: Արեւլ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցն առաջին էջմիած-

тѣс 'Ανατολικῆς ὀρθόδοξου 'Εκκλησίας. 'Εν Κωνσταντινουπόλει» (Визитион տե'ս Троицкий, Изложение, с. VIII, ուերեմ բնագիրը) Христианское чтение, 1866, с. 791-853, 1861, с. 19-20):

66 St'us Церковный Вестник, 1875, номер 17, И. Чельцов, Диспут в духовной Академии (письмо к редактору), Церковный Вестник, 1875, номер 129:

67 St'us Ալիշան, Օգոստի, էջ 408-440:

68 Նույն տեղում, էջ 409, ծան. 1:

69 Նույն տեղում, էջ 409:

70 Նույն տեղում:

71 Նույն տեղում, էջ 412:

72 Նշված և ապա՝ 1871 թ. երուսաղեմյան հրապարակումները ՊԽՄ ժողովածոյի լավագույն հրատարակությունն են և գիտական շրջանառության մեջ են միգել այսօր:

նական գիտնականն էր, որ իր «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրքում օգտագործեց ՊԽՄ ժողովածուն, ի մասնավորի անդրադառնալով Հռոմկլայի ժողովին և այնտեղ արծարծված խնդիրներին⁷³:

Թեոքրիանոսի Տրամախոսությունների ամբողջական բնագիրը 1878 թ. Հայ ընթերցողին ներկայացրեց Հ. Աղեքսանդր Պալճյանը⁷⁴: Կղեմես Գալանոսից հետո, նա ևս մեկ անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրեց Հռոմկլայի ժողովի առիթով ստեղծված բյուզանդական ինը կետերի պատասխանները: Ա. Պալճյանը նախապատվություն է տալիս Թեոքրիանոսի Տրամախոսություններին, երբեմն՝ շրջանցելով ՊԽՄ ժողովածուն:

ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններին անդրադառնում է նաև Արշակ Տէր-Միքելյանը⁷⁵: Հավատ չընծայելով Թեոքրիանոսի Տրամախոսություններին, նա բարձրացնում է Հայերենով պահպանված վավերագրերի նշանակությունը⁷⁶: Հայագիտությունը նրան է պարտական բազմաթիվ բնագրերի ու հատկապես Գրիգոր Դ Տղայի՝ Մանուել Ա Կոմնենոսին առաքած թղթերից մեկի Հայտնաբերման և հրապարակման համար, թեև գիտնականը հնարավորություն չի ունեցել ճշտել այդ վավերագրի հեղինակային պատկանելությունը⁷⁷:

Եվրոպական Հայագիտության առաջընթացում նոր փուլ նշանավորեց Ֆր. Թուրներիզի «Հայաստանի քաղաքական և եկեղեցական պատմությունը», ուր հեղինակն անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրներին, առաջնությունը տալիս է Թեոքրիանոսի «Տրամախոսութիւնների» բնագրին⁷⁸:

Մեզ հետաքրքրող խնդրին, ռուսական օրթոդոքս եկեղեցու միջավայրում, քսաներորդ դարի սկզբին անդրադարձավ եկեղեցու պատմաբան Աղեքսանդր Անիսկին⁷⁹: Նրա գիրքը ռուսական միջավայրում Հայոց եկեղեցու պատմության վերաբերյալ առաջին ամբողջական շա-

73 Միսթափեանց, Պատմութիւն, էջ 112-117:

74 Պալճեան, Պատմութիւն, էջ 30-48, 204-266:

75 Ter-Mikelian, Die armenische Kirche, S. 87-105. Այս երկի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Տեր-Միքելյան, Հայաստանեայց, էջ 161-196:

76 Ա. Տեր-Միքելյանը Թեոքրիանոսի «Տրամախոսութիւն»-ները ընդհանրապես չի օգտագործում իր վերոհիշյալ մեծագրության հայերեն տարբերակի մեջ:

77 Տեր-Միքելյան, Միջին, էջ 27-48: Տե՛ս նաև Բոգոյան, Գրիգոր, էջ 96:

78 Tournebize, Histoire, p.239-257:

79 Аннинский, История, 183-208/

բաղրանքն է: Հեղինակն անգրադառնում է նաև 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններին, սակայն նրա մոտեցումը միակողմանի է: Նա ևս չարունակում է օգտագործել ՊիսՄ-ի խուզաբաշկյան թարգմանությունը և օգտվում է Կղ. Գալանոսի գրքի համապատասխան մասից, մնալով Ի. Տրոիցկու գրքի ազդեցության ներքո:

Թեորիանոսի բնագրին հավատ չընծայելու գծի ամենազորեղ պաշտպանը⁸⁰ Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյանն է, որն էլ «Ազգապատում» աշխատության մեջ բավական հանգամանորեն է անգրադարձել մեղ Հետաքրքրող պատմական սկզբնաղբյուրներին⁸¹: Նա կարողացել է Հայագիտությանը մատնացույց անել եկեղեցական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության մի ճանապարհ, ըստ որի ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների Հետազոտության համար պետք է հաշվի առնել նաև տարածաշրջանում տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադրությունն ու շահագրք-գիււ կողմերի ակնկալիքները:

Մեր դարի ընթացքում բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են հրապարակվել, որտեղ քննարկվել են ԺԲ դարի Բ կեսի Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունները: Այդ աշխատանքների մեջ Հիշարժան են Հ. Լ. Կոզյանի⁸², Հ. Պ. Թեքեյանի⁸³, Հ. Ա. Քեչիշյանի⁸⁴, Հ. Լ. Ջեքիյանի⁸⁵ և Հր. Բարթիկյանի աշխատությունները: Եթե Հիշատակած առաջին երկու հեղինակները հիմնական շեշտը դնում են դավանաբանության հարցերի վրա և փորձում են ապացուցել, որ ԺԲ դարում Հայոց եկեղեցու դավանանքը մոտենում է Քաղկեդոնի դավանաբանությանը, ապա վերջին երեք հեղինակները մանրակրկիտ պատմաաղբյուրագիտական հետազոտությամբ բացահայտում են դարաշրջանի մտայնության մի շարք կարևոր հարցադրումներ և լուծում հայ պատմագրության առջև ծառացած էական խնդիրներ:

80 Արտավազ Գալեմտեյանը ևս անգրադառնալով Թեորիանոսի «Տրամախոսութիւններին» և ՊիսՄ ժողովածոյին, առաջնությունը տալիս է վերջինին (տե՛ս Գալեմտեյան, Միութենական, էջ 35, 53-54:)

81 Տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1338-1477:

82 Առգեյան, Հայոց, էջ 409-422:

83 Tekeyan, Controverses:

84 Keshishian, The problem.

85 Չեքիյան, Համամիութենական, Zekyan, St.Nerses:

★

★

★

Գրքի բուն բովանդակությանն անցնելուց առաջ պարտքս եմ համարում երախտագիտությունս հայտնել իմ ուսուցիչ, ներկա աշխատանքի առաջին ընթերցող և խմբագիր, պրոֆ. Պ.Մ. Մուրադյանին, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելք բաժնի իմ գործընկերներին, որոնք ընթերցել են այս աշխատանքն ու իրենց շահեկան խորհուրդներով և դիտողություններով օգտակար եղել:

Հայաստանյան դրատպության սուղ պայմաններում այս գրքի հրատարակությունը հոգացել է Հայոց եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան թեմի «Զգօն եպիսկոպոս Տէր Յակոբեան Հիմնադրամի» Հոգաբարձուների խորհուրդը, որի հարգարժան անդամներին և թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տեր Խաթակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանին հայտնում եմ անմնացորդ շնորհակալությունս:

Շնորհակալություն նաև «Պարբերական» հրատարակչության տնօրեն Վ.Վ. Մարկոսյանին, որը հանձն առավ գրքի տպագրումը:

ՄԱՍՆ Ա.

1165 - 1178 թթ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան փաստաթղթերի գիտական ուսումնասիրության բնագավառում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն վավերագրագիտական ստույգ ցանկերի կազմման աշխատանքները, որոնց միջոցով միջնադարագետ պատմաբան, վավերագրագետ և բանասեր մասնագետները ճշգրիտ տեղեկություններ են ստանում պաշտպանված կամ կորած յուրաքանչյուր վավերագրի, դրանց պատճենների կամ մատենագրության մեջ նրանց մասին պաշտպանված վկայությունների, յուրաքանչյուր փաստաթղթի գրման շարժառիթների, թվականի և հնագրական տվյալների վերաբերյալ: Այս բնագավառում բավական արդյունավետ աշխատանք են կատարել եվրոպական միջնադարագետները, որոնք ուսումնասիրողների սեղանին են դրել Հռոմի պապական¹, Բյուզանդական-կայսերական² և պատրիարքական³ և այլ նոտարա-

¹ Մասնավորապես տե՛ս Jaffé, Regesta; Pothast, Regesta, Dölger-Karavannopoulos, Byzantinische, S. 10, n. 3 und 4):

² Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վավերագրերի մասին տե՛ս Dölger, Regesten, Teil 2:

³ Տե՛ս Grumel-Darrouzès, Vol I, Fasc., II, III..

աներից դուրս եկած փաստաթղթերի ցանկ-նկարագրությունները (Register)⁴:

Հայադիտության մեջ նման, սակայն, միայն մեզ հասաքբքբող ժամանակահատվածի վավերագրերի ուսումնասիրության և ցանկերի կազմման նախնական աշխատանքի առաջին փորձ կարելի է համարել Հ. Լևոն Զեքիյանի հրապարակած ուսումնասիրության «Ժամանակագրութիւն ս.Ներսէս Շնորհալիի Յոյն եկեղեցիին հետ միութեան առնչակից թղթակցութեան» հատվածը⁵: Կարելի է հիշատակել նաև Հայադեո Ասատուր Մնացականյանի կազմած Գրիգոր Դ Տղայի և նրա թղթակիցների փոխանակած գրությունների մատենագիտական ցանկը⁶: Ի տարբերություն նախորդի, վերջինս իր կառուցվածքով ավելի մոտենում է բնագրագիտական պարզ մատենագիտության:

Ստորև բերվող նկարագրությունը սոսկ առաջին փորձն է ժԲ դարում Հոռմկլայի կաթողիկոսական (մասամբ նաև Կոստանդնուպոլսի կայսերական և պատրիարքական) նոտարատուն մուտք գործած որոշ վավերագրերի նկարագրության և գիտական դասակարգման⁷:

Նկարագրությունը կազմելիս փորձել ենք հնարավորին չափ ամբողջական ներկայացնել յուրաքանչյուր վավերագիր, բացահայտել դրանց բնույթն ու էությունը: Անշուշտ, հաճախ տուրք ենք տվել Ֆր. Դյուրերի և Վ. Գրյունելի կազմած ցանկերի կառուցվածքին: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն նրանց⁸, մեր ցանկում հիշատակվում են միայն այն փաստաթղթերը, որոնք զրկված են 1165 - 1178 թթ., ունեն պաշտոնական բնույթ և դուրս են եկել Հայոց կաթողիկոսական (N), բյուզանդական կայսերական (X), և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական (Y) նոտարատներից և անսլայման վերաբերում են Հայ-բյուզան-

4 Այսօր ևս Բյուզանդական վավերագրերի ուսումնասիրության և հրապարակման գործը շարունակվում է, տե՛ս *Hunger, Register*, S. 29-35.

5 Տե՛ս *Զեքիան*, Համամիութենական, էջ 55-58:

6 Տե՛ս *Գրիգոր Տոս*, Բանաստեղծություններ, էջ 48-53:

7 Գրքիս հեղինակն արդեն ձեռնարկել է մնացած մի աշխատանք, սկսելով Ե դարում կաթողիկոսական դիվանից մեզ հասած վավերագրերի գիտական հրապարակումից և նկարագրությունից: Պետք է նկատի ունենալ, որ պահպանվել են մեծ քանակության վավերագրեր, որոնց միմեջն այսօր նկարագրված չեն: Ի տարբերություն ձեռագիր մատյանների նկատմամբ հայագիտության, գրեթե ցուցադրական, արտակարգ խնամքին, վավերագրերը շատ ու շատ դիվանատներում ու արխիվներում դեռևս նույնիսկ դասակարգված չեն և պահվում են առանց նկարագրության:

8 Այդ ցանկերում նկարագրվում են միայն կայսերական կամ պատրիարքական նոտարատներից դուրս եկած անխտիր բոլոր վավերագրերը:

դական եկեղեցաքաղաքական առնչություններին, այսինքն՝ նշված միջնադարյան նոտարատները միջև փոխանակված վավերագրեր են⁹:

Յանկը չծանրաբեռնելու նպատակով, հրատարակություններ և թարգմանություններ խորագրի տակ բերում ենք միայն. Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ (Երուսաղէմ 1871, էջ 85-201)¹⁰ գրքի և Թեորիանոսի հունարեն բնագրի վերջին հրատարակության (J.-P. Migne, Patrologiae Graecae, tomus 133, p. 113-298) էջերը, քանի որ մյուս հրատարակություններն ու թարգմանությունները վավերագրագիտության առումով նորույթ չեն բերում: Տեղ խնայելու նպատակով, գրականությունը նշելիս խուսափել ենք բերել Ֆր. Դյուլգերի և Վ. Գրյունմեյլի աշխատություններում յուրաքանչյուր փաստաթղթի վերաբերյալ հիշատակված բոլոր ուսումնասիրությունները¹¹, և վավերագրերի ԺԹ-ի դարերում կատարված թարգմանությունները:

№ 1

1165 թ. սեպտեմբեր

Սկսելով հայ-բյուզանդական երկխոսությունը, Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիայի 1165/66 թ. դուքս Ալեքս Աքսուխի միջոցով Ներսես Շնորհալի արքեպիսկոպոսին է ներկայացնում ծխադավանական հարցերի մի խումբ, որոնց տրվելիք պատասխանների հիման վրա Կոստանդնուպոլսի եկեղեցին նպատակ էր դրել պարզել Հայոց եկեղեցու ուղղափառ լինելու կամ չլինելու խնդիրը, հստակեցնելու համար Բյուզանդական եկեղեցու և կայսրության դիրքը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հետ փոխհարաբերություններում: Այս հարցաշարն առանձին վավերագրի տեսքով մեզ չի հասել, սակայն հաջորդ (№ 2) վավերագրում պահպանված հատվածներից կարելի է մոտավորապես վերականգնել դրա բովանդակությունը: Պատասխան վավերագրում (№ 2), յուրաքանչյուր ծխադավանական խնդրի անդրադառնալուց առաջ, Ներսես Շնորհալին բերում է մեզ չհասած այս փաստաթղթում ար-

9 Չեն բերվում այն վավերագրերը, որոնք չեն գրվել դրանցից մեկի կողմից կամ չեն ուղարկվել այս երեք՝ հոգևոր և աշխարհիկ գահերին: Միակ բացառությունը համար 2 (Ալեքս Աքսուխ բյուզանդական պաշտոնյային հանձնված) վավերագիրն է, որով սկսվել են 1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցությունները:

10 Այս հրատարակության հիմքի վրա է կազմված Պոլսի մոդովածոյի մեր կազմած համեմատական բնագիրը:

11 Բավարարվել ենք միայն վերջին մի քանի հրատարակությունների և ուսումնասիրությունների հղումներով:

ձանադրված Հարցապնդումը կամ մեղադրանքը և ապա անցնում իր նյութին:

Բովանդակություն.

ա) «Գրեալ էր առաջին, թէ ի Յունվարի ի Հինգն տօնեն վաղիւն Աւետեաց եւ երեկոյն Ծննդեանն, եւ ի միւս վաղիւն՝ որ է վեց Յունվարի, Մկրտութեան Քրիստոսի» (ԹԸ, 1871, էջ 94):

բ) «Զորդս սրբոյ Աստուածածնին, գրեալ էր ի Թղթի աստ, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր...» (ԹԸ, 1871, էջ 95):

գ) «Դարձեալ՝ ի Թղթի աստ գրեալ էր վասն մեր եւ այս ինչ, եթէ մի բնութիւն դաւանեն Բանին եւ մարմնոյն, յորմէ Ապողինար ասեն ի մէնջ ամբաստանի...» (ԹԸ, 1871, էջ 96):

դ) «Դարձեալ՝ գրեալ էր ի գիրս, ի բուսարէր ձիթոյ, զոր շուշմայ անուանեն, լինել Միւռոնի մերոյ եւ ոչ ի ծառոց ձիթենեաց» (ԹԸ, 1871, էջ 97):

ե) «Էր ի գիրս ասացեալ եւ վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ոչ ընդունին Հայք ամենեւին» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

զ) «Գրեալ էր եւ զայս ինչ, թէ զամենայն խաչս բեւեռէն» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

է) «Վասն երկից Սրբասացութեանցն գրեալ էր, զի խաչեցար ասեմք» (ԹԸ, 1871, էջ 98):

ը) «Նաեւ այս եւս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնջ, թէ ի սուրբ քառասնորդսն զկիթս անասնոց եւ զձու ճաշակէն ի շաբաթ եւ ի կիրակէ» (ԹԸ, 1871, էջ 99):

թ) «Գրեալ էր ի գիրս վասն մեր եւ այս ինչ, եթէ՝ գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարազն» (ԹԸ, 1871, էջ 100):

ժ) «Դարձեալ՝ էր ի գիրս եւ ծիծաղական իրս, թէ զամենայն խաչս իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն եւ աւրհնեն» (ԹԸ, 1871, էջ 101):

ժա) «Եցոյց մեզ գրեալքս եւ զայս ինչ, թէ՝ լուաք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին Համադոյակից մեզ թանձր մահկանացու Հարչարելի երկրային ապականացու եւ եղանելի ոչ ա՛ռ ի Կուսէն, այլ անապական անօտր անչարչարելի և անեղանելի, և թէ՝ երեւեցաւ մարդ որպէս կամեցաւ, եկեր եւ արբ իբրեւ առ Աբրահամու» (ԹԸ, 1871, էջ 102)

ժբ) «Դարձեալ՝ զի վկայի ի դիրս, եթէ զկիրս ոչ ակամայ այլ կամաւոր կրեաց. և այս կիրք ապականութեան ոչ կամաւոր, այլ ակամայ և բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս...» (ԹԸ, 1871, էջ 104):

ժգ) «Գրեալ էր վերստին զմէնջ, եթէ՝ վասն այնորիկ ասեն մի բնութիւն Քրիստոսի, որպէս թէ ամենեւին ընկղմեցաւ մարդկութիւնն յաստուածութիւն անդր, ըստ օրինակի՝ զի կաթիլ մի քացախոյ և մեղեր ի ծով անկեալ աներեւութանայ» (ԹԸ, 1871, էջ 104):

ժդ) «Ասացուք փոքր ինչ և վասն Առաջաւորացն ի մէնջ անուանեալ պաՀոց, զոր ՀայՀոյէք տգիտաբար, Սարգսի ուրումն ասելով կախարդի՝ էջ և սկունդ ունողի. ի յապստամբելոցն ի Հաւատոյս մերոյ առասպելաբանելով ի զանազան իրս վասն սորին, և պատմելով ստայօդ բանիւ առաջի ձեռ» (ԹԸ, 1871, էջ 105):

Մտտափորապես սա է մեզ Հասած վավերագիր-Հարցաշարի բովանդակութիւնը¹²:

Պարագաներ. Վերևում մասամբ վերականգնված վավերագիրն, ամենայն Հավանականությամբ, կազմված է եղել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան նոտարատանը կամ նրա կողմից շրջանապոլսի պատրիարքութեան նոտարաթղթի Հիման վրա: ԻՀարկե, չի բացառվում, որ վերականգնված այս փաստաթղթի Հեղինակ կարող էր լինել նաև Ալեքս Աքսուխ զորահրամանատար-կառավարիչը, որը փորձել է ի մի Հավաքել Հայոց եկեղեցուն Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան կողմից ներկայացվող մեղադրանքները¹³: Այս վերջին վարկածը հուշող միակ ակնարկը Հանդիպում ենք ԺԳ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու երկում. «Դարձեալ զրեաց (իմա՝ Ալեքս Աքսուխ - Ա.Բ.) առ նա (իմա՝ Ներսես Շնորհալի - Ա.Բ.)»¹⁴: Հնարավոր է նաև, որ վավերագիրը «Հայոց Հերձվածի» դեմ օրթոդոքս եկեղեցում ԺԱ-ԺԲ դարերում շրջանառության մեջ դրված բազմաթիվ մեղադրական երդարեքից մեկն է: Նման ենթադրության ապացույց կարող է լինել բերված ԺԴ կետերից ամենավերջինը: Նմանատիպ Հակահայկական երկերով Հարուստ են միջնադարի և՛ բյուզանդական, և՛ վրացական մատենագրությունները¹⁵:

¹² Վերևում ընդգծված են Ներսես Շնորհալուն պատկանող արտահայտությունները:

¹³ Հետաքրքիր է, որ Արա Բայրը Բայրոնի է բյուզանդական մատենագրությանը իր դավանաբանական երկերով, տե՛ս Beck, Kirche, S. 625:

¹⁴ Տե՛ս Կիրակոս, էջ 121:

¹⁵ Բիւզանդական մատենագրության մեջ պահպանվել են բազմաթիվ երկեր, ուր կետ առ կետ ճիշատակում և «հերքվում» են Հայոց դավանանքի և ծիսակարգի իրենց կարծիքով ոչ ուղղափառ դրույթները: Մի շարք նմանատիպ երկեր միջնադարում թարգման-

Թվականը. Ալեքս Աքսուխը Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչ է նշանակվել 1165 թ. սեպտեմբերին և իր պաշտոնը վարել է, հավանաբար, մինչև հաջորդ տարվա նույն ամիսը: Ելնելով այս հանգամանքից և նկատի ունենալով, որ հաջորդ վավերագիրը (№ 2) գրված է 1165 թ., առաջարկում ենք վերոբերյալ թվագրումը, այսինքն՝ 1165 թ. սեպտեմբեր:

Գրականություն. ԹԸ, 1871, էջ 94-105, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 207-210, 214, 233

№ 2

1165 թ. սեպտեմբերից հետո:

Վերնագիր. «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ գրեալ ի ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ, յեղբարէ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ, գերապատիւ փեսայի ինքնակալ Թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի, Ալէքսի մեծի պաւատոստրատաւի, / յորժամ ել յԱրեւելս և Էր ի Մամեստիս մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց, / ի թուականութեան Հայոց՝ վեց հարիւր չորեքտասան»:

Ի տարբերություն կաթողիկոսական նոտարատանը պահպանվող մյուս վավերագրերի, այստեղ՝ խորագրում հիշատակվում է նամակի գրման տեղը և տարեթիվը:

Բանաձև. Գիր N ի խնդրոյ X: Ունի քառամասն բանաձև. հեղինակ / Հասցեատեր / տեղ / թվական:

Թղթառաջք. Քանի որ այս փաստաթուղթը պաշտոնական բնույթ չի կրում և ընդամենը Հայոց հավատքի ընդարձակ խոստովանություն է և որոշ ծիսական խնդիրների բացատրություն, այդ իսկ պատճառով բացակայում է կաթողիկոսական թղթերին բնորոշ թղթառաջքը և թղթառաջք-ողջոյնը:

վել են ցանկ վրացերեն: Դրանցից մեկը, որը վերագրված է Հովհան Դամասկացուն, Սիմեոն Պղնձաֆանեցու կողմից, վրացերենից թարգմանվել է հայերեն (տե՛ս Ալեքսան, Սիմեոն Պղնձաֆանեցի, էջ 96-98, Ալեքսան, Կիրիոն, էջ 69-70): Այդ երկի հայերեն թարգմանության բնագիրը տե՛ս Կիսկեպեղեան, Հիմ: Բյուզանդական և վրացական գրականության մեջ հակահայկական երկերի մասին տե՛ս Beck, Kirche, p. 609-663, Garitte, La source, p. 111-116, Ալեքսիս, Արսեն վաչեա-ձեի, էջ 133-158, Ըսախալա, Կեղծ Իսաֆակ, էջ 64-76:

Բովանդակություն.

Սկ.-Բանիւք դուզնաքեայ իմն խաւսելով ի լսելիս խոհեմագու-
նիդ...

Վրջ...Եւ որ ոք յետ զայսոսիկ լսելոյ ի մէնջ դայթակղեացի
դարձեալ ի մեզ՝ ոչ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի
Քրիստոսի յաւուր դատաստանի նորա իբրեւ զպառակտող անգամոց
նորին. իսկ այն՝ զոր միանգամ լսէ և հաւատայ և ոչ դատի՝ որպէս ա-
սաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոցն ընկալցի վարձս բա-
րեաց ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փառք եւ զօրութիւն՝ յաւի-
տեանս յաւիտենից. ամէն:

Այս վավերագրի բովանդակութիւնը հստակորեն կարելի է խմ-
բավորել հետեւյալ բանաձևի ներքո.

ա) Մուտք (prooimion) - Ներսես Շնորհալիին արձանագրում է. որ
թեպետ և բանավոր պատասխաններ տվեցի բոլոր հարցումներին, սա-
կայն դրանք կարող են մոռացութեան մատնվել: Այդ իսկ պատճառով
խնդրեցիք պատասխանները գրավոր ներկայացնել, որը համառոտա-
բար կատարում եմ, շարադրելով մեր ճշմարիտ հավատը, սուրբ Հայրերի
ավանդներին հավատարիմ եկեղեցու ծիսակարգը:

բ) Բուն խնդիր (narratio) - Բերվում է Հայոց եկեղեցու Հավատո
խոստովանութիւնը (ԹԸ, 1871, էջ 88-93), ապա անդրադառնում է
այն բոլոր ծիսական հարցերին (տե՛ս № 1), որոնց գրավոր պատաս-
խանները Ներսես Շնորհալուց խնդրել էր Ալեքս Աքսուխը:

դ) Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - Ահա ձեր խնդրածի
համաձայն ներկայացնում եմ Հայոց եկեղեցու ճշմարիտ դավանու-
թիւնը: Ու եթե որեւէ բան թաքցրել կամ ավելացրել եմ, թող ենթարկ-
վեմ Աստծո դատաստանին, կամ ով ՀՀավատա ասածներին, թող ինքը
Դատաստանի օրը պատասխան տա Քրիստոսին:

Թղթավարտ-հրաժեշտի բանաձև. - Այս վավերագիրը պաշ-
տոնական որևէ բանաձև չունի, այդ բացը լրացնում է որպես վրջ.
բերված հատվածը:

Շարահյուսական առանձնահատկություններ. - Ներսես
Շնորհալի արքեպիսկոպոսը բյուզանդական դուքսին է դիմում հոգնա-
կի թվի երկրորդ դեմքի դերանունով (ԹԸ, 1871, էջ 8728, 10626), իսկ իր
և Հայոց եկեղեցու մասին խոսում է հոգնակի առաջին դեմքով:

Վավերականություն. ինչպես այս խմբի բոլոր վավերագրերի,
այնպես էլ սույն թղթի բնօրինակը մեզ չի հասել: Նրա ամբողջական և

մասնակի ընդօրինակությունները առկա են Հայերեն և Հունարեն մատենադրական երկերում:

ա) Պիտ Ժողովածու,

բ) Կիրակոս, էջ 121-147:

գ) Կոստանդնուպոլսի կայսերական նոտարատանը պահվող Հունարեն տարբերակից Հատվածական ընդօրինակություն կարելի է համարել Թեոդորանոս մագիստրոսի առաջին «Տրամատիստութեան» բնագրում պահպանված Հատվածները (տե՛ս PG, t. 133, p. 124 C, 181 B, 184 A, 192 A, 192 B):

Թվական և գրման պարագաներ. Այս ծիսահավատաբանական թուղթը, ինչպես որ վկայում է վերնագիրը, գրվել է Հայոց ՈԺԴԹ: Հայոց տոմարի այս թվականը համապատասխանում է 1165թ. փետրվարի 8 - 1166թ. փետրվարի 7 ժամանակամիջոցին: Նամակն ամենայն հավանականությամբ գրվել է 1165 թ. սեպտեմբեր ամսից հետո, սակայն ավելի վաղ քան 1166 թ. փետրվարը: Հաջորդ թղթի (№ 3) թվագրումից կարելի է կռահել, որ այս նամակը Կոստանդնուպոլիս պետք է հասած լիներ կամ 1165 թ. վերջին, կամ ամենաուշը 1166թ. սկզբին (առաջին կեսին), որովհետև № 3 վավերագիրը դեռևս չգրիտ է Գրիգոր Գ-ի մահը: Այս նամակն անկասկած հասել է Կոստանդնուպոլիս: Այդ են վկայում ոչ միայն Թեոդորանոսի առաջին «Տրամատիստութեան» մեջ պահպանված Հատվածները, այլ նաև Մանուել Ա Կոմենենոսի նամակի (№ 3) հետևյալ վկայությունները.

ա) «...ընկալաւ թագաւորութիւնս մեր գրով տուեալ առ ի ձէնջ» (ԹԸ, 1871, էջ 108¹⁷⁻¹⁸):

բ) «...ի գիրս բարեպաշտութեան ձերոյ, որ թարգմանեալ ցուցաւ» (ԹԸ, 1871, էջ 108²¹⁻²²):

Վավերագրագիտական նույնացումներ. Այս հավատոխոստովանությունը ևս մի քանի անգամ օգտագործվել է Հայոց եկեղեցու կողմից՝ Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի քույր եկեղեցիներին ապացուցելու Հայոց դավանանքի ուղղափառությունը.

ա) Վավերագրի հավատոխոստովանության հատվածը Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին (1221-1267) չնչին խմբագրական փոփոխություններով առաքել է Կոստանդնուպոլիս, Մանուել Ա պատրիարքին (1244-1255)¹⁶:

¹⁶ Տե՛ս ՄՄ-2174, էջ 151ա-155բ: Այս շրջանին պատկանող, դեռևս չհրապարակված, հայ-բյուզանդական բանակցությունների մոր հունարեն վավերագրերի մասին տե՛ս Bartikjan, Relations, p. 50-53, Бартикан, Неизданный, с. 109-110:

Վերնագիրը - Դաւանութիւն զոր գրեաց Հայոց եկեղեցին եւ տէր Կոստանդին կաթողիկոսն ի Կոստանդինուպալսոյ ի պատրիարզն եւ ի ժողովն այսպէս:

Այլ. - Մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ պատուական գլխոյդ Մանուէլի սրբազան Կոստանդնուպալսի Նոր Հռոմա եւ տիեզերական պատրիարզի եւ ամենայն սուրբ ժողովոյդ Կոստանդին կաթողիկոս Հայոց մերով ժողովրդովս ծանուցանեմք: Զի խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւնն...

Վրջ. - ...եւ զմեռեալս արգարութեամբ, որում փառք եւ զաւրութիւն յաւիտեանս. ամէն:

բ) Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին վավերագրի հաւատո խոստովանութեան հատվածը Տիմանչ լիկաթի (պապական նվիրակ)¹⁷ ձեռքով ուղարկել է նաև Հռոմ, Ինոկենտիոս Դ պապին (1243-1254): Այս փաստաթղթի բնօրինակը պահպանվել է Վատիկանի առաքելական արխիվում (Archivum secretum. Apostol. Vaticanum)¹⁸: Այն գրված է մագաղաթի վրա:

Վերնագիր - Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. զոր խնդրեաց ի մէնջ առաքելական Հայրն մեր Պապն Հռոմա Ինոկենցունցն ի ձեռն խոհեմագոյն լիկատին փրբեր Տիմանչին, որ է ի կարգի փրբեր մնուրացն:

Այլ. - Բանիւք դուզնաքեայ իմն խաւսելով...

Վրջ. - ...երկաքանչիւրքն ի սահմանի են ուղղափառութեան: Այս գիր ձեռնին իմոյ է Կոստանդեա ծառայի եւ շնորհաւորն նորին կաթողիկոսի Հայոց¹⁹:

Այս վավերագիրն իրեն կից ունի նաև ԺԶ-ԺԷ դարերի իտալերեն թարգմանութիւն, որի վերնագրում փաստաթուղթը թվագրված է 1225 թվականով²⁰:

¹⁷ Այս գործիչը հիշատակվում է նաև Վարդան Արևելցու «առ Հէթում» թղթում (ՉԹ, 1901, էջ 503-509, 1994, էջ 657-665): Վարդանի գրած թղթի գրման պարագաների մասին տե՛ս Օրոնսեան, Ազգապատում, էջ 1642-1643:

¹⁸ Տե՛ս AA. Arm.-XVIII 1804: Վավերագրի լուսապատճենը մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Մերուժան Կարապետյանին:

¹⁹ Վերնագիրը, սկսվածքն ու կաթողիկոսի անձնական ստորագրությունը կարմիր թանաքով են:

²⁰ Իտալերեն բնագիրը իմ խնդրանքով վերծանել և սիրով մեզ է տրամադրել Բոլոնիայի համալսարանի պրոֆ. Գաբրիելա Ուլուիոջյանը, որին էլ հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

գ) Այս նույն Հավատո խոստովանությունը եռալեզու (Հայերեն, Հունարեն և լատիներեն) զուգահեռ բնագրերով 1574 թ., որպես Հայոց եկեղեցու ուղղափառ Հավատքի Հավաստագիր, Լեմբերգի Հայոց Համայնքի կողմից ներկայացված է Լեհաստանի Թագավոր Հենրի Գ-ին: Այդ փաստաթուղթը կցված է Լեհաստանի Թագավորին Հասցեագրված նամակին: Վավերագրերն այժմ պահվում է Սանկտ Պետերբուրգի Սալտիկով-Շչեգրիների անվան գրադարանի օտարալեզու վավերագրերի ֆոնդում²¹:

Վրն. - Բան Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ՝ ի Հարցն սըրբոց աւանդից ընկալեալ եւ գրեալ դոյզն ինչ առ սրբազան պատրիարզն Կոստանդնուպոլսի Հրամանաւ Տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց:

Սկ. - Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւն. զՀայր և զորդի...

Վրջ. - ...իրբե զկաթիլ մի ի դուլէ (այսպէս - Ա.Բ.) առ ծովացեալ իմաստութեան ձերում. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 87-107:

Գրականություն. Keshishian, The problem, էջ 91-93, Զէքիեան, Համամիութենական, էջ 55, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 233-236:

Nº 3

1166 թ. ապրիլ-հուլիս (°)

Վերնագիր. «Թուղթ առաջին՝ Թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի / առ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս»:

Բանաձևը երկմաս է (նամակագիր / Հասցեատեր). Թուղթ X » N:

Թղթառաջք - Մանուէլ ծիրանածնունդ արքայ, կարող եւ բարձր միշտ. օգոստոս ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս եւ Քրիստոսի Աս-

21 Վավերագիրը պատկանել է Պյոտր Դուրրովսկու հավաքածուին: Այդ է հաստատում նաև ձեռագրի կազմի ներսի կողմի լատինատառ հիշատակագրությունը «Ex Museo Petri Dubrowsky»: Սակայն արդեն դարասկզբին վավերագիրը պահվում էր Սանկտ Պետերբուրգի նշանավոր Կալսերական (Սալտիկով-Շչեգրիների անվան) գրադարանում հետևյալ՝ Q. v. I. № 01 ձեռագրահամարի տակ: Ձեռագրի միկրոժապավենն ունի նաև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանը (ՄՄ դրսի ժապավենների ֆոնդ հ. 1003): Հենրի Գ-ի նամակը և հավատո հանգանակի լատիներեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս Staerk, Die Confessio, p. 192-196.

տուժոյ Հաւատարիմ Թագաւոր, / առ շնորհիւ նորին պատուական եւ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս, / ողջոյն սիրոյ առաքեմք:

Բանաձեւը եռամաս է . $X \gg N$, իսկ վերջում ողջոյնի բանաձեւն է:
Բովանդակություն.

Սկ. - Պարտ է ամենեցուն, որք ի ձեռն աստուածային մկրտութեանն զՔրիստոս զգեցեալ են...

Վրջ. - ... կարող էք Հաւատալ առ ի դմանէ ասացելոցն:

Բանաձեւ. մուտք-բուն խնդիր - վերջաբան (ամփոփում):

Կառուցուածք.

ա) Մուտք - Եկեղեցիների միութեան անհրաժեշտութեան մասին:

բ) Բուն խնդիր - Ընթերցելով Ալեքս պրոտոստրատորի միջոցով իրեն Հասած Թուղթը (№ 2), կայսրը խոստանում է միջնորդ լինել երկու եկեղեցիների միութեան խնդրում: Գործը Հաջողութեամբ ավարտին Հասցնելու Համար առաջարկում է կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլսին առաքել իր եղբորը (իմա՝ Ներսէս Շնորհալուն): Ու եթէ ամէն ինչ բարեհաջող ընթանա, կայսրը կարծում է, որ բոլորը վարձատրված կլինեն:

գ) Վերջաբան-ամփոփում - Եկեղեցիների միութեան խնդրի շուրջ բանակցութիւններ վարելու Համար կայսրը կաթողիկոսի մոտ է ուղարկում իր պալատի սպասաւոր Սմբատին, որին Հանձնարարված է հղել նաև ուղեկցել կաթողիկոսի եղբորը Կոստանդնուպոլիս, բանակցութիւնները շարունակելու Համար: Խնդրում է նաև ուշադիր ունկնդրել իր զեսպանադնացի բանավոր ասածներին:

Ծր.Դյոլգերը նամակի բովանդակութիւնը Համարում է կարգադրագիր (Praeceptum):

Թղթավարտ. - Ողջ լեբուք: / Գրեցաւ յամսեանն սեպտեմբերի՝ յընդիքտինին ի ԺԵ:

Պահպանվել է Թղթավարտի երկմասն կառուցվածքը. ա) Հրաժեշտի բանաձեւ, բ) Թվական:

Թվականը. - Թղթավարտում պահպանվածը Համապատասխանում է 1166 թ. սեպտեմբերին: Լ. Զեքիանը, ճիշտ Թվագրելով վաւերագիրը, բերում է նաև փաստաթղթի գրման ամսաթիվը (սեպտեմբերի 14), որն, իմ կարծիքով, Հնարավոր չէ պարզել մեզ Հասած սկզբնաղբյուրների անբավարար վկայութիւններին պատճառով: «Գրե-

ցաւ»-ը ՊԽՄ ժողովածու մուտք գործած օտար դիվանատներէց դուրս եկած վավերագրերի համար, մեր կարծիքով, նշանակուած է Հռոմկլայի նոտարատուն մուտք գործելու (մուտքագրվելու) կամ ըստ Լ. Զեքիյանի. «Թարգմանութեան թուականը» (տե՛ս Զեքիեան, Համամիութենական, էջ 15, ծան. 8): Քանի որ այս թղթում Մանուէլ Ա Կոմնենոսը դեռեւս չի առել Գրիգոր Գ կաթողիկոսի մահւան լուրը, ապա վավերագիրը գրված է ամենաուշը 1166 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին: Յր. Դյուգերը, հետեւելով Ա. Տեր-Միքելյանին, սխալմամբ վավերագիրը թվագրել է 1167 թ. սեպտեմբերով: Թուղթը 1166 թ. սեպտեմբեր ամսով է թվագրում Ղ. Ալիշանը:

Պարագանքներ.— Թուղթը Հռոմկլա է հասցրել բյուզանդական պալատի սպասավոր Սմբատը, ամենայն հավանականությամբ 1166 թ. սեպտեմբերին (Կայսերական մյուս թղթերի հայերէն թարգմանությունների թվագրումները ևս ցույց են տալիս, որ դրանք թվագրված են անմիջապէս Հռոմկլա հասնելու պահին): Դեսպանագնաց Սմբատը երկար ճանապարհորդութունից հետո, Հռոմկլա հասնելիս «գտանէր վախճանեալ յայնմ ամի զկաթողիկոսն տէր Գրիգորիս, ի վեց հարիւր տասն եւ հինգ թուականին Հայոց»: Գրիգոր Գ կաթողիկոսի մահւան թվականը ԹԸ, 1871-ի հրատարակության մեջ (էջ 109) և ձեռագրերի մի նշանակալի մասում գրվում է Հայոց ՌԺԴ (=1165/6) թվականին, որը հակասում է պատմական իրականությանը: Հ. Պողոս Անանյանը Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի մահը իրավացիորեն թվագրում է 1166 թ. օգոստոսի 8-ով (տե՛ս «Բազմավէպ», 1975, էջ 351): Այդ իսկ պատճառով, հիմք ընդունելով մի շարք ձեռագրական վկայություններ և, հատկապէս, հնագույն ձեռագրերից մեկի՝ Փարիզի Ազգային մատենադարանի թ. 179 ձեռագրի ընթերցումը, հրատարակվող ընագրում առաջարկում ենք վերականգնել ՌԺԵ ընթերցումը (ԹԸ, 1871, էջ 109):

Հրատարակություններ և ընթերցումներ. Այս նամակի հունարեն ընագիրը դեռեւս գիտությանը հայտնի չէ, հայերէնը պահպանվել է միայն ՊԽՄ ժողովածոյում (ԹԸ, 1871, էջ 107-109):

Գրականություն. Չամչեանց, Պատմութիւն, հտ. Գ, էջ 99, Ալիշան, Շնորհալի, էջ 415-416, Ter-Mikelian, Die armenische, S. 87, Dölger, Regesten, S. 81, n° 1478, Զեքիեան, Համամիութենական, էջ 55, Բոզոյան, Բյուզանդիայի, էջ 236-237:

նում, որ նման երկխոսություն է սկսել ինքը Հակոբիկ եկեղեցու նոր պատրիարքի (իմա՝ Միքայել Ասորու) հետ: Եվ որպեսզի բանակցող կողմերն իրենց տեսակետները միմյանց չպարտադրեն, առաջարկում է բանակցութիւնների կանոնակարգ (reglement):

զ) Վերջաբան-ամփոփում - Հավաստիացնում է, որ այն հարցերը, որոնք թղթում պատասխան չեն ստացել, կայսրը կարող է ավելի մանրամասն տեղեկանալ դեսպանազնացների պատմածից:

Թղթավարտ. Ողջ էր թագաւոր աւգոստէ, երկնաւոր թագաւորին պահպանեալ զաւրութեամբ:

Բաղկացած է միայն հրաժեշտի բանաձևից:

Թվականը. - Վավերագիրը թվագրում չունի: Ամենայն հավանականությամբ նամակը գրված է 1166 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Սմբատ դեսպանի Կիլիկիա գալու նախօրյակին: Մ. Օրմանյանը, Լ.Զեքիյանը և Ա.Քէչիշյանը այս և հաջորդ երկու վավերագրերը, առանց փաստարկման թվագրում են 1167/68 թ.: Վավերագիրը թվագրելու իմ միակ կովանը ասորիների հետ բանակցելու մասին Ներսես Շնորհալու տողերն են: Այստեղ հստակ երևում է, որ շատ կարճ ժամանակ է անցել, երբ առաջնորդների մահվան պատճառով թափուր էին մնացել և՛ Հայոց կաթողիկոսական, և՛ հակոբիկ-ասորական պատրիարքական գահերը: Միքայել Ա. Ասորին ժամանակադրության մեջ իր նախորդ՝ Աթանաս Ը-ի մահը թվագրում է 1166 թ. հուլիսի 14-ով, իսկ սեփական օծումը և գահակալությունը՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 18-ով²⁴:

Պարագաները. - Նամակն ամենայն հավանականությամբ Կոստանդնուպոլիս է առաքվել Սմբատ դեսպանի հետ ուղևորված կաթողիկոսի բանազնացների միջոցով: Այդ մասին է վկայում վերջաբան-ամփոփումում առկա. «բանականքդ պատմեսցին բանիւ» արտահայտությունը (ԹԸ, 1871, էջ 119-120): Հենվելով այս թղթի «...եւ արժանաւոր իսկ էք՝ որպէս լուաք ի բազմաց, մանաւանդ ի սուրբ թագաւորութեանդ հաւատարիմ ծառայէ՝ յԱրուխէդ» արտահայտության վրա, Ղ. Ալիշանը նախորդ նամակի (№ 4) մասին գրում է. «Հրովարտակը յանձնեց Սմբատ Արուխ անուամբ պատուաւոր պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեզի ազգակից ըլլալ»²⁵: Ա-

24 Տե՛ս M.S., p. 327, 329:

25 Ալիշան, Ծնորդալի, էջ 415:

ռաջարկում ենք ՊԽՄ բնագրում Արուխ ընթերցումը սրբագրել Աքսու-
խով, որով կարծում ենք կհարթվի բնագիր մտած վրիպումը²⁶:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871,
էջ 109-120:

Գրականություն. - Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1416-1417,
Զէքիեան, Համամիութենական, էջ 55, Keshishian, The problem, p.94:

Nº 5

1166 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր (°)

Վերնագիր. - Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝
/ գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ աստուածասէր թա-
գաւորին Հոռոմոց Մանուէլի:

Բանաձևը եռամասն է: Բնորոշող վերնագիր - Թղթակից կողմեր
(N » X)

Թղթառաջք. չունի:

Բովանդակություն.

Սկ. - Թէպէտ եւ աղքատութիւն մտաց եւ բանի ոչ տայ թոյլ...

Վրջ. - ...ըստ խրատու իմաստնոյն՝ իմաստնագոյն եւս լինել:

Վավերագիրը բաղկացած է երեք մասից.

ա) Մուտք. կաթողիկոսը թեև իր համեստ Հնարավորություննե-
րից վեր է համարում Հայոց եկեղեցու հավատո հանգանակը ներկա-
յացնելը, սակայն քանի որ կայսրն է այդ հրամայել «ի ձեռն մեծի
պալատանդ ծառայի»²⁷, համարձակվում է շարադրել: Իհարկե, Աստ-
վածային հրաման է՝ բացատրել բոլորին, թե՛ մեծին, թե՛ փոքրին, ա-
ռավել ևս «բարձրագունին ամենայնի»²⁸: Հիմնվելով առաքյալների,
մարգարեների և ուղղափառ վարդապետների ասածներին, որոնց Հնուց
ի վեր հետևում է Հայոց եկեղեցին, ճշմարտությամբ շարադրում է հա-
վատո դավանությունը: Նշում է նաև, որ ինքը մեկ անգամ էլ է այն
շարադրել «ի խնդրոյ աստուածասիրին»²⁹, որն ընթերցել է ինքը՝

26 Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 237-238:

27 Նկատի ունի Սմբատ դեսպանագնացի:

28 Իմա՝ բյուզանդական կայսերը:

29 Նկատի ունի Ալեքս Աքսուխի:

կայսրը, սակայն քանի որ կրկին պահանջում է՝ ստիպված է մեկ անգամ ևս շարադրել:

բ) Բուեն խնդիր՝ Հավատո խոստովանութուն:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. հայտնում է, որ վերոշարադրյալը՝ «յաղագս համագոյ Երրորդութեանն և միաստուածութեանն և վասն տնաւրինութեանն Որդւոյ», Հայոց Հավատո դավանութիւնն է:

Վավերագրի վերջում պահպանվել է ինքնատիպ Հ.Գ. (= Post scriptum):

Թղթավարտ. չունի:

Թվական - Այս վավերագիրը ևս գրված և առաքված է Կոստանդնուպոլիս նախորդ (տե՛ս № 4) թղթի հետ միաժամանակ:

Պարագաները - Մուսթում Ներսես Շնորհալին վկայում է, որ այս և հաջորդ (№ 6) վավերագրերը գրված են կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսի հրամանով. «սակայն ինքնակալ Թադաւորութեանդ հրաման՝ որ ի ձեռն մեծի պալատանդ ծառայի, առ մերս հասեալ նուաստութիւն, տալ գրով զհաւատոյ մեր դաւանութեան բան...» (ԹԸ, 1871, էջ 120): Ուրեմն՝ «հաւատոյ խոստովանութեան» գիրը Մանուել Ա կայսեր անունից պահանջել է Սմբատ դեսպանը, որի հորդորով էլ Ներսես Դ Շնորհալին գրում է այս վավերագիրը. «զի ձերով հրամանաւ պնդագոյնս պահանջեաց թղթաբեր սուրբ Թադաւորութեանդ ի մէնջ, ոչ ընդդիմացաք հրամանին, այլ հաւելեաք եւ զայս եւս ի նոյն...» (ԹԸ, 1871, էջ 121): Այսպիսով, այս վավերագիրը ևս Կոստանդնուպոլիս է առաքվել նախորդի հետ միաժամանակ:

Հրատարակություններն ու թարգմանությունները. - Պահպանվել է ՊԽՄ (ԹԸ, 1871, էջ 120-130) ժողովածոյում և նրանից արտագրված միջնադարյան դավանական բազմաթիվ մատյաններում:

Գրականություն.- Троицкий, Изложение, с. 21-176.; Tekayan, Controverses, p. 73-119:

№ 6

1166թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր (°)

Վերնագիր - Նորին՝ յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ:

Բովանդակություն.

Սկ. - Ասացուք սակաւուք եւ յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ՝ զոր ունիմք ի հարցն առաջնոց...

Վրջ. - ...եւ վարձս ընդ բանաւոր երկրի մշակացն ըստ չափոյ պտղաբերութեանն ընկալլիք ի Բրիտտոսէ Աստուծոյ. որում փառք եւ զաւրութիւն ընդ հաւր եւ ընդ հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. կաթողիկոսն առաջարկում է առանց միմիանց խաբելու, ճշմարտությամբ քննել ծեսերի խնդիրը:

բ) Բուն խնդիր. արծարծված են ծիսական հարցեր. 1) պատարագի հաց, 2) պատարագի գինի, 3) ծննդյան և մկրտության տոն, 4) «որ խաչեցար», 5) Ս. Նաշը բեեռեալ թե՞ առանց բեեռի, 6) Նաչի օրհնություն, 7) պատկերապաշտություն և պատկերամարտություն, 8) առաջավորաց պահք և ս. Սարգսի տոն:

գ) Վերջաբան-ամփոփում՝ նշույնում է, եթե հավատի և եկեղեցու կարգերի մասին իր այս գրվածքներում դուլդն ինչ մեղանչել է ճշմարտության դեմ: Հույս է հայտնում, որ եկեղեցիների միությանը վերաբերող կայսեր նախաձեռնությունը պարարտ հող ընկած սերմի նման կբազմապատկվի:

Թվական - Այս վավերագիրը ևս գրված է նախորդ երկու փաստաթղթերի (N° 4 և 5) հետ միաժամանակ և նրանց հետ առաքվել է Կոստանդնուպոլիս:

Պարագաներ - Կարելի է նաև ենթադրել, որ N° 5 և 6 վավերագրերը սկզբում միասնական են եղել, սակայն Ներսէս Լամբրոնացին, ՊԽՄ ժողովածու մուծելով առանձնացրել է դրանք: Այս ենթադրության համար կռվան կարող է ծառայել վավերագրի վերջաբան-ամփոփման մէջ առկա հետևյալ արտահայտութիւնը. «Արդ՝ այս, ինչ որ յաղագս աւանդութեան հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ գրեցաւ ի մէջ սակաւութեւ, յորժամ ընթերցցի առաջի գերակատար իմաստութեան սուրբ թագաւորութեան ձերոյ...» (ԹԸ, 1871, էջ 143):

Հրատարակութիւններ և թարգմանութիւններ. Պահպանվել է ՊԽՄ ժողովածոյում (ԹԸ, 1871, էջ 130-143) և նրանից ընդօրինակված միջնադարյան դավանական բազմաթիվ մատյաններում:

Գրականություն. Троицкий, Изложение, с. 177-221:

Վերնագիր - « Ἰσον βασιλικοῦ καὶ θείου γράμματος πρὸς τὸν Καθολικὸν Ἀρμενίων [Κατέστρωται δὲ ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ τῆς διαλέξεως οὐ μάτην· δηλοῦται γὰρ ἐκ τῆς αὐτοῦ περιλήψεως ἡ τοῦ συγγραμματος ὑπόθεσις ἅπασιν]»: *Փակագծում բերված արտա-
շայտությունը որևէ կապ չունի վավերագրի վերնագրի հետ, և մեր
կարծիքով, հետամուտ է: Այն բացատրում է միայն, թէ ինչու՞ է այս
վավերագիրը գրված Թորոհանուր առաջին «Տրամախոսություն» (Διά-
λεξις) գրքի սկզբում:*

Բանաձև. (X) » N

Այս նամակի վերջում ընդօրինակողն (ամենայն Հավանականու-
թյամբ Թորոհանուր) բերել է նաև այն վերնագիրը, որը թերևս եղել է
նոտարատանը պահպանվող վավերագիր-պատճենի վրա. « Ἡ ἐπιγρα-
φή· Βασιλικόν εἰς τὸν τιμιώτατον καὶ εὐλαβέστατον Καθολικὸν
τῶν Ἀρμενίων»³⁰: Հետաքրքիր է, որ այս վերնագիրը, բացի սկզբի
«Βασιλικόν» բառից, որը տվյալ վավերագրի տեսակի անվանումն է,
քաղված է նամակի թղթառաջի այն մասից, որն ուղղված է Հասցե-
ատիրոջը: Նոտարական այս նշումի բանաձևն է. X » N:

ՊԽՄ-ում վավերագիրը վերնագրված է այսպես. «Թուղթ առա-
ջին՝ Թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի, / առ տէր Ներսէս կաթողիկոս
Հայոց / յաղագս խնդրելոյ զմիաբանութիւն երկաքանչիւրոցս ազ-
անց»: Բանաձևը եռամասն է. X » N, որին հետևում է կաթողիկո-
սական նոտարատանը տրված վերնագիրը: Կայսերական թղթի Համա-
րակալումը («Թուղթ առաջին») ամենայն Հավանականությամբ Ներ-
սես Լամբրոնացունն է:

Թղթառաջը. - Մանուէլ ի Խրիստῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς
Πορφυρογέννητος, θεοστεφής, ἄναξ, κραταιός, ὑψηλός, ἀεὶ αὖγουσ-
τος καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός, τῷ τιμωτάτῳ καὶ εὐλα-
βεστάτῳ Καθολικῷ τῶν Ἀρμενίων τὴν χάριν αὐτοῦ. **ՊԽՄ-ում**
թղթառաջի թարգմանությունը գրեթե բառացի է: Հավելումները
բերում ենք անկոնսանտինյան փակագծերում.

«Մանուէլ Բրիտանուր Աստուծոյ Հաւատարիմ Թագաւոր ծիրա-
նածին, աստուածապաւկեալ արքայ, Հզաւր եւ բարձր միշտ, աւգոստոս
եւ ինքնակալ Հռոմոց Կոմնիենոս. / [յԱստուծոյ Հաստատեալ] պա-
տուական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց [տեառն Ներսիսի՝] /
ողջոյն սիրոյ առաքեմք »:

30 «Վերնագիր. Թուղթ (թագավորական) ուղղված հայերի պատվավոր և բարեպաշտ կա-
թողիկոսին»:

Թղթառաջքի Հայերեն տարբերակում Հավելված է. ա) կաթողիկոսի անունը, բ) Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը Աստծուց տրված լինելու մասին բանաձևը: Եվ՝ հունարեն, և՛ Հայերեն տարբերակներում վավերագրի Թղթառաջքն եռամասն է և ունի նույն կառուցվածքը. X >> N, վերջում տրվում է ողջույնի բանաձևը:

Բովանդակություն.

Սկ. — «Η βασιλεία μου πολλάκις ἀναμαθοῦσα παρ' ὑμῶν ὅτι ἀγαθός ἐστιν ὁ ὑμέτερος σκοπός... (Թագաւորութեանս մերում ի վաղ ժամանակաց ծանուցաւ բարեք մտածութիւն ձեր...)»

Վրջ. — «...εἴθ' οὕτως καὶ τῆς χάριτος τῆς βασιλείας μου πολλὰ πλὴν εὐμοιρῆσαι ὑμῖν γενήσεται ἐφ' οἷς ἂν αὐτῆς δεηθῇτε. (...և անպլինք եὐմոյրիս ինքեմս Թագաւորութեանս մերոյ բազմապատիկ բարեմասնութեամբ ըստ կամաց ձեր եւ խնդրոյ):»

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. կայսրը հույս է Հայտնում, որ կողմերը կմիավորվեն ուղղափառ Հավատի շուրջ:

բ) Բուն խնդիր. Թերթիանոսին և Աթմանին իր կողմից բանակցությունների առաքելու և նրանց լիազորությունների մասին:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. կայսրը պատվիրում է ընդառաջ գնալ բանագնացների խորհուրդներին:

Ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽՄ ժողովածու մուծված բուն նամակի Թարգմանությունը բավականին հեռանում է հունարեն բրնազրից: Առաջին նախադասությունում Թարգմանիչը հունարենի *πολλάκις*-ը (Հաճախ), Թարգմանել է «ի վաղ ժամանակաց»: Վավերագրի մուտքում «περὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν ὁρθόδοξον πίστιν» արտահայտությունը Թարգմանված է. «սակս միաւորութեան եկեղեցւոյ ուղղափառ Հաւատոյ»: Դ՞ն Խրիստիանոն (քրիստոնեից) արտահայտության փոխարեն բնագիր է մուծված «միաւորութեան եկեղեցւոյ եւ» բառակապակցությունը, որը բացակայում է հունարեն բնագրում: Շառնակություն մեջ Հայերեն Թարգմանությունը հիմնովին հեռացել է հունարեն բնագրի մտքից. եթե հունարենում կայսրն առաջարկում է հունարեն բնագրի մտքից. եթե հունարենում կայսրն առաջարկում է հունարեն բնագրի մտքից, որոնք մերժում է կոստանդնուպոլսի եկեղեցին, ապա այն խնդիրներից, որոնք մերժում է Հայոց եկեղեցու Հա-Հայերեն Թարգմանության մեջ շեշտվում է Հայոց եկեղեցու Համախոհությունը բյուզանդական եկեղեցու հետ, նշելով, որ երկու եկեղեցիներին պակասում է միայն միությունը: Մի խոսքով, եթե հունարեն բնագրում պայման է դրվում հոտակցնել և վերանայել Հայոց

եկեղեցու տեսակետներն «օրթոդոքս» եկեղեցու դավանանքին համապատասխան և վերադառնալ ուղղափառության գիրկը, հայերենում խոսվում է միայն եկեղեցական միությունն հաստատելու անհրաժեշտության մասին: Հաջորդ նախադասության մեջ չի թարգմանված Թեորիանոսի *φιλόσοφον* (փիլիսոփա կամ իմաստասեր) պատվանունը³¹: Հունարեն բնագրում Աթմանոսը Փիլիպուպոլսի հայկական վանքի վանահայր է (*τῷ καθηγούμενῳ τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλίππου πόλει*, հայերեն բնագրում՝ «զհայր վանաց Հայոց, որ ի Փիլիպուպոլսեաց աշխարհէն»), որը երբեմն սխալմամբ ընկալվել է որպես Փիլիպուպոլսի շրջապատի հայկական վանքերի վանահայր:

Մեր կարծիքով հայերեն բնագիրն էլ կարելի է բացատրել՝ ելնելով հունարեն բնագրի տառից, քանի որ «վանք» բառը զբաբարում ևս անեզական է³²: Թեորիանոսի գործակիցը, որը վավերագրի հունարեն բնագրում անվանվում է *Ἀτμάνος* (Աթմանոս), հայերեն թարգմանության մեջ բացատրված է. «*εὐθὺς ἑλθὼν, ἀσκήσαντος Πιστῆ*»: Հունարեն բնագրում հավաստվում է, որ վերոհիշյալ երկու դեսպանագնացները իրավասություն ունեն ներկայացնելու թագավորի և բյուզանդական եկեղեցու գիրքորոշումը, իսկ հայերենում մոտավորապես նույն միտքն արտահայտելով, չի թարգմանվել *τῆς ἀγιοτάτης Ἐκκλησίας* (սրբազնագույն եկեղեցի) արտահայտությունը: Չորրորդ նախադասությունը ևս ամենամոտավոր ձևով է կապվում հունարեն բնագրի հետ: Նամակի շարունակության մեջ կայսրը առաջարկում է ընդառաջ գնալ դեսպանագնացների խորհուրդներին, իսկ հայերեն թարգմանություն մեջ միայն եկեղեցիները միավորելու կոչ է անում: Հունարենում կայսրն իր և սեփական թագավորություն մասին խոսում է եզակի թրվով, հայերենում՝ հոգնակի: Երկու լեզուներով հասած բնագրերում կաթողիկոսի և Հայոց եկեղեցու մասին խոսվում է հոգնակի թվով: Վերևում ասվածից կարելի է մակարերել.

ա) Վավերագրի ՊԽՄ ժողովածոյում հասած թարգմանություն մեջ ձևափոխված են այն մտքերը, որոնք կարող էին ընթերցողի մոտ դուրս գնալ ինչ կասկած հարուցել Հայոց եկեղեցու դավանանքի ուղղափառության վերաբերյալ կամ իրենց մեջ կոչեր են պարունակում՝ վերանայելու Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական այն խնդիրները, որոնք

31 Այս փաստը նկատել է Հր. Բարթիկյանը (տե՛ս *Бартикян, Роль*, էջ 79):

32 Հովհաննես Աթմանի դավանական պատկանելության և նրա հետ կապված մի շարք այլ խնդիրների մասին տե՛ս *Бартикян, Роль*, էջ 78-88, *Zekiyan, The Armenian*, pp. 363-373, Տե՛ս նաև այս աշխատության վերջին մասը:

Հեն նույնանում Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու ավանդական պատկերացումների հետ:

բ)Վավերագրի Հայերեն թարգմանության մեջ նմանատիպ բոլոր ակնարկները փոխարինվել են եկեղեցական միութայան կարևորությունը հավաստող մտքերով: Հետևապես՝ մեղ հասած Հայերեն բնագիրը կարելի է համարել այս վավերագրի ազատ թարգմանություն: Այն, մեր կարծիքով, ստացել է այնպիսի տեսք, ինչպիսին կցանկանային ունենալ Ներսես Լամբրոնացին և իրենց գործունեությանը բյուզանդական եկեղեցու հետ հարաբերությունները բարելավելու ոգով սնվող, Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի շուրջ համախմբված հոգևորականների խումբը³³:

Կարծում ենք՝ այս թղթի հունարեն բնագիրը բառացի Հայերեն թարգմանության հետ միասին ժամանակին պետք է պահպանված լինե՞ր Հռոմկլայի նոտարատանը: Այդ են վկայում վավերագրում առկա բազմաթիվ արտահայտություններ, որոնք պատճենում են հունարեն բնագրին հարազատ բառակապակցությունները:

Թղթավարտ. Καλῶς ἔχε. | Τῷ μὲν Νοεμβρίῳ Ἰνδικτιῶνος τρίτης (Ողջ լեռուք: / Գրեցաւ յամսեանս Մայիս, յԸնդիքտիոնին յերեքն):

Բանաձևը երկմասն է, բաղկացած է թղթավարտ-ողջունից և թվականից:

Թվական.- Եթե Հայերեն թարգմանության թղթավարտ-ողջունի բանաձևը պատճենում է հունարենը, ապա թվագրումը առաջին հայացքից հակասում է դրան: Հունարեն բնագրի թվականը՝ երրորդ Ընդիքտիոնի (1169 թ. սեպտեմբեր-1170 թ. սեպտեմբեր)³⁴ նոյեմբեր ամիսը, համընկնում է 1169 թ. նոյեմբերին, պետք է համարել վավերամայի, որի դրման ժամանակը, իսկ Հայերեն տարբերակի թվականը՝ 1170 թ. մայիս, ամենայն հավանականությամբ փաստաթղթի Հռոմկլայի կաթողիկոսական նոտարատուն մուտք գործելու տարեթիվն է: Հետաքրքիր է, որ Հայերեն թարգմանության մեջ ևս պահպանվել է բյուզանդական թվագրման համակարգը:

³³ Չի բացառվում, որ վավերագրերը ՊիսՄ ժողովածոյում դասակարգող Ներսես Լամբրոնացին, Հերապոլի արքեպիսկոպոս Կոստանդինի հետ, մասնա առ մաս վավերագրերի թարգմանիչն է: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս աշխատության թարգմանիչների և միջնորդի հատվածը:

³⁴ Ըստ Վ.Գրյունելի բյուզանդական ծիսական տարին սկսվում էր սեպտեմբերի 23/24-ին: Թվագրման այս համակարգի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Grumel, La Chronologie, p.193-203, մանրապատկեր է 199:

Նոտարական նշումներ. Վափերազրի հունարեն բնագրի վերջում, փաստաթղթի գրման թվականից հետո, նշված է ևս մեկ տարբերակիչ գիծ. *δὲ ἐρυσθῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χειρός* (կարելի է բառացի թարգմանել. *թագավորական ձեռագրի կարմիր տառերով*)³⁵:

Այս նշումը խոսում է այն մասին, որ Թեոփրանոսը վափերազիրն ընդօրինակել է Հռոմիլա բերված նախօրինակից և ոչ թե հետագայում՝ կայսերական դիվանի փաստաթղթերից:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. *PG*, t. 133, p. 120-121, ԹԸ, 1871, էջ 144-145:

Գրականություն. *Dölger*, *Regesten*, S.82, *վափ. 1489*, Ջեֆրեան, *Համամիլոթենական*, էջ 56, Բողոյան, *Բյուզանդիայի*. էջ 243:

№ 8

1170 թ. հոկտեմբեր 1-5

Վերնագիր. «Պատասխանի թղթոյն մեծի թագաւորին Հռոմոց կիւ Մանուէլի, / գրեալ սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի / վասն ճշմարիտ դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»: Կառուցվածքը եռամասն է. X» N բանաձև և թղթի նկարագրական վերնագիր: Հունարեն թարգմանության վերնագիրն է «Πιττάκιον τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας Νοσέρσου | πρὸς τὸν βασιλέα κύρον Μανουῆλ | σταλὲν δι' ἀνθρώπων αὐτοῦ τοῦ βραχαμίων, | καὶ ἐξελληνισθὲν παρὰ τοῦ μοναχοῦ τοῦ Ἀτμάνου τοῦ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως, | παρῶσιν καὶ τοῦ μαΐστωρος Θεωριανοῦ, | μηνὶ Δεκεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τετάρτης»³⁶: Կառուցվածքը վեցամասն է. 1-2. N» X բանաձև, 3. նամակաբերի, 4. թարգմանչի և 5. խմբագրի նշում, 6. թվական և ժամանակի ճշգրտում: Վափերազրի հայերեն պաշտոնական վերնագիրն է «Պատասխանի թուղթ», հունարենինը՝ Πιττάκιον (նամակ, թուղթ):

35 Կայսերական վավերագրերի թանգրի գույնի մասին տե՛ս *Dölger-Karayanopoulos*, *Byzantinische*, S. 97, 99:

36 «Թուղթ Ներսէսի Կաթողիկոսի Հայոց / առ մեծագոր թագաւորն Մանուէլ, / առաքեալ ի ձեռն բանակաւնաց իւրոց, / յեղեալ ի Յոյն բարբառ լԱղմանուէ միանձնէ Փիլիպպոպոլսեցոյ, / առաջի Թէորիանեայ Մագիստրոսի, / ի Դիկտեմբեր ամսեան, ի չորրորդ ընդիկտոնի» (նման. *Պալմեան*, *Պատմութիւն*, էջ 33, ծան. 1, բնագրի բաժանումներն ու ընդգծումը իմն են - Ա.Բ.):

Հունարեն վերնագրի վերջում նշում կա նաև այն մասին, որ այս վավերագրի թարգմանությունը հետևում է Թեոդորիանոսի «Տրամա-
խոսություն» բնագրին Τοῦτο μετὰ τὴν διαλέξιν τοῦ Θεωριανοῦ³⁷։ Այս հավելումը հավանաբար պատկանում է հետագայի ընդօրինակող-
ներից մեկին։

Պաշտոնական թղթառաջը (Protocoll) չի պահպանվել ո՛չ Հայե-
րեն, ո՛չ էլ Հունարեն բնագրերում։ Այս փաստը խոսում է այն մասին,
որ Հռոմիլայի նոտարատանը դեռևս չէր մշակվել համապատասխան
վավերագրի թղթառաջը։ Փաստաթղթի մուտքի (Prooimion) սկզբում
պահպանվել են թղթառաջը հիշեցնող բանաձևումներ, որոնք էլ մեջ
ենք բերում. «Հրամանք ինքնակալութեանն ձերոյ, ո՛վ քրիստոսա-
պսակեալ արքայ Հռովմայեցոյ միշտ յաղթող ազգոսոյ, սիրող բարե-
պաշտութեան եւ խաղաղութեան եկեղեցոյ եհաս առ նուաստս՝ յա-
ղաւթարարս սուրբ թագաւորութեանդ, յորմէ ծանէաք զկամս ձեր առ-
տուածայնոյն հետեւող կամաց»։ Այս հատվածի հունարեն թարգմա-
նության մեջ ավելացված է երկու տրոպոս՝ ծիրանածին և ռազմա-
նության (τροπαιοῦχε)³⁸, որոնք դրել եմ ուղիղ փակագծերի մէջ՝ Ο
ὀρισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας σου, θεόστυπτε βασιλέων τῆς Ῥώμης
[πορφυρογέννητε, τροπαιοῦχε], νικητὰ, ἀεὶ αὖγουστε, φίλε τῆς εὐ-
σεβείας καὶ τῆς εἰρήνης τῶν Ἐκκλησιῶν, κατέλαβε καὶ πρὸς ἡμᾶς
τοὺς εὐτελεῖς εὐχέτας τῆς ἁγίας βασιλείας σου, ἐξ οὗ διέγνωμεν
τὸ θέλημα αὐτῆς ἐπόμενον πῶ θεῷ θελήματι³⁹։

Բովանդակություն.

Սկ.-Հրամանք ինքնակալութեան ձերոյ, ո՛վ քրիստոսապսակեալ
արքայ...

Վրջ.-...ի հաւաքումն ժողովոյն ըստ վերագրելոցդ՝ գրեալ տա-
ցուք առաջի սուրբ թագաւորութեան ձերոյ։

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Կաթողիկոսը հայտնում է, որ իրեն է հասել կայսեր
նամակը, որից երևում է, որ Մանուել Ա-ն ջանում է նմանվել երկ-
նային էմանուելին։ Հայտնում է, որ դեսպանագնացներ Թեոդորիանոսը և

37 «Գրեալ լետ առաջնոյ բանակցութեան ընդ Թեոդորիանայ» (տե՛ս ճովմ տեղում)։

38 Այս վերջին տիտղոսը հնուց է գալիս, այն կրում էին դեռևս Հռոմի կայսրերը (տե՛ս
Realencyclopédie, Bd. VIIA1, p. 673, հմտ. Treitinger, Die oströmische Kaiser)։

39 Հունարեն թարգմանության բերված հատվածում կա նաև շարահյուսական մի տարբե-
ություն, հայերեն բնագրի «միշտ յաղթող»-ը թարգմանված է. νικητὰ, ձե՛լ, որը հիմք
է տվել հրատարակողին ժԱ դարի թարգմանիչների ստեղծած բնագրում, ձե՛լ ածա-
կանը կապել αὖγουστε պատվանձվան հետ։

Հովհաննեսը Հայտնել են կայսեր բանավոր ցանկությունը՝ միաբան տեսնել կաթողիկե-ընդհանրական եկեղեցին:

բ) Բուն խնդիր. Բաղկացած է երկու մասից. 1. Քանի որ միության խնդիրը ավելի շատ աստվածային խնդիր է, քան մարդկային, այդ իսկ պատճառով բանակցելով դեսպանադեսացների հետ, ողջամտությամբ լսեցինք Հոռոմոց (իմա՝ Բյուզանդական) եկեղեցու Հավատքին վերաբերող բացատրությունները: Քանզի ծովի այս կողմում գտնվող որոշ Հոռոմներից անառողջ մտքեր էինք լսել Քրիստոսի տնօրինության Ձեր պատկերացումների մասին և մտածում էինք, թե դուք Հարում էք Նեստորին: Նույնպես և Դուք մեզնից բաժանված որոշ տգետներից լսել էիք, թե իբր մենք Համախոհ ենք Եվտիքեսին: Բանակցությունների ընթացքում պարզվեց ճշմարտությունը, ըստ որի Հայտնի դարձավ, որ Դուք հեռու եք «Նեստորի բաժանմանէն», իսկ մենք՝ «Եւտիքեայ չվոթմանէն»: Սակայն քանի որ այժմ, չունենալով թագավորական իշխանություն, Հայածված ենք Հայրենի Հողից և հեռու ենք բուն Հայաստանի եպիսկոպոսներից և վարդապետներից, Հնարավոր է՛ միայն մեզ շրջապատող աստվածաբաններով պատասխանել Ձեր Հարցումներին: Այդ իսկ պատճառով նամակ կգրենք Մեծ Հայք և այլուր, կհավաքենք բոլոր առաջնորդներին, նրանց կներկայացնենք Հավատքին և եկեղեցական կարգին վերաբերող Ձեր պահանջները և դրանից հետո կփորձենք հասնել Համաձայնության: Ու քանի որ դեսպանադեսացները խնդրեցին առայժմ թղթին Հանձնել մեր եկեղեցու դավանությունը և ուղարկել Ձեզ, այդպես էլ վարվում եմ, հենվելով նախքան եկեղեցական բաժանումը գործած վարդապետների ասածների վրա, 2. Հավատո խոստովանություն:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. Այսպիսով շարադրեցի Երրորդության և Քրիստոսի տնօրինության մասին մեր դավանությունը, իսկ ավելի կատարյալը կառաքվի վերոհիշյալ ժողովի հրավերումից անմիջապես հետո:

Պարագաներ. Մուտքը և բուն խնդիրը հունարեն է թարգմանված բավական մեծ ճշգրտությամբ, թեև կարելի է մատնացույց անել նաև որոշ շեղումներ, որոնք էական իմաստային հակասությունների տեղի չեն տալիս, կամ սովորական գրչական վրիպումներ են⁴⁰: Հայե-

40 Օրինակ. երբեմն կաթողիկոսի օգտագործած Ձեր կամ Դուք դերանունը թարգմանվել է օսո - ով (ԹԸ, 1871, էջ 14525, 14611, 1479, ԲԳ, t. III, p. 213A7, 213C1): Հաճախ այս կամ այն բնագրում ցկատելի են իմաստային բացթողումներ: Առաջիկա հայերեն կամ հունարեն հրատարակությունների ժամանակ պետք է հաշվի առնել երկու բնագրերն էլ, որոնք լրացնում են միմյանց:

րենով պահպանված թղթի վերջաբան—ամփոփումը թվում է լիակա-
տար, եթե հուշարեն թարգմանությունը դրանից հետո չունենար մեկ
պարբերություն ևս, որը չի պահպանվել հայերեն բնագրով⁴¹: Այդ
հատվածում, ինչպես իրավացիորեն նկատել է բյուզանդագետ Հր.
Բարթիկյանը, ասվում է, որ նամակը առաքվում է Վրախամյանների
(τῶν βραχαμίων) միջոցով, որոնք բերում են նաև կաթողիկոսի նվերը՝
երեք արարական ձի և մուսուլմանական աղեղներ: Ինչպես տեսանք,
Վրախամյանները հիշատակվում են նաև այս թղթի հուշարեն վերնա-
գրում, որպես կայսեր ծառաներ: Հաջորդ, կայսերական թղթում (№ 12)
նամակաբերների մասին ասվում է. Το μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς σῆς
τιμότητος σταλὲν γράμμα τῇ βασιλείᾳ μου («առ ի քէն առաքես
գիր թագաւորութեանս իմոյ ընդ արս պատուականութեան քո»)⁴²: Այ-
նուամենայնիվ ՊԽՄ ժողովածուի ներսես Լամբրոնացու թողած ծա-
նոթագրությունները և նամակի հայերեն թարգմանության մեջ պահ-
պանված տեղեկությունները վկայում են, որ նամակը Կոստանդնու-
պոլիս է ուղարկվել Թեոփիանոսի ձեռքով⁴³:

Վրախամյաններ ասելով վավերագրի հունարեն վերնագրում և վերջաբան—ամփոփման մեջ ներսես Շնորհալին նկատի ունի իր դեսպանադեսացիներին, որոնց Հր. Բարթիկյանը նույնացնում է Վրախամյան (Վահրամյան) տոհմի հետ, որին պատկանել է նաև Փիլարտոսյան (Վահրամյան) տոհմի հետ, որն այս տեղեկության առաջին բավարաժնունին⁴⁴: Ա. Պալճյանը, որն այս տեղեկության առաջին գատորոշներից մեկն է, նկատի ունենալով ԴՄՆ βραχάμων եզրը և հեցատորոշներից մեկն է, նկատի ունենալով ԴՄՆ βραχίλος բառը Շնորհալույ թղթին թարգմանեցինք յունարէն բնագրին βραχίλος բառը Շնորհալույ թղթին թարգմանեցինք յունարէն բնագրին անունը Պատգամաւորի կամ Բանբերի նշահետեւելով՝ ուր Բանական անունը Պատգամաւորի կամ Բանբերի նշանակութեամբ առնուած է»⁴⁵: Հր. Բարթիկյանի սրամիտ բացատրությունը կարող է արդարացված լինել միայն այն դեպքում, երբ բարոթյունը կարող է արդարացված լինել միայն այն դեպքում, երբ բարոթյունը, թե կոնկրետ ո՞վքեր են կայսեր մոտ ուղարկված Վրախամյանները, որոնք ըստ մեջբերված վավերագրի կաթողիկոսի ենթակայներն էին: Ի հակակշիռ Հր. Բարթիկյանի կռահման, Թեոփանոսը

⁴¹ PG, t. 133, p. 224B:

⁴² PG, t. 133, p. 236B; DL, 1871, t. 2 154:

43 «...առաքել ընդ իմաստնոյ առն այսպիսի արհմակաւ» (ԹԲ, 1871, էջ 14520-21), «Իսկ նորա առեալ զբոլորն հանդերձ հարցմամբն և պատասխանեցոք...» (ԹԲ, 1871, էջ 15321, 22):

44 Бартикян, Роль, с. 79, հմտ. Каждан, Армяне, с. 65-66: Հր. Բարթիկյանի վարկածը հավանական չի համարում ֆրանսիացի բյուզանդագետ Կլոդ Շեյնիեն (տե՛ս Cheynet, Études, p. 74):

45 Տե՛ս Պարճեան, Պատմութիւն, էջ 33, ծան. 1, էջ 36 (ընդգծումները բնագրինն են):

պնդում է, որ ինքն է Կոստանդնուպոլիս տարել կաթողիկոսի թուղթը⁴⁶:

Թղթավարտ. Հունարեն թարգմանությունը պաշտպանել է ոչ միայն թղթի վերջին պարբերությունը, այլ նաև թղթավարտի բանաձևը. καὶ ἀγαλλιασθῆναι εἰς δόξαν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ (և փառք տաճք անուանին Քրիստոս Աստուծոյ):

Հայերեն բնագրում պաշտպանվել է միայն թվականը. «Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց վեց Հարիւր ինն եւ տասն. յամսեանն Հայոց՝ Արեգ, եւ Հոռոմոց՝ Հոկտեմբեր»: Սա ՊԽՄ-ի միակ վավերագիրն է, ուր Հոռոմոց ամսանունին կողքին օգտագործված է բնիկ Հայկականը:

Թվականը. Ըստ վերոբերյալ թվագրման, վավերագիրը գրված է 1170 թ. հոկտեմբերի 1-5-ը, քանի որ այդ օրերին են համընկնում այդ երկու ամսանունները⁴⁷: Ինչպես տեսանք, Հունարեն թարգմանություն վերնագրում վավերագիրը թվագրված է չորրորդ ինդիքտիոնի դեկտեմբեր ամսով, որը համապատասխանում է 1170 թ. դեկտեմբերին: Այն ցույց է տալիս, որ արդեն այդ ամսին դեսպանագնացները հասել են Կ.Պոլիս և թարգմանել թուղթը: Թվագրումը հավանաբար ցույց է տալիս կայսերական նոտարատանը վավերագրի մուտքագրման ժամանակը:

Այս նամակի թվագրման խնդրում որոշակի անելիքներ դեռ առջև եկն: Բանադնաց Վրախամյաններին վերաբերող Հր. Բարթիկյանի կռահումը դեռևս վերջնական ճշգրտման կարիք է զգում: Ուշագրավ է, որ ըստ այդ ենթադրություն թեորիանոսի դեսպանախմբից անկախ Կ.Պոլիս կարող էր մեկնել նաև բանադնացիների մի այլ խումբ:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 145-153, PG, t. 133, p. 212-224:

Գրականություն. Бартиян, Роль, с. 81, Զեքիեան, Համամիութենական, էջ 56, Բոզոյան, Բյուզանդիայի, էջ 244:

Nº 9

1170 թ. հոկտեմբերի 1-5 (°)

46 Ավելի մանրամասն տե՛ս № 9: Եթե հետևենք Հր. Բարթիկյանի կռահմանը և լրացնենք այն «Տրամախոսություն» այս վկայությամբ, ապա Վրախամյան տոհմի ներկայացուցիչ պետք է համարենք նաև Թեորիանոսին:

47 Բաղդուան, Օրացույցի, էջ 364:

Հալանաբար այս նույն ժամանակ Թեորիանոսի ձեռքով⁴⁸ կայս-
րին է առաքվել նաև կաթողիկոսի գաղտնի նամակը, որի բնագիրը չի
պահպանվել: Այդ մասին առաջին «Տրամախոսութեան» վերջում
պահպանվել է Թեորիանոսի Հետեյալ վկայությունը. Καὶ δοὺς ἡμῖν
γρᾶφὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν εὐσεβέστατον, καὶ ἅγιον, καὶ φιλόχριστον
ἡμῶν αὐτοκράτορα, περιέχουσαν τό· ὅτι Δέχομαι τὴν τετάρτην με-
γάλην καὶ οἰκουμεικὴν ἀγίαν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι... (= Յայն-
ժամ ետ մեզ (կաթողիկոսն) զթուղթն գրեալ առ բարեպաշտօն, եւ
սուրբ, և քրիստոսասէր ինքնակալն մեր, յորում բովանդակէր եւ այն,
եթէ ընդունէր նա զսուրբ զտիեզերական (եւ զմեծ) Սիւնհոգոսն Քաղ-
կեդոնի...)⁴⁹: Այս վկայությունը չի կարելի վերագրել նախորդ նամա-
կին (N° 8), որովհետեւ այնտեղ ակնարկ անգամ չկա Քաղկեդոնի ժո-
ղովի մասին: Այս թղթի գոյությունը Հաստատող Հիմնական փա-
տարկը վերորեքյալ վկայությունն է, և կայսեր գաղտնի նամակի (N^o
11) մասին Թեորիանոսի Հետեյալ տեղեկությունը. ...τὴν μυστικὴν γρᾶ-
φᾶν τοῦ βασιλέως, ἥτις ἦν ἀντίγραμμά πρὸς τὴν μυστικὴν γρᾶ-
φᾶν τοῦ Καθολικοῦ (= Գաղտնի գիր ինքնակալին (իմա՝ Թագավորի -
Ա.Բ.), որ էր պատասխանի խորհրդական (գաղտնի-Ա.Բ.) թղթոյ (կա-
թողիկոսին)⁵⁰: Կա նաև երրորդ վկայությունը. դա Թեորիանոսի կողմից
այս վավերագրի գրման և ուղարկման պարագաների մասին բացատ-
րությունն է Գրիգոր (Տղա) և Սահակ եպիսկոպոսներին ու Ստեփանոս
վարդապետին. Գινώσκω ὅτι γρᾶφὴν ἀπέστειλεν ὁ Καθολικὸς δι'
ἐμοῦ πρὸς τὸν βασιλέα ἐσφραγισμένην, ἣν καὶ ἀνέγνω μοι κατὰ
μόνας· γινώσκω ὅτι καὶ ἀγράφως ἐμήνυσε δι' ἐμοῦ πρὸς τὸν βασι-
λέα περὶ τῆς ἐνώσεως· ὁμολογῶ ὅτι καὶ παρήγγειλέ μοι μηδεὶν
εἰπεῖν τὴν γρᾶφὴν ἀλλ' ἢ τῷ βασιλεῖ, καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ εἰπ-
εῖν αὐτῷ μυστικῶς (= Յիշեմ, եթէ առաքեաց կաթողիկոսն իմով (ձե-
ւամբ) թուղթ կնքեալ առ ինքնակալն, զոր ինձ առանձին ընթերցեալ
էր· յիշեմ, եթէ անգիր ինեւ յանձն արար ինքնակալին զգործ միաբա-
նութեան. խոստովան լինիմ, եթէ եւ պատուէր եւս ետ, ոչ ումեք յայտ-

⁴⁸ Ըստ Հր.Բարթեղիյանի այդ նամակը ևս Հռոմից պետք է հասցրած լիներ Սրա հատուկ
բանագնացը, որը հունարեն բնագրում վրախախյան ածուցն է կրում (տե՛ս Бартикан,
Роль, ծագ. 30): Պետք է նաև հաշվի առնել, որ ըստ Թեորիանոսի վկայության այդ
թուղթը աճաճաբ իրեն է հանձնվել կաթողիկոսի կողմից:

⁴⁹ PG, t. 133, p. 212: Փակագծում, դասական ուղղագրությամբ բերված հայերեն թարգմա-
նությունները Ալ. Պալլադիանն են:

⁵⁰ PG, t. 133, p. 233 B:

նել ինչ զթղթոյն բաց յինքնակալէ, եւ զբան իւր ի ծածուկ յայտնել նմա միայն⁵¹:

Գրականութիւն. РГ, т. 133, р. 212В10, 233В4-6, 249А4-11, Պալճեան, Պատմութիւն, էջ 236, 237, 244, Бартикан, Роль, էջ 78-79:

№ 10

1171 թ. ամառ

Վերնագիր. 'Αντίγραμμα πρὸς τοῦτον τὸν Καθολικὸν | τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κύρου Μιχαὴν τοῦ γεγονότος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, | γραφὲν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν βασιλέως κύρου Μανουήλ.

Վերնագիրը եռամսն է՝ բանաձև. N «(Y)X»: Վերնագրում նըշված է, որ կայսեր անունից կաթողիկոսին գրված թղթի պատասխանի հեղինակն է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը: Վավերագիրն անվանված է 'Αντίγραμμα (Պատասխանի):

Թղթառաջք. Վավերագիրը չի ունեցել կամ չի պահպանվել:

Բովանդակություն.

Սկ...:Η γραφή σου ἀπεκομίσθη τῇ βασιλείᾳ μου, Καθολικὲ τιμώτατε...

Վրջ...καὶ κατὰ μηδὴν τὸ ἐλλιπὲς ἔχουσαν, εἰς δόξαν τοῦ ἀγίου αὐτοῦ ὀνόματος, καὶ αἰσχύνῃν τοῦ ἀοράτου ἐχθροῦ.

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Կայսրը հայտնում է, որ իրեն հասել է կաթողիկոսական նամակը,

բ) Բուն խնդիր 1. Քաղկեդոնի ժողովի և նրա ընդունած դավանանքի ուղղափառության, 2. Երկու բնություն բանաձևի սահմանումների շուրջ,

գ) Վերջաբան-ամփոփում. հույս է հայտնում, որ կհասնեն եկեղեցական միության:

Վավերագիրը ներսեւ Շնորհալու № 8 նամակի պատասխանն է: Թղթում բավական հանգամանորեն է խոսվում բյուզանդական եկեղեցու հավատաբանության հարցերի շուրջ և Հայոց եկեղեցու դավանան-

51 Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ ներսեւ Օմորոֆալու գաղտնի թուղթ ուղարկվել է Թեոփրաստի հետ, և մերժվում է Հր.Բարթիկյանի ենթադրությունը, որի համաձայն նամակը Օմորոֆալից Կ.Պոլիս է ուղարկել իրեն հավատարիմ մարդկանց՝ այս դեպքում Վրախաժյանների ձեռքով (տե՛ս Бартикан, Роль, с. 81):

քի դրույթների նկատմամբ օրթոդոքս եկեղեցու վերաբերմունքի մասին:

Թղթի Հարդարման արտաքին ձևական կողմին անդրադառնալով, պէտք է նշել, որ միայն սկզբում է կայսրն իր մասին խոսում եղակի թվով (տե՛ս սկ. ԿՊ՝ βασιλεία), իսկ ապամիայն Հոգնակիրով (տե՛ս PG, t. 133, p. 224 C8 τὸ κράτος ἡμῶν, 225 B7, D2, 228 A14 βασιλεία ἡμῶν): Վավերագրի բոլոր մյուս հատվածներում կայսրը կաթողիկոսին է դիմում եղակի երկրորդ դեմքով (PG, t. 133, 225 B5, 228 A13, 232A12, C13-15 στη τιμότης):

Թըրաւարտ. Չունի:

Թվականը. տե՛ս Հաջորդ՝ № 11 վավերագիրը:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. PG, t. 133, p. 224-232:

Գրականություն. Նամակը վրիպել է և՛ Յ. Դյուլգերի, և՛ Վ. Գրյունելի ուշադրությունից և չի մտել նրանց նկարագրությունների մեջ:

№ 11

1171 թ. ամառ

Վերնագիր. Βασιλικὸν θεῖον γράμμα (μυστικὴ γραφή)⁵² այսպէս է նամակը վերնագրել Յր. Դյուլգերը: Թեորիանոսն իր երկրորդ «Տրամատիստիկան» մեջ թուղթը ներկայացնելուց առաջ գրում է. «...τὴν μυστικὴν γραφὴν τοῦ βασιλέως,| ἥτις ἦν ἀντίγραμμα πρὸς τὴν μυστικὴν γραφὴν τοῦ Καθολικοῦ⁵³. (բանաձև. X » N): Թեորիանոսը վավերագիրն անվանում է երկու ձևով. կամ ἀντίγραμμα (պատասխանի), կամ էլ ἡ μυστικὴ γραφὴν τοῦ βασιλέως (գաղտնի թուղթ թափափորի):

Թըրառաք. Μανουὴλ, ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς, βασιλεὺς Πορφυρογέννητος θεοστεφής, ἀναξ κραταὸς, ὑψηλός, αἰὲ αὐγουστος καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ὁ Κομνηνός,| τῷ τιμιωτάτῳ καὶ εὐλαβεστάτῳ τῶν Ἀρμενίων Καθολικῷ τὴν χάριν αὐτοῦ (բանաձև. X → N)

Բովանդակություն.

Սկ. - «Η γραφή τῆς σῆς τιμότητος...»

52 Կարելի է թարգմանել. «Թուղթ աստուածային թագաւորի՝ ի գաղտ գրեալ»:

53 =Թագաւորի գաղտնի թուղթը, որը պատասխանն էր կաթողիկոսի գաղտնի թղթի:

Վրջ.-...πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας καὶ ὁρθοδοξίας ἡμέραν καθο-
δηγῶν.

կառուցվածք.

ա) Մուտք. նամակն ուղարկելու համար շնորհակալություն է
հայտնում:

բ) Բուն խնդիր. դո՛հ է, որ կաթողիկոսը ճանաչում է ոչ միայն
երեք տիեզերական ժողովները, այլ նաև չորրորդը՝ Քաղկեդոնինը:
Հայտնում է, որ բանակցություններ վարելու համար կրկին Հռոմիլիա է
ուղարկում Թեոփիանոսին և Աթմանին:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. հույս է հայտնում, որ կաթողիկոսն
իր հավաքած եկեղեցական ժողովում հաստատել կտա իրենց առաք-
ված ուղղափառ հավատո հանգանակը:

Այս նամակում կայսրը և՛ իր (PG, t. 133, p. 233 C1, 2, D4), և՛
կաթողիկոսի մասին խոսում է եղակի թվով (PG, 133, p. 233 B14,
C4,12): Թղթում բանագնաց Թեոփիանոսը անվանված է τὸν λίξιον
τῆς βασιλείας μου (ծառայ թագաւորութեան իմոյ), իսկ Աթմանոսը՝
սոսկ τὸν μοναχόν (վանական):

Թրքավարտ. Ἐχε καλῶς. | Τῷ μηνὶ αὐτῷ ἰνδ. 8'.

Բանաձևը երկու մաս ունի՝ ա) հրաժեշտ, բ) թվական:

Թվականը. Թեոփիանոսի երկրորդ դեսպանագնացության հետ
Կոստանդնուպոլիս առաքված նամակներից (տե՛ս № 10-13) միայն սա
է թվագրված: Առաջնորդվելով թղթավարտում բերված թվականով,
կարելի է վավերադիրը թվագրել 1170 թ. սեպտեմբերի 1 - 1171 թ.
օգոստոսի 31 ժամանակահատվածով, քանի որ Թեոփիանոսը չի ցան-
կացել կրկնել ամիսը: Հավանաբար նույն ամսով է թվագրված եղել
կամ կայսեր «յայտնի» նամակը (№ 12), կամ էլ՝ պատրիարքի (№ 13)
պաշտոնական թուղթը, որոնց թվագրման բանաձևը Թեոփիանոսի
«Տրամախոսութիւնների» հետագա ընդօրինակությունների ժամանակ
ընկել է: Համենայն դեպս, ելնելով այն հանգամանքից, որ դեսպանա-
խմբերը Կոստանդնուպոլսից Հռոմիլիա էին հասնում 2 - 3 ամսվա ըն-
թացքում, իսկ Թեոփիանոսը հավաստում է, որ այս անգամ ինքը կաթո-
ղիկոսական ամբողջ (այսինքն՝ Հռոմիլիա) է հասել Ե ինդիքտիոնի երկ-
րորդ ամսվա 20-ին (ինժ. Ե՛՝ κατὰ τὴν κ' δευτ. μηνός), այն է 1171 թ.
հոկտեմբերի 20-ին (տե՛ս նաև Զէքիեան, Համամիութենական, էջ 57),
ապա ամենայն հավանականութեամբ այս 4 թղթերը (№ 10-13) գրվել
են 1171 թ. ամռանը:

1171 թ. ամսառ

Վերնագիր. Կայսեր պաշտոնական Հայտնի թղթի վերնագիրն ու թղթառաջը Հունարեն բնագրով մեղ չեն հասել: Գիտենք միայն, որ Թեոփրիանոսն այն անվանում է ի ֆανερά (Հայտնի, բաց): Այդ պատճառով էլ բերում ենք միայն վերնագրի Հայերեն թարգմանությունը, որը պահպանել է ՊԽՄ ժողովածուն. «Թուղթ կրկին անգամ՝ պատասխանի դարձեալ ի թագաւորէն Հոռոմոց ի Կիւ Մանուէլէ, / Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց, / յաղագս նոյն խնդրոյ միաբանութեան երկաքանչիւրոց ազգաց եկեղեցւոյ ի տէր մեր Քրիստոս»: Բանաձևը եռամասն է. X » N, և վերնագիր: Կայսերական թղթերի համարակալումը (այս դեպքում՝ «կրկին անգամ»), ամենայն հավանականությամբ, ՊԽՄ ժողովածոյի կազմող Ներսես Լամբրոնացուն է:

Ձր. Դյուգերը Հունարեն բնագրի վերնագիրը վերականգնում է ըստ Թեոփրիանոսի «Տրամախոսութեան» բնագրի. Φανερά βασιλέως γράφη⁵⁴ (տե՛ս PG, t. 133, p. 236 B1, հմմտ. Dölger, Regesten, S. 84, վավ. 1506):

Թղթառաջը. Այս թղթի Հունարեն տարբերակում բացակայում է թղթառաջը, որն, ամենայն հավանականությամբ, Թեոփրիանոսը բաց է թողել, որովհետև այն պետք է կրկներ «գաղտնի» թղթի (N° 11) նույնանման հատվածը: Նամակի թղթառաջի Հայերեն տարբերակը պահպանվել է ՊԽՄ ժողովածոյում. « Մանուէլ ի Քրիստոս Աստուած Հաւատացեալ թագաւոր ծիրանածին աստուածապսակեալ արքայ, զաւրաւոր եւ բարձր միշտ, եւ ինքնակալ Հոռոմոց Կոմնինոս. / պատուական եւ սրբազան կաթողիկոսիդ Հայոց տեառն Ներսիսի՝ / զչնորհս նորին»:

Կառուցվածքը եռամասն է. X » N, ողջույնի բանաձև:

Բովանդակություն.

Աղ. Τὸ μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς σῆς τιμότητος σταλὲν γράμμα τῇ βασιλείᾳ μου... / Առ ի քէն առաքեալ գիր թագաւորութեանս իմոյ ընդ արս պատուականութեան քո...]

Վրջ. ...καὶ δύναται πιστεῦσαι ἡ σὴ τιμότης τοῖς παρ' αὐτῶν λαληθησομένοις [... եւ կարացէ հաւատալ քո պատուականութիւնդ առ ի դոցանէ ասացելոցն]:

⁵⁴ = Թագաւորական յայտնի գիր:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Հայտնում է, որ ստացել է կաթողիկոսի նամակը և ցույց է տվել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին և սինոդին: Հայերեն բնագրում պակասում է միայն պատրիարքի «Տիեզերական»- οἰκου-μενικῷ պատվանունը:

բ) Բուն խնդիր. Հայոց եկեղեցու օգտագործած «մի բնութիւն» բանաձևի շուրջ: Թեորիանոսին և Աթմանին կրկին Հռոմկա ուղարկելու և այդ ու մի շարք այլ խնդիրների շուրջ բանակցությունների առաքելու մասին:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. Հույս է հայտնում, որ երկու եկեղեցիների միջև միություն կհաստատվի: Խնդրում է կաթողիկոսին հավատ ընծայել դեսպանագնացների պատմածին:

Այս նամակը չափազանց խնամքով է թարգմանված Հայերեն: Միայն մի տեղում հունարենի եզակիով դրված առաջին դեմքի դերանունը թարգմանվել է հոգնակի (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 15525 մերոյ = PG, t.133, p. 236 C1, μου): ՊԽՄ-ի նախորդ Հրատարակությունների մեջ տեղ գտած «Հայր» սխալ ընթերցումը մի շարք հնագույն ձեռագրերի հիման վրա պետք է վերականգնել «Հայ» (այս հակադրությունը առաջինը նկատել է բյուզանդագետ Հր. Բարթիկյանը, Հայերեն թարգմանությունը հունարեն բնագրի հետ համեմատելիս (տե՛ս Бартикан, Роль, էջ 82, ծան. 7): Հայերեն թարգմանության մեջ չենք կարող ցույց տալ որևէ նախադասություն, որը միտումնավոր կերպով շեղվի հունարեն բնագրի մտքից: Այնուհանդերձ կան որոշ բնագրական հավելումներ կամ շեղումներ.

ա) Հայերեն թարգմանության մեջ երբեմն մեղմված են հունարեն բնագրում Հայոց եկեղեցու դավանանքը օրթոդոքս-բյուզանդական եկեղեցու վարդապետությանը ստորադասելու կամ այն մերժելու փորձերը.

1) ...ἐπει δὲ τὸ μίαν φύσιν λέγειν ἐπὶ τῆς ἐκ δύο φύσεων μᾶς τοῦ Χριστοῦ ὑποστάσεως... (PG, t. 133, p. 236 B11).

«Այլ՝ քանզի գտի վրձ պատուականութիւնդ ոչ խոստան գոլ ասել եւ զմի բնութիւնն ի վերայ միոյ անձնաւորութեանն՝ Քրիստոսի՝ որ է յերկուց բնութեանց...» (ԹԸ, 1871, էջ 155):

Ընդգծված հատվածը թարգմանչի կամ ՊԽՄ ծողովածուի կազմողի հավելումն է, որով նպատակ ունի ասել, թէ «մի բնութիւն» բանաձևն էլ մերժելի չէ:

2)...ἀλλ' οὐχ ὡς παρὰ τῆς τῶν Ἀρμενίων Ἐκκλησίας ἡ τοιαύτη
ῥῆσις ἐκλαμβάνεται, οὕτω καὶ παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐρμηνεύε-
ται... (PG, t. 133, p. 236 C5).

«...այլ ոչ որպէս իմանի եւ ընդունելի լինի ասացուածս այս յե-
կեղեցւոյ Հայոց, ոչ թէ այնպէս եւ ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապե-
տի...» (ԹԸ, 1871, էջ 155):

Ընդգծված բառակապակցությունը բացակայում է հունարենում,
սակայն փորձելով ճշտել հունարեն բնագրի միտքը՝ թարգմանիչն
ավելի է խճճում այն, այնինչ եթե առանց այդ հավելման «այնպէս եւ
ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետի» հատվածը դրվեր վերևում
բերված հատվածի սկզբում՝ «այլ ոչ որպէս իմանի»-ից առաջ,
կունենայինք Հայերեն և հունարեն վավերագրերի ճշգրիտ բնագրա-
կան համապատասխանություն: Գումարելով «ոչ թէ» շարահյուսական
միավորը, ձեռքի տակ հունարեն բնագիրը չունեցող ընթերցողը
հավասարապես սխալ պետք է համարի և Հայոց եկեղեցու, և օրթոդոքս
հունական եկեղեցու դիրքորոշումը (պէտք է նշել նաև, որ «կաթողիկէ»
բառը ևս Հայտնվում է միայն Հայերեն բնագրում):

բ) Վավերագրի ՊԽՄ ժողովածու մտած բնագրում հավելված են
արտահայտություններ, որոնք լրացնում են հունարեն բնագրի միտքը
(օրինակ՝ Հայերենում հավելված է Թեոդորանոսի «մայիստոս» պատվա-
նունը, ὁ ἈΤΥΔΝΟΣ-ի փոխարեն նույն անձնավորությունը Հայերեն
տարբերակում կոչված է «Յովհաննէս անուն» և այլն):

Թղթի հունարեն բնագրում կայսրը կաթողիկոսին դիմում է եր-
րորդ դեմքի եզակի թվի անձնական դերանունով (տե՛ս PG, t. 133, p.
236 B2, B10, C10, C13, D9), երբեմն՝ հոգնակի երկրորդ դեմքով (տե՛ս
նույն տեղում, p. C14, D1): Կայսրն իր մասին խոսում է եզակի թվի ա-
ռաջին դեմքով (տե՛ս PG, t. 133, 236 B3, B7, C11), երբեմն՝ առաջին
դեմքի հոգնակիով (տե՛ս նույն տեղում, p. 236 D1) :

Թղթավարտ. Այս հատվածի հունարեն բնագիրը բացակայում
է, իսկ Հայերենն ունի հետևյալ տեսքը. «Ողջ լէք ի Քրիստոս: / Գրե-
ցաւ յամսեանն Դեկտեմբերի, յընդիքտիոնին ի Հինգն»: Բանաձևը երկ-
մասն է. բաղկացած է հրաժեշտից և թվագրումից):

Թվականը. Հայերենով պահպանված թվականն ամենայն հա-
վանականությամբ փաստաթղթի թարգմանության կամ Հռոմիլյայի ե-
կեղեցական գրված մուծելու ժամանակն է: Հինգերորդ ինդիքտիոնի
դեկտեմբերը համընկնում է 1171 թ. դեկտեմբերին, որը համապատաս-
խանում է նույն ամսվան, որով դեսպանագնացության Հռոմիլյա հաս-
նելը Թեոդորանոսը կապում է Ալեքս Բ Կոմենենոսի ծննդյան երկրորդ

տարվա երրորդ ամսի հետ: Կասկածի տեղի է տալիս Թեոփրիանոսի բերած Ե (5) ինդիքտիոնի երկրորդ ամիսը (Ε΄ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Κ' ΔΕΥΤ. ΜΗΝΟΣ) Թվագրումը, ուր հնարավոր է թվում, որ բնագրի հեղինակային ձեռագրում ΔΕΥΤ. (երկրորդի) փոխարեն եղած լինի Δ΄, ինչը կհամապատասխաներ այդ ինդիքտիոնի չորրորդ ամսին՝ դեկտեմբերին և կվերացներ հունարենում առկա հակասությունը: Այնուամենայնիվ, մեր այս ենթադրությունը դեռևս վերջնական համարել չի կարելի (տե՛ս նաև Grumel-Darrouzès, p. 550-551):

Հրապարակումներ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 154 - 156, PG, t. 133, p. 236:

Գրականություն. Զեքիան, Համամիութենական, էջ 57⁵⁵, Dölger, Regesten, S. 84, վավ. 1506):

№ 13

1171 թ. ամառ

Վերնագիր. Հունարեն բնագրի վերնագիրը Վ. Գրյունմիլը վերականգնում է ըստ Թեոփրիանոս մադիստրոսի «Տրամատիստիկոն»՝ Τὸ Πατριάρχικόν [γράμμα]: ՊիՄ ժողովածոյում պահպանված հայերեն վերնագիրն ունի հետևյալ տեսքը. «Թուղթ տեսառն Միքայէլի պատրիարքին Կոստանդինուպուլսոյ՝ / սակս այսր խնդրոյ, / առ սուրբ Հայրապետն Ներսէս»: Կառուցվածքը եռամասն է. բանաձև՝ Y » N, միջբաղիտն Ներսէս»: Կառուցվածքը եռամասն է. բանաձև՝ Y » N, միջբաղիտն Ներսէս»: Կառուցվածքը եռամասն է. բանաձև՝ Y » N, միջբաղիտն Ներսէս»:

Թղթի հայերեն տարբերակի սկզբում՝ Թղթառաջբից առաջ, պահպանվել է նաև վավերագրի Հռոմիլայի կաթողիկոսական նոտաբատանը պահվող Թարգմանության վերնագիրը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ պատրիարքական նամակի Թղթառաջ-դիմումի մի հատվածի մը՝ չակված տարբերակը. «Պատուական եւ սուրբ սիրեցելոյ սրբասնեալ կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանեայց տեսառն Ներսիսի»: Բանաձև՝ ում (» N) բացակայում է նամակագրին վերաբերող հատվածը:

Թղթառաջք. Պահպանվել է միայն հայերեն Թարգմանությամբ. «Միքայէլ ողորմութեամբն Աստուծոյ արքեպիսկոպոս Կոստանդինուպուլսի Նոր Հռովմայ եւ տիեզերական պատրիարք: / Պատուական եւ սուրբ սիրեցելոյ յաջորդ բարձր աթոռոյն սրբոյ եւ սքանչելի

55 Հ. Լ. Զեքիյանը սխալմամբ կարծում է, թէ. «Լամբրոնացի միացուցած է կալստերական երկու նամակները», հավամարար ցկատի ունենալով գաղտնի (№ 11) եւ հայտնի (№ 12) թղթերը:

դիմում երկրորդ դեմքի եզակի թվի դերանունով (PG, 13, p. 237 B14, 15, 9) ու միայն մեկ անգամ՝ նույն դեմքի հոգնակի դերանունով (PG, t. 133, p. 240 A9):

Թըթալարտ. Ἐρῶσο, τιμώτατε καὶ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὲ καὶ Καθολικὲ ἄνερ ὁσιώτατε. «Ողջ լիբ պատուական եւ սուրբ սիրեցեալ կաթողիկոս, այր սրբանեալ»:

Ձնայած ողջունի բանաձևը հունարենի պատճենումն է, այնուամենայնիվ, այստեղ էլ շեղում կա ἐν Κυρίῳ-ն թարգմանվել է «սուրբ»:

Թվականը. տե՛ս Grumel-Darrouzès, p. 550-551:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 157-159, PG, t. 133, p. 236-240:

Գրականություն. Grumel-Darrouzès, p. 550-551, տե՛ս նաև Mazal, Prooimien, S. 30:

№ 14

1171թ. ամսոյ

Վերնագիր. Պահպանվել է միայն հայերեն բնագրի վերնագիրը. «Գլխակարգեալ խնդիրք առ ի Հռոմոց առաքեալ ի թագաւորէն, զի ի գումարել ժողովոյն Հայոց՝ ընտրեացէն զոր արժան է ընդունել սակո միաբանութեան»:

Բանաձև. X(Y) » (N).

Ամբողջական հունարեն վերնագիրը չի պահպանվել: Թեորիանոսն իր ուղղակի խոսքում այս վավերագիրն անվանում է «Գլխակարգութիւն» (Κεφάλαια), իսկ կաթողիկոսն այդ վավերագրի մասին ասում է. «...δὸς ἡμῖν ἐγγράφως τὰ κεφάλαια ἅπαντα ὅσα ὁ ἅγιος βασιλεὺς καὶ ἡ ἀγία Ἐκκλησία τῶν Ῥωμαίων ζητεῖ παρ' ἡμῶν.../» սուր մեղ արձանագործած բոլոր գլուխները (կամ կետերը), որոնք մեզին պահանջում են սուրբ թագաւորը եւ Հռոմէացիների սուրբ եկեղեցին] (PG, t. 133, p. 268 D, հմմտ. Պալճեան, Պատմութիւն, էջ 255):

Բանաձև. N « X(Y)

Թըթառաք և թըթալարտ. չունի:

Բովանդակություն.

Սկ. - α) ἵνα ἀναθεματίζωσι τοὺς λέγοντας μίαν φύσιν τὸν Χριστὸν, Εὐτυχέα τε καὶ Διόσκορον, Σεβήρον καὶ Τιμόθεον τὸν Αἰλουρον καὶ πάντας τοὺς ὁμόφρονas τούτου...[ա) նշողեցէք դա-

սաւղսն մի բնութիւն զՔրիստոս. զԵւտիքէս եւ զԴէսուհարոս եւ զՍեւե-
րիանոս եւ զՏրմոթէոս զԿուզն եւ զամենայն Համախոհ նոցունց...):

Վրջ. - Թ) Կնա δέχωνται τὴν πρόβλησιν τοῦ καθολικοῦ μόνου
παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων. [Թ] Եւ զի ընդունիցիք զառաջար-
կութիւն կաթողիկոսին՝ միայն ի թագաւորէն Հռոմոց):

Վալերազիրը ներկայացնում է բյուզանդական եկեղեցու պա-
հանջները Հայոց կաթողիկոսին: Այս վալերազիրը թե՛ Հայերեն, թե՛
Հունարեն տարբերակներում ունի ինը դավանական մեղադրանք-կետ
(Միքայել Ասորուց վերցված Բար Հերբետի Ժամանակագրության բը-
նագրում հիշվում է 10 կետ⁵⁶): Հունարեն բնագրի հետ Համեմատած
Հայերենում տեղափոխված են «Ե» և «Զ» մեղադրանքների տեղերը:
Թեև Հայերեն թարգմանությունը բառացի է, այնուամենայնիվ Հարկ
կա անդրադառնալ մի շարք շեղումների.

ա) Երկրորդ կետում ...ἐνα Χριστὸν ἔχοντα δύο θελήσεις φυσι-
κῶς -ը սխալմամբ թարգմանվել է «մի Քրիստոս ունելով երկուս ներ-
գործութիւնս բնականս» (θελήσεις - «կամք» բառը թարգմանելով՝
«ներգործութիւն»):

բ) Յոթներորդ կետում οἱ Χριστιανοί («քրիստոնեայք») բառը
թարգմանիչը Հայերեն բնագրում բացատրել է, ավելացնելով՝ «քահա-
նայք եւ ժողովրդականք» բառերը:

գ) Ութերորդ կետ. «Կնա δέχωνται τὰς ἐπὶ τὰ οἰκουμηνικὰς συ-
νόδους» Հատվածի Հայերեն թարգմանությունը թվում է, թե պահ-
պանել է Հունարեն վալերազիրի նախնական տեսքը. «Եւ զի ընդունի-
ցիք զչորրորդ եւ զհինգերորդ եւ զվեցերորդ եւ զեւթներորդ զտիեզե-
րական ժողովսն»: Հայերենով ներկայացված բնագրի բովանդակու-
թյունը կրկնում է նաև Բար Հերբետը իր Ժամանակագրության մեջ,
որը մեր առաջարկած վարկածը Հաստատող փաստարկ կարելի է Հա-
մարել⁵⁷:

Թվականը. Վալերազիրը Հռոմիկա է Հասել նախորդ չորս
վալերազրերի հետ միաժամանակ:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871,
էջ 156-157, PG, t. 133, p. 269, MS, t. III, p. 335:

Գրականություն. Tekeyan, Controverses, p. 29, Zekian, St. Ner-
ses, p. 866-867, Grumel-Darrouzès, p. 551:

56 Տե՛ս MS, t. III, p. 335, Հմմտ. Գաև ՄԱ, 1870, էջ 460 և ՄԱ, 1871, էջ 459:

57 Տե՛ս MS, t. III, p. 335:

1172 թ. սկիզբ (հունվար-մարտ^o)

Վերնագիր. Պատասխանի թագաւորական գրոյս / տեառն Ներսիսի՝ / երրորդ անգամ:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X «N, և վավերագրի հերթական համարը: Մեզ համար պարզ է, թե արդյոք կայսերական նախկին հերթական համարով համարակալուածը նոտարական ղիվանինն է, թե՞ Ներսես Լամբրոնացունը: Հակված ենք երկրորդ ենթադրութեանը: Վավերագիրն անվանված է «Պատասխանի»:

Թղթառաջք. Բրիտտոսպասկեալ բարձր եւ յաղթող ինքնակալին Հոռոմոց՝ ծիրանածին սուրբ թագաւորին Կիւ Մանուէլի՝ / խնդալ միշտ, / ի Ներսիսէ նուաստէ ծառայից Աստուծոյ եւ շնորհիւ եւ ողորմութեամբ նորին կաթուղիկոսէ Հայոց:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X «N, հասցեատիրոջ և նամակագրի միջև ողջունի բանաձևն է: Այս թղթառաջքը յուրահատուկ կառուցվածք ունի. թղթառաջք-ողջունը գտնվում է թղթառաջք-գիմուսի և թղթառաջք-բանաձևի միջև:

Բովանդակություն.

Սկ. - Երկրորդ յետ աստուածեղէն մատանցն գրաւորութեան...

Վրջ.- ...թող թէ զարգեալսն յաւրինաց եւ ի կանոնաց:

ՊԽՄ բնագրի մեջ պահպանված այս նամակում վերականգնել ենք մի նշանակալի հատված, որն արդեն ԺԳ դարում ընկած է եղել ենք մի նշանակալի հատված, որն արդեն ԺԳ դարում ընկած է եղել ընդօրինակութիւններին մի նշանակալի մասից, իսկ հետագայում՝ վրիպել է նաև հրատարակողների ուշադրութիւններից: Մեզ հայտնի է այս պեղ է նաև հրատարակողների ուշադրութիւններից: Մեզ հայտնի է այս հատվածը պարունակող երեք գրչագիր մատյան (մեր կողմից համեմատութեան ընթացքում օգտագործված A [ՄՄ-500] և Ե [ՄՄ-524] ձեռագրերը ու երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 633 մատյանը):

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. հայտնում է, որ ստացել է կայսեր նամակը և լսել

դեսպանագնացների պատմածը:

բ) Բուն խնդիր. Խոսում է «մի բնութիւն» բանաձևի շուրջ: Հավաստիացնում է, որ իր բացատրութիւնը վերցրել է Ս. Կյուրեղից և խնդրում է չպարտադրել «երկրորդ բնութիւն» բանաձևը: Ակնարկում է, որ այդ հարցը և բյուզանդացիների պահպանված ծիսադավանական կետերը կքննարկվեն Հայոց եկեղեցու կողմից հրավիրված ժողովում,

որի որոշումները կաթողիկոսը խոստանում է ուղարկել այդ իրադարձությանը մասնակցած եպիսկոպոսների և վարդապետների ձեռքով:

դ) Վերջաբան-ամփոփում. Բյուզանդացիներին կոչ է անում ավելի հանդուրժող լինել:

Նամակի մուտքում ավելի ամբողջական տեսքով է վերաշարադրված թղթառաջը-դիմումը. «Ով քրիստոսապաակեալ ծիրանածին բարձր եւ յաղթող միշտ աւգոստոս եւ ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս՝ տէր Մանուէլ, պարունակող զերապատուութեամբ ընդհանուր թագաւորութեանց, որ ի ներքոյ երկնից...»:

Կաթողիկոսն իր մասին խոսում է հոգնակի առաջին դեմքի դերանունով (ԹԸ, էջ 160^{12,28}, 161^{15,18}): Կայսրին դիմում է հոգնակի երկրորդ դեմքի դերանունով (ԹԸ, էջ 161^{17,20}):

Այս նամակի համառոտ վերաշարադրանքը փորձել է տալ նաև Թեորիանոսն իր Բ Տրամախոսության վերջում (PG, t. 133, p. 276 C15-D6):

Թղթավարտ-բանաձև. Ողջ լեր աւծեալդ Աստուծոյ, յաղթող եղեալ հակառակամարտիցն՝ զաւրութեամբ ճշմարիտ աւծելոյն Յիսուսի:

Առկա է միայն հրաժեշտի բանաձևը:

Թվականը. Նամակը թվագրված է: Ներսես Լամբրոնացին այս նամակին նախորդող ծանոթագրության մեջ հայտնում է, որ կաթողիկոսը փաստաթղթերը (N^oN^o 12,13,14, նաև այլ տեղերից հայտնի N^oN^o 10,11), ստանալուց հետո հրավիրել է եկեղեցական ժողով: Այս իրադարձությունը հավանաբար տեղի է ունեցել 1171 թ. դեկտեմբեր - 1172 թ. գարուն ժամանակամիջոցին: Եվ քանի որ կայսեր դեսպանագնացները չեն համաձայնվել սպասել մինչև ժողովի հրավիրումը («քանզի ժողովոյն գումարումն ի յամառնային պատշաճէր եղանակ»), կաթողիկոսը ներկա և հաջորդ (N° 16) նամակները հանձնում է մագիստրոս Թեորիանոսին և Հովհաննես Աթմանին՝ իրենց դեսպանագնացութեամբ Կ.Պոլիս տանելու համար: Պատրիարքական նամակից հետո դրված է Ներսես Լամբրոնացու ծանոթագրությունը, ուր հեղինակը հայտնում է, որ նամակներն ուղարկելուց հետո կաթողիկոսը եկեղեցական ժողով հրավիրելու հրաման է արձակում («Աղուանից մինչև ի կողմանս Սուրացուց եւ մինչև ցԱրեւմտային կողմանս»), սակայն մահանում է նույն տարվա (622=1173թ.) օգոստոսի 13-ին («...ի նոյն ամի վերափոխէր զերանելի Հայրապետն ... յամսեանն օգոստոսի, որ աւր երեքտասան էր, յաւուր Հինգշաբթուջ, եւ ի թուականիս Հայոց ի վեց հարիւր քսան եւ երկու...»):

Հրատարակությունները և թարգմանությունները. ԹԸ,
1871, էջ 160-161, PG, t. 133, p. 276 C12-D7:

Գրականություն. PG, t. 133, p. 274 B1-3, Զեքիան, Համամիու-
թենական, էջ 57-58, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 245-246:

№ 16

1172 թ. սկիզբ (հունվար-մարտ^o)

Վերնագիր. Թուղթ Տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի՝ / առ տէր

Միքայել պատրիարքն Հոռոմոց:

Կառուցվածքը երկմաս է՝ բանաձև. N $\gg$ Y : Վավերագիրն ան-
վանված է «Թուղթ»:

Թղթառաջք. Սուրբ եւ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ
Թագաւորական քաղաքին Կոստանդինուպուլսի պատրիարքի տէր Մի-
խայէլի՝ / ողջ լինել ի Քրիստոս. / ի նուաստէ ծառայից Քրիստոսի եւ
ողորմութեամբ եւ կամաւը նորին կաթողիկոսէ Հայոց Ներսիսէ, յաթո-
ռակալէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. Y $\leftarrow$ N , թղթառաջք-ող-
ջույնի բանաձևը զրկւած է Հասցեատիրոջ և նամակագրի միջև:

Այստեղ ևս պետք է նշել, որ նախորդ վավերագրի (№ 15)
թղթառաջքի նման թղթառաջք - ողջույնը զրկւած է թղթառաջք-
դիմումի և թղթառաջք - բանաձևի միջև:

Բովանդակություն.

Սկ. - Ի մաւրդ իմաստութեան ստեանց ընկալաք զցաւդ կաթին
տղայական մտաց մեր յարբումն...

Վ.ը. - ...Աստուած փառաւորեսցի յամենայն լեզուս ազգաց յե-
կեղեցիս արդարոց ի մի միաբանութիւն հաւատոց:

կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Հայրապետը հիշեցնում է, որ Հայոց եկեղեցին ժամա-
նակին եղել է տիեզերական եկեղեցու գրկում և այժմ էլ ցանկություն
ունի միավորվել նրա հետ:

բ) Բուն խնդիր. Կաթողիկոսը հավաստիացնում է, որ Հայոց եկե-
ղեցին ցանկություն ունի դեռ ուղղափառ-բյուզանդական եկեղեցու
հետ միևնույն ճանապարհով, մանավանդ, երկու կողմի վարդապետ-
ները բանակցություններին հետո: Ներսիս Դ Շնորհալին իր ուրախու-
թյունն է հայտնում, որ նույն միտքն է արծարծում նաև պատրիար-
քական նամակը («գրաւորական ջեր բան»): Գալով սուրբ Երրորդու-

Թեանը, կաթողիկոսը վերադարձավ է նրան մեկ կամք, մեկ իշխանություն և մեկ տերություն, որից բխում են երկնային քահանայության ինը դասերը, բաժանված երեք խմբի: Կաթողիկոսն այնուհետև հուլյս է հայտնում, որ երկնային քահանայության օրինակով բյուզանդական կայսեր («գանուանակրի նորին եւ զաթուակալի զքրիստոսապաւկեալ սուրբ Թադաուրիդ») գլխավորությամբ կմիավորվեն տիեզերական եկեղեցու իրարից անջատված թևերը: Ներսես Շնորհալին հավատացած է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը ևս իր հոգևոր գործունեությամբ ամեն ինչ կանի միությունը գլուխ բերելու և երկու եկեղեցիները միավորելու համար: Նա այգյալիսի բարի սերմ է համարում պատրիարքի նամակը և հավաստիացնում է, որ Հայոց եկեղեցական ժողովում ինքն ամեն ինչ կանի, որպեսզի միություն և խաղաղություն հաստատվի եկեղեցիների միջև:

դ) Վերջաբան-ամփոփում. հորդորում է պատրիարքին հրավիրել բյուզանդական-օրթոդոքս հոգևորականների եկեղեցական ժողով, ուր կկայանա երկու եկեղեցիների միության խորհուրդը:

Կաթողիկոսն իր անձի և սեփական եկեղեցու մասին խոսում է հոգնակի առաջին դեմքի գերանունով (ԹԸ, 1871, էջ 1624, 11, 17, 25, 29, 35, 1632, 20, 16428, 33, 1656, 14), պատրիարքի մասին արտահայտվում է հոգնակի երկրորդ դեմքի գերանունով (ԹԸ, 1871, էջ 16227, 1631, 8, 9, 13, 16418, 22, 23, 26, 30, 1654, 5, 15):

Թղթավարտ. Ողջ լէր (մի քանի զրջագրերում դրան հաջորդում է հետևեալ արտահայտությունը. գլուխ յետ գլխոյն եկեղեցոյ):

Առկա է միայն հրաժեշտի բանաձևը:

Թվականը. Նամակը թվագրված է: Տե՛ս նախորդ (№ 15) նամակի թվագրումը:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 161-165:

Գրականություն. Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 245-246:

№ 17

1173 թ. օգոստոսից հետո՞

Այս վավերագիրը մեզ չի հասել: Սրա գոյության մասին տեղեկացնում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի թղթերից մեկի (№ 19) հետևյալ վկայությունը. «...քանզի որպէս ծանուցաւ նախ քում բարեպաշ-

տութեանդ յառաքեալ մեր գրոյն...»: Գրիգոր Դ-ն այս նամակով Մանուել Ա Կոմնենոսին տեղեկացրել է Ներսես Դ Շնորհալու մահը:

Գրականություն. ԹԸ, 1871, էջ 166, Բողոյան, Գրիգոր, էջ 93:

№ 18

1173 (1174°) թ.

Վերնագիր. - Վերականգնում ենք ըստ Ներսես Լամբրոնացու ծանոթագրության. «Թուղթ մխթարութեան (նոյն ինքն) բարեպաշտ Թադաւորն ի Հարազատ որդի նորին սրբոյ աթոռոյն ի տէր Գրիգոր» (ԹԸ, 1871, էջ 166-5-6):

Բանաձև. X » N:

Պարագաներ. Վավերագրի բնագիրը մեզ էի Հասել: Ներսես Լամբրոնացին հիշյալ ծանոթագրության մեջ պատմում է, որ Մանուել Ա Կոմնենոսը տեղեկանալով Ներսես Դ Շնորհալու մահվան մասին, նրա անունն էլ է մոռնում օրթոդոքս եկեղեցու կողմից սրբացված անձնավորությունների շարքը, ապա՝ Թեորիանոսին տալով մեզ Հասած այս թղթի բնագիրը, ուղարկում է Հռոմկլա՝ ողջունելու նորընտիր կաթողիկոսին: Այնուհետև Ներսես Լամբրոնացին միայն մեկ արտահայտություն է բերում այդ թղթից. «սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի տուլթյուն է բերում այդ թղթից. «սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի Հաւրէն քո՝ ի ձեռն քո կատարեսցի»⁵⁸: Թեորիանոսը փաստաթուղթը էի կարողանում Հասցնել Հռոմկլա և ուղարկում է ուրիշների ձեռքով. «Իսկ նորա (իմա՝ Թեորիանոսին) եկեալ յԱրեւելս, ի խոռովութենէ ճանապարհացն արգելաւ եւ ոչ կարաց Հասանել ի Հայրապետական Աթոռն առ նորապսակ Հայրապետն, այլ միայն զնամակն Թադաւորական առաքեաց ի ձեռն Հետիոտաց ոմանց ճարտարաց եւ Հմտից ճանապարհին»:

Գրականություն. Այս նամակն արտացոլված է Թեորիանոսի «Տրամախօսութիւններում» և Ֆր. Դյուգերի ցանկերում: Թղթի մասին տե՛ս № 19, Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 246:

№ 19

1174 (1175°) թ.

Վերնագիր. Թուղթ Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց, որ դիմի տե-
առն Ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն, / առ բարեպաշտ Թագաւորն Հոռո-
մոց Մանուէլ:

Կառուցվածքը երկմասն է՝ բանաձև. N » X, բանաձևի առաջին
մասը ևս երկմասն է. գահակալ կաթողիկոսի հետ հիշատակվում է նաև
նախորդ կաթողիկոսը:

Թղթառաջք. Քրիստոսապսակ աստուածասէր արքայիդ Հոռոմոց
Մանուէլի, որ նստիս գլուխ ընդհանուր տիեզերաց ծայրագոյն
պատուով եւ իշխանութեամբ. / Գրիգոր նուսատ կաթողիկոս Հայոց եւ
որ ընդ ինեւ լրումն ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, / աղաւթիւք
ողջոյն առաքեմք:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X « N, և թղթառաջք-ող-
ջոյն: Թղթառաջք-բանաձևի երկրորդ մասը («Եւ որ ինեւ լրումն ժո-
ղովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ») ցույց է տալիս, որ այս թուղթը ա-
ռաքված է եղել եկեղեցական ժողովի անունից:

Բովանդակություն.

Այլ.- Հիմն բարի՝ զոր արկ քո աստուածասիրութիւնդ ի ձեռն ի-
մաստուն ճարտարապետին հասարակաց մեր հաւրն եւ Հայրապետի,
ցարդ եւս անկատար է...

Վրջ.-...քանզի եւ արժան իսկ է սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ
եւ հասակաւ կատարեալ գոլով:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Կաթողիկոսն հիշեցնում է, որ այն բարի հիմքը (նկա-
տի ունի եկեղեցիների միության հարցը), որ դրել էին կայսրը և Ներսես
Շնորհալի կաթողիկոսը, ավարտին չհասավ: Իսկ ինչ վերաբերում է ի-
րեն (իմա՝ Գրիգոր Դ Տղա հայրապետին), ապա՝ Ներսես Դ Շնորհալու
աշակերտը լինելով, փափաղում է ավարտին հասցնել այդ դործը: Կա-
թողիկոսն այդ ձեռնարկի ձգձգման երկու պատճառ է մատնանշում.
նախ՝ երկու կողմերի միմյանց նկատմամբ կուտակած չարությունը,
երկրորդ՝ կայսեր հեռու լինելու հանգամանքը:

բ) Բուն խնդիր. Ծանուցում է, որ Հայոց եկեղեցու քննարկմանն
ու ընդունման համար պարտադրված դանադան ծիսագավանական
կետերը շատերին հոտ են պահում միությանը զորավիդ լինելուց, որով-
հետև մի շարք հարցերում Հայոց եկեղեցու ավանդույթը շատ հին է:
Կաթողիկոսը նկատում է նաև, որ պարտադրված կետերի մեջ կան նաև
խնդիրներ, որոնք հոգևոր չեն, այլ աշխարհիկ-քաղաքական, և խընդ-
րում է դրանց քննարկումը հետաձգել այնքան ժամանակ, մինչև որ

երկու եկեղեցիներն արդեն իրար հետ իսկապես միավորված կլինեն: Կաթողիկոսը բաղձում է արքային տեսնել պատերազմում հաղթած և եկեղեցիների միության խնդիրը լուծած: Հայրապետն անիմաստ է համարում կրկնել հավատո խոստովանությունը, քանի որ ինքն էլ է հետևում Ներսես Դ Շնորհալու հավատո խոստովանությանը, որը հավանության է արժանացել:

դ) Վերջաբան-ամփոփում. Կաթողիկոսը նշում է, որ վերևում ասվածը կարող է հաստատել պատվական Կոստանդին քահանան: Նա ծանոթ է Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական յուրահատկություններին, քանի որ դաստիարակվել է իր մոտ: Ապա խնդրում է Անտիոքի պատրիարքի ձեռքով նրան ձեռնադրել Հերապոլսի թեմի արքեպիսկոպոս:

Կաթողիկոսը կայսերն է դիմում եզակի (ԹԸ, 1871, էջ 16627, 1673,5), երբեմն էլ հոգնակի երկրորդ դեմքի դերանունով (էջ 1676,26, 29): Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի մասին խոսում է հոգնակի առաջին (էջ 16628, 16723) և եզակի երրորդ դեմքի դերանուններով (էջ 16633): Կոստանդին քահանայի մասին խոսում է եզակի երրորդ (էջ 16732) և երկրորդ դեմքի դերանուններով (էջ 16735): Կաթողիկոսն իր մասին խոսում է եզակի (16633,35, 167,32) և հոգնակի (16628, 16725) դերանուններով:

Վերջաբան-բանաձև. Ողջ լիք / յարքունական տէրութեանդ պարագայց ամաւք, կարող եւ ինքնակալ բարձր աստուածասէր թաղաւոր:

Հրաժեշտի բանաձևին հաջորդում է օրհնություն հիշեցնող բանաձև՝ հասցեատիրոջ տիտղոսաշարով, որը հատուկ էլ է պահպանված մյուս վավերագրերին:

Թվականը և պարագաները. Ներսես Լամբրոնացին այս թղթին հաջորդող պատճառ-ծանոթագրությունում հաղորդում է նաև ժամանակագրական հետևյալ տեղեկությունը. «Առեալ զայս գիր քահանայն Կոստանդին եւ ընդ նմա իշխանք ի տիրական Աթոռոյն, եւ հՀաս առ թագաւորն՝ յորժամ ել (տողատակում՝ էր - Ա.Բ.) յԱրեւելս ի պատերազմ ընդդէմ այլազգի սուլտանին Իկոնիոյ, զոր ընթերցեալ բարեպաշտ թագաւորն՝ ուրախ եղեւ, եւ առաքեաց զնա ի քաղաքն թագաւորական՝ մինչեւ ի դարձն իւր ի պատերազմէն Իսմայէլական աղդին, եւ ընդ մտելն նորա ծանոյց պատրիարքացն զոր ի Հայս ճամար-տութիւն հաւատոյ եւ վարուց: Եւ քանզի էր ազգաւ Հոռոմ եւ քահանայ ի նոցանէ, տեղեակ եւ Հայոց աւրինաց, հաւանեցուցանէր զբարեպէրսն եւ յամաւթ առնէր զտկարամիտ չարախաւսն: Եւ եղեւ յամել

թագաւորին ի պատերազմ զամ մի, եւ նորա մնալ ի քաղաքին»։ Ներսէս Լամբրոնացու այս «պատճառ-ծանոթագրութիւնից» Հայտնի է դառնում, որ Մանուէլ Ա Կոմնենոսը մայրաքաղաք է վերադարձել Միլիոկեֆալոնի (ըստ Ներսէս Լամբրոնացու՝ Մելիտենէի) ճակատամարտում պարտութիւն կրելուց հետո, այն է 1176 թ. սեպտեմբերի 17-ից հետո⁵⁹։

Մանուէլ Ա Կոմնենոսը Կոստանդնուպոլիս է վերադարձել 1176 թ. վերջին (դեկտեմբերի⁶⁰), ուրեմն՝ եթէ Կոստանդինը մեկ տարի անցկացրել է Կոստանդնուպոլսում, հետեւապես նա Հռոմկլայից դուրս է եկել մոտավորապէս 1175 թ. սեպտեմբերին, իսկ այս նամակը կարող էր գրվել նույն տարվա(1175 թ.) ամռանը (⁶¹)։ Հետաքրքիր է նաեւ այն պարագան, որ Մանուէլը գտնվել է Արեւելքում, Իկոնիայի սուլթանի հետ պատերազմելիս։ Կոստանդին քահանան Հռոմկլայից Կոստանդնուպոլիս է գնացել դեսպանախմբով («ընդ նմա իշխանք ի տիրական Աթոռոյն») և Կոստանդնուպոլսում գտնվելու ժամանակամիջոցում բանակցութիւններ է վարել բյուզանդական աստվածաբանների հետ։

Հրատարակութիւններ և թարգմանութիւններ. ԹԸ, 1871, էջ 166-168։

Գրականութիւն. Բոլոյան, Բյուզանդիայի, էջ 247-248։

№ 20

1175 / 1176 (⁶²) թվական

Պարագաներ. Մանուէլ Ա Կոմնենոսի՝ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին առաքված այս թուղթը ևս մեզ չի հասել։ Այս վավերագրի մասին տեղեկութիւններ են պահպանվել ՊիւՄ Ժողովածու չմտած Գրիգոր Դ Տղայի թղթում (տե՛ս № 21)։ Ըստ այդ վավերագրի (№ 21) կարելի է մոտավորապէս վերականգնել այս փաստաթղթի մոտավոր բովանդակութիւնը.

ա) Նամակում ի թիվս այլ խնդիրների խոսվել է նաեւ Մանուէլ Ա Կոմնենոսի Իկոնիայի սուլթանութեան դեմ ձեռնարկված ռազմարշավի մասին. «Հրաման ինքնակալութեանդ Ձերոյ եհաս առ մերս նուստտութիւն, զոր ընկալեալ եւ ընթերցեալ ջերմագոյն սրտիւ եւ աշխատասէր մտաւք, ծանեաք զոր ի նմա յամբարեալ կային զանազան հոտոց եւ համոց որակութիւնք. ըստ նմանութեան Ձեր եւ աշխատասէր

59 Տե՛ս Բոգոսլաւ, Բյուզանդիայի, էջ 250։

Թռչնոյն իմաստաբար ժողովեալ, յորոց մի եւ առաջին էր Զերդ բարե-
փառ եւ աստուածասէր սուրբ Թագաւորութեանդ անկաւորութեան, մե-
ծաւ յաղթութեամբ եւ կարողութեամբ ի խաղաղութիւն տնաւրի-
նել...»⁶⁰:

բ) «Զոր ընկալեալ ի ձեռս Հանդերձ գոհութեամբ զանուշահոտ
պտուղս Համբուրեցաք երկիրդիւ եւ ի քաղցրութենէ պտղոյս ծանեաք
զծառն եւ զարմատ ծառոյն. մանաւանդ թէ եւ զգեղեցկատեսիլ եւ զա-
նուշահոտ ծաղիկն...»⁶¹: Այս տողերից եւ Հետագա շարադրանքից կա-
րելի է ենթադրել, որ նամակի մի նշանակալի մասը նվիրված է եղել
զավանական խնդիրներին քննությանը:

գ) Թղթում խոսվել է նաև եկեղեցիներին միության խնդրի վերա-
բերյալ. «Այլ որպէս եւ գրեցէքն, ո՛վ աստուածասէր Թագաւոր, բարեաց
դիւին է զայս արկուածս չարութեան ի մէջ ուղղափառ Հաւատացելոց
արկեալ, զի զանդամս ճշմարիտ գլխոյն յաւչեալ եւ բաժանեալ բարձցէ
դճշմարիտ խաղաղութիւն ի միջոյ, որպէս եւ տեսաք աչաւք, եւ կրեցաք
անձամբ, որոյ կարողութիւն Հատման եւ ի բաց բարձման ոչ այլ ումէք
դոյ, բայց միայն ճշմարիտ Սողոմոնին, եւ խաղաղութեան Թագաւորին
էմմանուէլի եւ անուանակցիդ նորա, որ զնորայն ընուս զչափ խոնար-
հութեան յանձնէք քրիստոսասէր եւ զամենայն գործս առաքինութեան
Հոլթեան յանձնէք քրիստոսասէր եւ զամենայն գործս առաքինութեան
մարմնաւոր. եւ նորայն են մեծութիւնք երկրորդ Համարիք առ այս
աստուածային գործ, որպէս եւ գրեցէքն, եւ որպէս ի Հնումն առանց
հեղման արեան չլինէր թողութիւն մեղաց (Եբր. Թ, 22)...»⁶²:

դ) Խոսվել է նաև երկու եկեղեցիներին Հակամարտության եւ այն
Հաղթահարելու ուղիների, իսկական խաղաղություն Հաստատելու
խնդիրների մասին. «Նոյնպէս եւ Դուք պարտիք արեամբ չափ պատե-
լազմել ընդէմ չարին եւ գտանել զայս ճշմարիտ խաղաղութիւն, որ է
բազմաց ոգւոց պատճառք փրկութեան յազապս Հնացեալ ռխակալու-
թեան, ըստ առ ի Զէնջ վկայական գրոյն, եւ վասն զի սիրոյն բնութիւն
ծանր է եւ Հակամարտ...»⁶³:

Գրականութիւն. Տէր-Միքէիւսան, Միջին, էջ 27-48, Բողոյան,
Գրիգոր, էջ 97, Ժան. 37, տե՛ս նաև Բողոյան, Բյուզանդիայի, էջ 249:

⁶⁰ Տէր-Միքէիւսան, Միջին, էջ 28:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 29:

⁶² Նույն տեղում, էջ 47:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 47-48:

1176 թ. ամառ կամ աշուն

Վերնագիր. Թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի, / պատասխանի գրեալ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Հայոց, / [որ ի Կլայն Հռոմէականի:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X «« N, նշված է նաև նամակագրի նստավայրը՝ Հռոմկա ամրոցը: Այս Հանգամանքը ևս խոսում է այն մասին, որ փաստաթղթի վերնագիրը դրվել է Հավանաբար Հռոմկայի նոտարատանը: Վավերագիրն անվանված է «պատասխանի»:

Թղթառաջք. Պահպանվել է միայն թղթառաջք-դիմումի պահասավոր տարբերակը. «Քրիստոսիւ պսակեալ առ ի նմանէ դաւրացեալ արքայից արքայ, ծիրանածնունդ թագաւոր կարող եւ բարձր միշտ աւգոստոս եւ ինքնակալ Հռոմոց գրաւորական պատուելի»:

Բանաձևում պակասում է կայսեր անունը: Թղթառաջքում բացակայում է նաև նամակագրի՝ կաթողիկոս Գրիգոր Դ-ի անունը և տիտղոսաշարը (թղթառաջք-բանաձև) և ողջույնի բանաձևը:

Թղթի մուտքում պահպանվել է Մանուէլ Ա-ի որդի Ալեքս Բ-ին ուղղված օրհնանքի բանաձևը՝ տիտղոսաշարով. «...եւ խնդրեմք յարածամ առաջի աստուածընկալ սրբոցս, որոց սպասաւոր եմս Հանդերձ միաբանական բազմութեամբս որ ընդ մեզ են եպիսկոպոսաւք եւ վարդապետաւք եւ խաչակիր ճշնող միանձամբք տալ զՁեզ պարագայձ ամաւք եւ խաղաղական կենդանութեամբ յաղթութեամբ Հանդերձ մանուկապարգեւ եւ մանուկածնունդ ծիրանածնունդ սուրբ եւ բարե փառ թագաւորաւ Ալէքսիոսիւ...»:

Բովանդակություն.

Ակ.- Հրաման ինքնակալութեանդ Ձերոյ եհաս առ մերս նուաստութիւն...

Վրջ.-...եւ մեաւք Հանդերձ արժանի լինել փառաւորել դամենասուրբ զերրորդութիւն այժմ եւ... (ամենայն Հավանականությամբ թուղթը վերջից պակասավոր է, քանի որ բացակայում է հրաժեշտի բանաձևը):

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Հավաստիացնում է, թե ստացել է կայսերական նամակը, որի մեջ բազում Հարցերի շարքում «ի նմա յամբարեալ կային զանազան որակութիւն», խոսվում է նաև մեծ Հաղթությամբ խաղաղության Հասնելու իր փափագի մասին, որին մերձենալու Համար աղոթում է թագավորի և նրա Ալեքս որդու արեւշատության Համար: Կաթողիկոսն ականարկում է 1175/6 թ. բյուզանդական ռազմարշավը

վում է հոգնակի առաջին դեմքով (Տէր-Միքեիւհան, Միջին, էջ 282, 19, 23, 30 եւ այլն):

Թղթավարտ. Այս թղթի բանաձևը մեղ չի հասել:

Թվականը. Թուղթը գրված պետք է լինի ամենաուշը 1175 թ. վերջին, կամ էլ՝ որն ավելի հավանական է թվում մեզ, 1176 թ.՝ մինչև սեպտեմբերի 17-ը, երբ բյուզանդական զորքերը պարտություն կրեցին Միրիոկեֆալոնի մոտ (Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Բովոյան, Գրիգոր, էջ 96):

Հրատարակություն. Տէր-Միքեիւհան, Միջին, էջ 27-48:

Գրականություն. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1473-1474, Զէքիւհան, Համամիութենական, էջ 8, ծան. 2, Բովոյան, Գրիգոր, էջ 92-98:

№ 22

1176 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր (°)

Վերնագիր. Թուղթ բարեպաշտ թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, / զոր գրեաց պատասխանի Գրիգոր կաթողիկոսի Հայոց: Կառուցվածքն երկմաս է՝ բանաձև. X » N : Վավերագիրն անվանված է. «Թուղթ»:

Թղթառաջք. Մանուէլ, Քրիստոսի Աստուծոյ Հաւատարիմ թագաւոր, ծիրանածին աստուածապսակեալ արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, ազգոստոս ինքնակալ Հոռոմոց Կոմնինոս. / Գրիգորիոս պատուական կաթողիկոս Հայոց, / փրկութեամբ եւ շնորհաւք նորին բարեբարութեանն՝ ողջ լեր:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. X » N, և ողջուն-դիմում: Բովանդակություն.

Սկ. - Զառաքեալ գիրս Զեր թագաւորութիւնս մեր ընթերցաւ...

Վրջ. - ...քանզի վարձս մեծ ի վարձատուէն Աստուծոյ աստուածահաճոյ գործոյս այսորիկ աղադաւ կայ մեր առաջի:

Կառուցվածք.

ա) Մուտք. Կայսրը զոհունակությամբ է արտահայտվում կաթողիկոսի ուղարկած թղթի առիթով, քանզի որքան խորամուկ է հղել դրա բովանդակության մեջ՝ այնքան ավելի է համոզվել եկեղեցիները միավորելու Հայոց Հայրապետի ցանկության մեջ: Նշում է, որ Հայերը սխալվել են՝ կարծելով, թե օրթոդոքս եկեղեցին հետևել է Նեստորի Հերձվածին, պաշտելով «երկու Քրիստոս»: Միաժամանակ սխալված

երկրորդ դեմքով (17019,21,24,26, 17312,15, 1749, 17516,18), իսկ իր մասին խոսում է Հոգնակի առաջին դեմքով (16916,33, 1708,10,16,22, 1741,10,11,12,21,28, 1753,8,17,19,23,25), երբեմն էլ եզակի առաջին դեմքով (17025):

Թղթավարտ. – Ողջ լեր: / Գրեցաւ յամսեանն ի Յունվարի եւ յընդիքտիոնին ի տասն:

Կառուցվածքը երկմասն է. հրաժեշտի բանաձև և թվական:

Թվականը. Այս նամակը ըստ վերոբերյալ Թղթավարտի թվագրության Հռոմկլայի նոտարատանն արձանագրվել է 1177 թ. Հունվար ամսին (10-րդ ինդիքտիոնի Հունվար): Ուրեմն՝ նամակը պետք է գրված լիներ 1176 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերից ոչ ուշ, քանի որ Կոստանդնուպոլսից մինչև Հռոմկլա կարող էր հասնել երկու-երեք ամսվա ընթացքում, ինչպես տեսանք մյուս թվագրված նամակների օրինակով: Այդ իսկ պատճառով, պետք է վերանայել Ֆր.Դյուրգերի 1177 թ. Հունվար թվագրումը: 1176 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր թվագրության կողմ է խոսում նաև Ներսես Լամբրոնացու այն հաղորդումը, ըստ որի նամակը գրվել է Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտից անմիջապես հետո, երբ Մանուել Ա Կոմնենոսը վերադարձել էր մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս: Հայտնի է, որ ճակատամարտից հետո բյուզանդական կայսրը մեկ ամիս, գուցե և մի քիչ ավելի, մնացել է Արևելքում, Իկոնիայի սուլթան Ղլիմ Արսլանի հետ պայմանագիր կնքելու համար (տե՛ս Բոզոյան, Բյուզանդիայի, էջ 249):

Թղթի վերջում առկա թվականը միայն հավաստում է, որ փաստաթուղթը Հռոմկլա է հասել ամենաուշը 1177 թ. Հունվարին և կաթողիկոսական նոտարատանը գրանցում է ստացել հենց այդ ամսին:

Պարագաներ. Ըստ Ներսես Լամբրոնացու ՊԽՄ-ի ծանոթագրության այս նամակը հաջորդ՝ պատրիարքական նամակի հետ Հռոմկլա է բերել Կ.Պոլսում Հերապոլսի մետրոպոլիտ օծված Կոստանդինը:

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. Նամակը մեզ է հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ. ԹԸ, 1871, էջ 169-175:

Գրականություն. Նամակը հիշատակվում է նաև № 23-ում, հմմտ. նաև Dölger, Regesten, S. 87, վավեր. 1527:

Վերնագիր. Թուղթ պատրիարքին Կոստանդինուպոլսի / առ կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր, / Համաձայնութեամբ ամենայն ժողովոյն:

Կառուցվածքը եռամասն է, բանաձև. Y >> N, վերջում օրթոդոքս եկեղեցու եպիսկոպոսական ժողովում Հաստատված լինելու փաստի արձանագրումն է: Վավերագիրն անվանված է «Թուղթ»:

Թղթառաջը. Միքայէլ, ողորմութեամբն Աստուծոյ արքեպիսկոպոս Կոստանդինուպոլսի Նոր Հռովմայ, եւ տիեզերական պատրիարք. / տեառն Գրիգորի սուրբ սիրեցելոյ պատուական կաթողիկոսի ամենայն Հայոց / ուրախ լինել ի Տէր:

Կառուցվածքն եռամասն է՝ բանաձև. Y >> N, և Թղթառաջողջունի բանաձևը: Այս Թղթառաջը-բանաձևը նույնությամբ կրկընվում է նաև պատրիարքի ստորագրութեան Հատվածում:

Բովանդակություն.

Այ. - Մերեցեալ ի մէջ կաթողիկոս պատուական...

Վրջ. - ...ի փառս Աստուծոյ ձայնակցիմք ի մի եկեղեցի ամենասուրբ անուանն Աստուծոյ Հասարակ եւ Համախոհ փառատրութեամբ:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Պատրիարքը ողջունում է կաթողիկոսին, միաժամանակ Հիշեցնելով, որ իրենք առաքեալները գործի շարունակողն են և պարտավոր են հետեւել նրանցից ժառանգություն մնացած ավանդներին, սեր և գութ Հղելով միմյանց: Միայն սիրով կարելի է Հասնել եկեղեցու միասնությանը և բուժել բաժանման վնասները: Թաղավորին առաջված կաթողիկոսական նամակից պատրիարքը տեղեկացել է Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան մասին և ուրախացել միութեան առաջարկի Համար:

բ) Բուն խնդիր. Պատրիարքը Հայտնում է, որ ընդունում է Թաղավորի կողմից կաթողիկոսին ուղարկված թղթի ուղղափառ դավանությունը: Զեակերպում է Երրորդութեան մասին Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու դավանաբանությունը, անդրադառնում է Աստուածութեան խնդրին և այն որակում է որպէս «մի բնութիւն, մի էութիւն, մի գաւթութիւն, մի իշխանութիւն, մի տէրութիւն, մի Թաղաւորութիւն»: Այնուհետեւ անցնում է բյուզանդական եկեղեցու Հավատոյ խոստովանութեանը, ուր երկու բնություն, կամք և ներգործություն է վերանշարժում Բրիստոսին, սակայն շեշտում է. «մի է երկու բնութեանցն անձնաւորութիւն»:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. Պատրիարքը Հիշեցնում է, որ իրեն

Համախոհ եպիսկոպոսների հետ անձամբ է ստորագրել կաթողիկոսին

ուղղված այս նամակը: Հուլյս է հայտնում, որ Հայոց եկեղեցին ևս իր եպիսկոպոսներով ու հոգևորականներով ընթացք կտա միավորության գործին՝ բյուզանդական եկեղեցու օրինակով ստորագրելով պատասխան նամակը: Պատրիարքն հավատացած է, որ երկու եկեղեցիների միության գործը ավարտին կհասնի:

Թղթավարտ. - Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցի ընդ Ձեզ եւ ընդ մեզ. ամէն:

Հրաժեշտի բանաձևն ինքնատիպ է և չի կրկնում պատրիարքական մյուս նամակների համապատասխան բանաձևը:

Ստորագրություններ. Թղթի վերջում դրված է 20 բարձրատիճան հոգևորականի ստորագրություն, ներառյալ Կոստանդնուպոլսի և Անտիոքի պատրիարքներինը (այստեղ չափազանց հետաքրքիր են Վ.Գրյումելի և Ժ.Դարուցեզի զիտողությունները)⁶⁴:

Պարագաներ. Ներսես Լամբրոնացին այս Թղթի ծանոթագրության (պատճառի) մեջ հայտնում է, որ ստանալով կայսեր և պատրիարքի (N° 22 և 23) Թղթերը, կաթողիկոսը և իր շուրջը հավաքված հոգևորականներն ուրախացան, որովհետև այլևս չէր պահանջվում ընդունել բոլոր ինը կետերը. «միայն զայս խնդրեցին զհաւատոյս բանն իւթ միաբանութեան»⁶⁵:

Այս թուղթը ևս, ըստ Ներսես Լամբրոնացու, Հռոմկլա է բերել Կոստանդին Հերապոլսեցին:

Թվականը. Նամակի գրման մոտավոր թվականը ճշտված է N° 22-ի առիթով: Պետք է նշել միայն, որ Վ.Գրյումելը և Ժ.Դարուցեզը սխալ են թվագրել փաստաթուղթը, հետևելով Ֆր.Դյուգերին: Նույն իսկ մեկ քայլ էլ առաջ են գնացել, չգիտես որտեղից՝ ճշտելով նամակի գրման ամսաթիվը. «10 Janvier»⁶⁶:

Հրատարակություններ. Նամակը պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ, տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 175-181:

Գրականություն. Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 250-251, Grumel-Darrouzès, p. 558-559.

64 Տե՛ս Grumel-Darrouzès, p. 558-559, վավեր. 1132:

65 ԹԸ, 1871, էջ 180:

66 Grumel-Darrouzès, p. 558:

Վերնագիր. [1]Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ [2] ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց, [3] պատասխանի թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, [4] յորում եւ ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ [5] ձայնակցութեամբ եւ ձեռնագրով ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Կառուցվածքը հնգամասն է: $N(1) \gg X(3)$ բանաձևը, նամակի բովանդակութեան մասին ակնարկը(4), և եկեղեցական ժողովի կողմից գրված լինելու նշումը(2, 5): Վավերագիրն անվանված է «Թուղթ ...պատասխանի»: Հավանաբար պահպանված է կաթողիկոսական դիվանատանը գրված վերնագիրը:

Թղթառաջք. Բրիտտոսիւ գաւրացեալ եւ նովաւ պսակեալ արքայից արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, աւգոստոս եւ ինքնակալ թագաւոր Հոռոմոց Մանուէլ Կոմնինոս./ Գրիգորիոս նուաստ ծառայ Բրիտտոսի եւ շնորհիւ նորին կաթողիկոս Հայոց, / եւ որ ընդ ինեւ սուրբ ժողովս:

Կառուցվածքը եռամասն է՝ բանաձև. $X \gg N$, ժողովի կողմից գրված լինելու նշումը:

Այս թղթառաջքը չունի ողջունի բանաձև:

Նամակի հաջորդ պարբերութեան մեջ (մուտք) պահպանվել է ևս մեկ բանաձև՝ Մանուէլ Ա-ի որդի Ալեքս Բ Կոմնենոսի արեւշատութեան մաղթանքով. «...գոհութիւն Ամենատեառն խնամոց մատուցաք, երկայն ժամանակաւ յերկարել ի նոյնդ խնդրեմք յԱստուծոյ, եւս գերազանց զաւրութեամբ եւ փառաք հանգերձ Մանուիլածնունդ եւ Մանուիլապարգեւ ծիրանածին արքայիւդ հարազատ անդրանկաւ Ձեր Ալէքսիոսիւ եւ բովանդակ մեծապատիւ գարմիւդ» (այս բանաձևը համատարբ N^2 21-ում առկա նմանատիպ ձևակերպման հետ):

Բովանդակութիւն.

Ալ.-Ջգիր հրամանի Ձեր ծանեայ հանգերձ սուրբ ժողովովս եւ ամենայն եպիսկոպոսակցաւք...
Վ.րջ. - ...եւ մաղթանաւք անդրանկացն եկեղեցւոյ եւ ստորնայնոյս:

Կառուցվածքը.

ա) Մուտք. Կաթողիկոսը հայտնում է, որ Մանուէլ Ա-ի թղթին ծանոթացել են սուրբ ժողովը և բոլոր եպիսկոպոսակիցները: Գրիգոր Դ կաթողիկոսը հավաստում է, որ մինչ բարեփառ թագավորը խաղաղութիւն էր հաստատում իր տիեզերական իշխանութեան ներքո գրտնդվող տարածքներում, ինքն աղոթում էր նրա և դահաժառանգ Ալեքսի արեւշատութեան համար):

բ) Բուն խնդիր. Կաթողիկոսն իր դոհունակությունն է հայտնում կայսեր ուղարկած թղթում առկա հավատի խոստովանության ուղղափառ դավանության զրույթներին և հավաստում, որ դրան ձայնակից է նաև Հայոց եկեղեցին, որի դավանանքը կայսրին քաջահայտ պետք է լինի ներսես Դ Շնորհալու նամակներից: Այնուհետև, կրկնելով իր ուսուցչի գրածը, հայտարարում է, որ Հայոց եկեղեցու դավանանքը մեղ է հասել առանց արատի, իսկ ուղղափառությունը ավանդ է ստացել մեր նախնիներից: Այնուհետև անդրադառնում է Հայոց եկեղեցու ուղղափառության հիմքը դարձած եկեղեցական ժողովներում (Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի, Եփեսոսի, ապա՝ Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Լաոդիկիայի, Սարգիկեի) քննարկված հարցերին, ընդունած որոշումներին, նշում է, թե այդ հավաքներին ովքեր են մասնակցել Հայ կղերականներից, որ հերձվածներն են նզովվել դրանցից յուրաքանչյուրում և այլն: Հավաստիացնում է, որ Հայոց եկեղեցին նշված ժողովների ընդունած որոշումներից երբեք չի հեռացել՝ ոչ աջ, ոչ էլ ձախ և միշտ հետևել է հերձվածների դեմ պայքարող սուրբ հայրերի ուղղափառ դավանությանը: Այնուհետև հերթով թվարկում է այն հերձվածները, որոնց նզովում է Հայոց եկեղեցին (Արիոսի, Մակեդոնի, Պաւղոս Եամշտացու, Նեստորի, Եփեսեանի), ու նշում, որ Հայոց հավատո խոստովանությունը կազմված է նրանց դեմ պայքարող սուրբ հայրերի դավանած հավատամքի վրա: Բերվում է Հայոց եկեղեցու և իր հրավիրած ժողովում ընդունված հավատամքի բանաձևը, ուր խոսվում է Քրիստոսի և՛ մարդկային, և՛ աստվածային բնության մասին, սակայն չի շեշտվում «երկու բնութիւն» բանաձևը: Ապա հատվածներ են բերվում սուրբ գրքից և առաքելական թղթերից Քրիստոսի Աստուածային և մարդկային բնության մասին: Քաղվածքներ են բերվում Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նյուսացու աշխատություններից «երկուց միացելոց» բնությունների մասին: Առանձին առանձին խոսում է Քրիստոսի և՛ մարդկային, և՛ աստվածային բնության մասին: Ապա նզովքի է ենթարկում նրանց, ովքեր կհակառակվեն ճանաչել այս ուղղափառ դավանությունը: Կաթողիկոսը և եկեղեցական՝ ժողովը բյուզանդական եկեղեցու հավատոյ խոստովանությունը համարում են ուղղափառ, միաժամանակ նշելով, որ իրենք կայսրին են ուղարկում Հայոց Յովհաննես Կաթողիկոսի (հավանաբար Օձնեցու, այս մասին տե՛ս նաև № 21) հավատաբանական երկը, որով բյուզանդական կողմը կարող է համոզվել, որ ուղղափառությունը հնուց ի վեր մուտք է գործել Հայոց եկեղեցի: Դրա համար հարկավոր է միայն ճշգրիտ և հավատարիմ թարգմանությամբ ընթերցել և տեսնել,

որ երկու եկեղեցիների դաժանանքները Համաձայնության մեջ են միմյանց հետ:

գ)Վերջաբան-ամփոփում. Կաթողիկոսն աղոթում է, որպեսզի կայսրը կարողանա Հաջողացնել երկու եկեղեցիների միությունը:

Թղթավարտ. Ողջ լեր, աստուածասեր թագաւոր:

Պահպանվել է միայն Հրաժեշտի բանաձևը:

Թվականը. Թուղթը գրվել է Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի անունից: Այդ մասին է վկայում թղթի գրման ոճը: Այս Հանգամանքը ակնարկվում է ոչ միայն Ներսես Լամբրոնացու գրած պատճառ-ծանոթադրության մեջ («...գրեալ զնոյն ստորագրեաց Կաթողիկոսն և ամենայն եպիսկոպոսքն...»⁶⁷), այլ նաև թղթում. «Զգիր Հրամանի Զէր ծանեայ Հանդերձ սուրբ ժողովովս եւ ամենայն եպիսկոպոսակցաւքս»⁶⁸: Ըստ Ներսես Լամբրոնացու պատճառ-ծանոթադրության, ժողովը տեղի է ունեցել Մեծ Պահլից հետո. «Եւ ժողովեցան յամենայն դաւառաց եպիսկոպոսք ի սուրբ Պասքայն ի Հայրապետական Աթոռն Հռոմկլայ՝ որ է առ ափն Եփրատայ, եւ կատարեալ զփրկագործ աւուրս չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միասին, եւ հետ այսորիկ պարապեցին ի քննութիւն գրեցելոց թղթոյս ի թագաւորէն Հռոմոց եւ յեկեղեցւոյն...»⁶⁹: Ժողովի թվականը սկզբնաղբյուրները չեն նշում: Միայն նույն ժողովի կողմից բյուզանդական եկեղեցուն առաքված (№ 25) թղթից գիտենք, որ Միքայել Անքիալոս պատրիարքն արդեն մահացել էր, իսկ պատրիարքական աթոռի նոր ժառանգորդը դեռևս Հայտնի չէր Հռոմկլայի ժողովին Հավաքված կղերականներին: Բյուզանդագիտությանը Հայտնի է, որ Միքայել Գ Անրախոսը մահացել է 1178 թ. մարտին, հետևապես՝ ժողովը տեղի է ունեցել դրանից հետո, այսինքն 1178 թ. ապրիլին⁷⁰:

Պարագաները. Ամենայն Հավանականությամբ նամակը չի հասել Կոստանդնուպոլիս⁷¹ (տե՛ս № 24):

Հրատարակություններ և թարգմանություններ. ԹԸ, 1871, էջ 181-192:

Գրականություն. Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 251:

67 Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 181:

68 Նույն տեղում:

69 Նույն տեղում, էջ 180:

70 Տե՛ս Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 251:

71 Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 200:

1178 թ. ապրիլ

Վերնագիր.

[1] Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց [2] եւ ընդհանուր Հայաստանեայց ժողովոյ, [3] ի կաթողիկէ եկեղեցին Հոռոմոց եւ յոր ի նմա սուրբ ժողովն, [4] պատասխանի թղթոյն Միքայէլի պատրիարքին՝ [5] որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Բրիստոս:

Կառուցվածքը հնգամասն է՝ N(1) $\Rightarrow$ Y(4) բանաձև, ընդգծված է Հայոց եկեղեցական ժողովի կողմից հաստատված (2) և Կ.Պոլսի եկեղեցական ժողովին ուղղված լինելու(3) փաստը, պատրիարքի մահվան մասին նշումով(5):

Թղթառաջք. - Սրբոյ եւ մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ՝ որ ի գլուխդ տիեզերաց, ի Թագաւորական մայրաքաղաքդ Կոստանդինուպուլիս, տէրանց եւ պաշտաւնակից եղբարց, նախաթոռ պատրիարքաց սրբոց, եւ եպիսկոպոսակցաց պատուականաց, քահանայականաց դասուց եւ համագումար ամենայն ժողովոց կղերիկոսաց՝ ըստ իւրաքանչիւր կարգի եւ աստիճանի զանազանելոց, որք յիմաստութեանդ տաճար զիմանալին Աստուած համազաղափար իմանալիացն դասուց ի նիւթական բնութիւնս պաշտէք, երեք յերիսս բաժանեալք եւ ի մի լրութիւն աստուածեղէն սպասաւորութեանն միաւորեալք, անդամք զգայականք ճշմարիտ գլխոյն, եւ աճեցեալք ի պատճառս փառաբանութեան անկարաւտ բնութեանն: / Գրիգորիոս նուաստ ծառայ Բրիստոսի, եւ ողորմութեամբ նորին Կաթողիկոս Հայոց, / եւ որք ինեւ եկեղեցւոյս Բրիստոսի որ ի մեզ ժողով արքեպիսկոպոսակցաց, եպիսկոպոսակցաց, հարց եւ վարդապետաց, քահանայից եւ կրաւնաւորաց եւ ամենայն լրութեանս Հայոց, / զչնորհս եւ զխաղաղութիւն ի Բրիստոսէ Աստուծոյ մաղթեմք ձեզ, եւ աղաւթիւք Ձերովք մեզ:

Կառուցվածքը քառամասն է՝ բանաձև. Y $\Leftarrow$ N: Նամակն ուղղված է ողջ բյուզանդական եկեղեցուն (Y): Անմիջապես հաջորդում է կաթողիկոսի անունն ու տիտղոսը (N) և նշված է Հայոց ողջ եկեղեցական հանրութիւնը: Վերջում՝ ողջունի-բանաձևն է:

Բովանդակութիւն.

Սկ. - Ընկալաք զնամակս խաղաղութեան եւ որ ի Տէր մեր Յիսուս Բրիստոս ուղղափառ խոստովանութեան...

Վրջ. - ...եւ առ եղբարս զսէր եւ զխաղաղութիւն պայծառացուցէք:

Կառուցվածքը.

ա) Մոսկով. Հռոմկալի եկեղեցական ժողովի մասնակիցներն Հավաստում են, որ ստացել են բյուզանդական եկեղեցական ժողովի Համաձայնությամբ գրված երանելի պատրիարքի նամակը, ուր բերված է կոստանդնուպոլսի եկեղեցու Հավատի ուղղափառ խոստովանությունը, ինչը և նպաստում է եկեղեցիների միության խնդրին: Նամակագիրներն բարեմաղթություն են հղում բյուզանդական պետությանը (և եկեղեցուն) և իրենց վիշտն ու ցավակցությունն են Հայտնում Միքայել պատրիարքի մահվան կապակցությամբ:

բ) Բուն խնդիր. Փառաքանում են Աստծուն, որ երկու եկեղեցիների միջև եղած անհանդուրժողականությունը, պատրիարքի և բյուզանդական եկեղեցու ջանքերով և ուղարկված թղթով հալածվեց, ու Հոմկլայի ժողովն ընդունում է բյուզանդական կողմի ուղարկած աստվածաբանությունը, որը համաձայն է սուրբ և առաջին հայրերի դավանաբանութեան հետ: Այդ թղթով փարատվում են ժողովականները բոլոր կասկածները և նրանք իրենց համաձայնությունն են հայտնում Կ.Պոլսից ստացված դավանաբանությանը: Շարադրվում է հայտնում Կ.Պոլսից ստացված հավատո խոստովանությունը, ուր մաս-
ժողովի կողմից ընդունված հավատո խոստովանությունը, ուր մաս-
նավորապես շեշտված է. «...խոստովանիմք համաձայն Ձեզ ի Բրիտ-
տոսի անճառ միութիւնն երկու բնութեան տեսութիւն»⁷²: Այնուհետև
դրվաբանում են եկեղեցիների միություն հաստատելու Կոստանդնու-
պոլսի եկեղեցական ժողովի կողմից դրված թղթի՝ իրենց հղված կոչը,
որին հնչեցան զանազան շնորհակալ եկեղեցական ժողով:

գ) Վերջաբան-ամփոփում. Մաղթում են Աստծուն ավարտին հասցնել սկսված գործը, պահանջում են բյուզանդական հոգևորականներից ջանք չխնայել կայսերն համոզելու համար և հակահարված տալ յուրաքանչյուրին, ով կփորձի կրկին թշնամանք սերմանել երկու եկեղեցիների միջև:

ԹԻՐԱՎԱՐՈՒ. Եւ նոյն ինքն Աստուած խաղաղութեան եւ սիրոյ
եղիցի ոնդ Ձեզ ամենեւեան. ամէն:

Թիթիսը լռելով շարունակեց խոսել իր խոսքի մասին, որովհետև ինքն իր խոսքի մասին չէր համարում խոսելու անհրաժեշտություն ունենալ։

տուածաբանութեանդ»: Վավերագիրը թվագրված է: Թղթավարտը պարունակում է միայն հրաժեշտի բանաձև: Թղթավարտի շարունակությունը Հանդիսացող վերոբերյալ պարբերությունը այսօրվա իմաստով Հետ գրություն (= P.S.) է հիշեցնում:

Ստորագրություններ. Նամակի տակ ստորագրել են Հայոց եկեղեցու երկու կաթողիկոս, ինը՝ արքեպիսկոպոս, քսաներկու՝ եպիսկոպոս: Հռոմկլայում նստող կաթողիկոսի տիտղոսաշարի մեջ Հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» տիտղոսը, որը շատ հին ծագում ունի և արձանագրված է արդեն Զ-է դարերի վավերագրերում: Ամբողջությամբ բերում ենք Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի տիտղոսաշարը. «Գրիգորիոս ողորմութեամբն Աստուծոյ Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց եւ յաջորդ մեծի Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»: Ինքնատիպ է և պատմական արմատներ ունի Աղվանից կաթողիկոսի ստորագրությունը. «Ստեփանոս նուաստ Կաթողիկոս տանն Աղուանից»: Արքեպիսկոպոսական ստորագրություններից առաջինը Անիի Հոգեւոր առաջնորդին է (Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անւոյ), երկրորդը՝ Անտիոքինը (Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս աստուածայնոյ քաղաքին մեծին Անտիոքայ), երրորդը՝ Երուսաղեմինը (Մահակ արքեպիսկոպոս աստուածակոխ քաղաքին Երուսաղեմի), չորրորդը՝ Տարսոնինը (Ներսէս արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին Կիւլիկեցոց Տարսոնի), հինգերորդը՝ Եդեսիայինը (Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Եդեսիայ), վեցերորդը՝ Տփլիսինը (Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Վրաց Տփղեաց), յոթներորդը՝ Սյունիքինը (Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց), ութերորդը՝ Կապադովկիան Կեսարիայինը (Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Կեսարու Կապադովկացոց): Այս ստորագրություններում արտացոլված է մի շարք քաղաքների Հայոց եկեղեցու մշակութային, հոգեւոր և քաղաքական կյանքում ունեցած կարգավիճակը (ստատուս): Օրինակ՝ Անիւ և Տփղիսը անվանված են թագաւորանիստ քաղաքներ, Տարսոնը՝ Կիլիկեցիների մայրաքաղաք, իսկ Անտիոքը և Երուսաղեմը Համապատասխանաբար՝ աստվածային և աստվածակոխ քաղաքներ: Հիշատակված արքեպիսկոպոսություններից երեքը գտնվում են Մեծ Հայքի տարածքում (Անի, Սիւնիք[Տաթև], Դուին), երեքը՝ Ասորիքում (Անտիոք, Երուսաղեմ, Եդեսիա), մեկը՝ Կապադովկիայում (Կեսարիա), միւսը՝ Կիլիկիայում (Տարսոն), մեկ ուրիշը՝ Վրաստանում (Տփղիս): Իրենց ստորագրությունը դրած եպիսկոպոսներից տասնմեկը Մեծ Հայքից են (Կարին, Նախճավան, Բզնունիք, Մանազկերտ, Տարոն, Ծոփք, Հեր և Զաբւանդ, Թեոդոսուպոլիս, Մելիտենե, Աշմուշատ, Նփրկերտ), չորսը՝ Կիլիկիայից (Անարզաբա, Սելևկիա, Մամեստիա, Կոկիսոն), երեքը՝ Հյու-

կրկին հրապուրում է արեւելքը: 1169 թ. Երուսաղեմի թագավորի հետ արկածախնդրական արշավանք է ձեռնարկվում դեպի Եգիպտոս, սըրվում են փոխհարաբերությունները Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի դաշնակից Իկոնիայի սուլթանության հետ: Բյուզանդիան քայլեր է ձեռնարկում մոտենալու Հռոմի պապական եկեղեցուն: Մանուել կայսրը որոշում է հարձակման անցնել հայոց եկեղեցու դեմ և պարտադրում է ինը ծիսադավանական պահանջ: Բյուզանդական դեսպանագնացությունները ղեկավարում է թագավորական ծառա (Λ(ΣΙΟΥ) Թեոփիանոսը: Բանակցություններին մասնակցում է նաև Փիլիպուպոլսի հայկական վանքերից մեկի առաջնորդ Հովհաննես Ութմանը:

դ) 1175-1176 թթ. Մանուելն արշավում է արեւելք՝ պատերազմելու Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Առաջին անգամ այս բանակցությունների պատմության մեջ դեսպանագնացություն է ձեռնարկում Հայոց կաթողիկոսը: Բանագնացն է Հռոմկլայում մեծացած Կոստանդին հույն քահանան:

ե) 1176-1178 թթ. Բյուզանդիան ամբողջովին կորցնում է իր դիրքերը Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Մանուելը Ա Կոմնենոսը 1176 թ. սեպտեմբերին պարտվում է Միրիոկեֆալոնի մոտ: Հայոց եկեղեցու հետ հարաբերություններում բյուզանդական կայսրը ստիպված էր հրաժարվել ութ ծիսական պահանջներից և խնդրել, որ կաթողիկոսն ընդունի միայն մեկ՝ դավանական կետ: Ակնառու է արեւելքում Բյուզանդիայի քաղաքական դերը եկեղեցական բանակցություններում զիջումներ կատարելու, իր դիրքերը վերանայելու գործում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործավարած միջնադարյան պաշտոնական փաստաթղթերի նշանակալի մասն ընդօրինակվել է ձեռագրերում, իսկ հիմնական զանգվածը դիվանատների տեղափոխությունների, կողո-
պուտների, լուծարման հետևանքով՝ ոչնչացել: Այնուամենայնիվ, պահպանված ընդօրինակություններն հնարավորություն են ընձեռում մոտավոր պատկերացում կազմել մեր նոտարատներում պահպանված օտար և հայկական միջնադարյան պաշտոնական վավերագրերի կա-
ռուցվածքի և բանաձևային համակարգերի մասին: Դրանց ուսումնա-
սիրությունը թույլ է տալիս պարզաբանել յուրաքանչյուր փաստա-
թղթի վավերականության հարցը և որոշել թե ինչ չափով դրանք
կարելի է օգտագործել պատմագրության տարբեր բնագավառներում:

Այս դարաշրջանին վերաբերող փաստաթղթերը մեզ են հասել
երկու լեզվով. հունարեն և հայերեն: Վավերագրերի մի մասն էլ ա-
վանդվել է հակոբեկ-ասորական եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորու
(1166-1199) մեկնաբանություններով, նրա ղրջին պատկանող ժա-
մանակագրության բնագրում¹:

1165-1178 թթ. բանակցությունների ընթացքում գրվել է մոտ
25 նամակ և փաստաթուղթ, որոնք դուրս են եկել կայսր Մանուել Ա
Կոմենենոսի (1143-1180), պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսի (1170-1178)
և Հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Դ Շնորհալու (1165-1173) ու Գրիգոր Դ

¹ Պետք է նշել, որ Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեզ հետաքրքրող մասը չի պահպանվել ասորերեն բնագրով: Այս հուշարձանի հրատարակիչ և ֆրանսերենի թարգմանիչ Ժ.-Պ. Օաբոն հիշյալ հատվածը վերականգնում է, հետևելով Բար Հեբրե-
նոսի ժամանակագրությանը (տե՛ս MS. t. III, p. 334-336): Հայ-բյուզանդական փոխա-
րարկությունների ուսումնասիրության տեսանկյունից ուրույն հետաքրքրություն են ներ-
կայացնում նաև Միքայել Ասորու երկի միջնադարյան հայերեն թարգմանության երկու
խմբագրությունները (տե՛ս ՄԱ, 1870, էջ 459-463, և հմմտ. ՄԱ, 1871, էջ 459-462):

Տղայի (1173-1193) նոտարական գրասենյակներից: Հիշատակված թվից, ինչպես համոզվեցինք, մեզ է հասել միայն 20 ամբողջական վավերագիր (տե՛ս №№ 2-8, 10-16, 19, 21-25): Մնացած հինգ վավերագրերից հատվածներ կամ դրանց մասին տեղեկություններ են միայն պահպանվել այդ և հաջորդ դարաշրջանների մատենագրական մի շարք երկերում (տե՛ս №№ 1, 9, 17, 18, 20): Կրկնում ենք՝ ուսումնասիրության առարկա վավերագրերի հիմնական մասը մեզ է հասել Ներսես Լամբրոնացու կազմած ժողովածոյի կազմում, իսկ երկու վավերագիր պահպանվել է միայն հունարենով, Թեոփանոս մագիստրոսի «Տրամախոսութիւններ»-ի բնագրում (№№ 10, 11): Փաստաթղթերի մի նշանակալի մասը մեզ է հասել և՛ հայերեն, և՛ հունարեն պատճեններով (№№ 7, 8, 12, 13, 14): Վավերագրերից միայն մեկն է, որ չի մտել հիշատակված երկու ժողովածուներից որևէ մեկի կազմի մեջ, այլ հասել է առանձին, երկու հայերեն ձեռագրերի ավանդությանմբ (№ 21)²:

Այժմ փորձենք վավերագրագիտական քննության հիմքի վրա վերականգնել փոխհարաբերությունների այն սկզբունքները, որոնք, նոտարական գրասենյակների մակարդակում, դոյություն ունեին Հայոց եկեղեցու և Բյուզանդական կայսրության միջև: Նման աշխատանքի արդյունքները թույլ կտան ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել պաշտպանված նյութի մասին, ընդարձակել մեր գիտելիքները Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի, Կոստանդնուպոլսի կայսերական և պատրիարքական նոտարական գրասենյակների աշխատանքների մեղանձանոթ ևս մի բնագավառի վերաբերյալ:

ա) Կաթողիկոսական թուղթ առ կայսր.

Պես՝ ժողովածոյում պահպանվել է Հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Դ Շնորհալու և Գրիգոր Դ Տղայի գրչին պատկանող ինը վավերագիր (տե՛ս №№ 2, 4, 5, 6, 8, 15, 19, 21, 24)՝ ուղղված Բյուզանդական կայսրության քաղաքացիական իշխանություններին և Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրին: Դրանցից վեցը (№№ 2, 4, 5, 6, 8, 15) պատկանում է Ներսես Դ Շնորհալուն, երեքը՝ Գրիգոր Դ Տղային (տե՛ս №№ 19, 21, 24): Այդ վավերագրերից հինգն է միայն, որ ունի կայսրին առաքված պաշտոնական նամակի տեսք (տե՛ս №№ 8, 15, 19, 21, 24): Ներսես Դ Շնորհալու գրած առաջին թուղթը հասցեատիրոջը՝ Կիլիկիայում կայսեր ներկայացուցիչ Ալեքս Աքսուխին է հանձնված Գրի-

² Տե՛ս Միքայել, Միշիգ, էջ 27-48:

գոր Գ Պաշլավունի կաթողիկոսի անունից (տե՛ս N° 2), իսկ երկրորդ թղթի հետ Կոստանդնուպոլիս է ուղարկվել նաև երկու առանձին դավանական փաստաթուղթ.

1) «Սահմանք Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (N° 5),

2) «Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ» (N° 6)³:

Վավերագրերից երկուսը մեզ են հասել նաև մասնակի կամ ամբողջական հունարեն թարգմանություններով: Թեոդորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսություն» բնագրում պահպանվել է միայն Ներսես Դ Շնորհալու երրորդ թղթի (տե՛ս N° 8) ամբողջական հունարեն թարգմանությունը⁴: Գրիգոր Գ Պաշլավունու անունից Ալեքս Աքսուխի ձեռքով Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթից (N° 2) միայն մի քանի հատվածներ են պահպանվել Թեոդորիանոսի առաջին «Տրամախոսություն» վիճարանական մասում:

Բացի բերված փաստաթղթերից, հիշատակելի է նաև Արշակ Տեր-Միքելյանի կողմից 1893 թ. «Արարատ» ամսագրում հրապարակված Գրիգոր Դ Տղայի ևս մեկ թուղթը, որը հրատարակիչը սխալմամբ վերագրել է Գրիգոր Գ Պաշլավունուն (N° 21)⁵:

Ուրեմն՝ կարելի է ճշտորեն արձանագրել, որ 1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցությունների առթիվով կաթողիկոսական դիվանատնից դուրս եկած վավերագրերից մեզ է հասել կայսր Մանուել Ա Կոմենենոսին առաքված ինը պաշտոնական վավերագրերի բնագիր, որոնցից մեկը պահպանվել է ԺԲ դարի ամբողջական հունարեն թարգմանությամբ, մյուսը՝ հատվածաբար: Մեզ չի հասել սկզբնաղբյուրներում վկայված և Մանուել Ա կայսերն առաքված երկու վավերագիր (տե՛ս N° 9, 17):

Պահպանված վավերագրերի խորագրերը: Մեզ հասած բոլոր վավերագրերի և՛ հայերեն բնագրերը, և՛ հունարեն թարգմանություններն ունեն իրենց խորագրերը, որոնք որպես կանոն, կառուցված են տարբեր սկզբունքներով: Կոստանդնուպոլիս առաքված նամակների բնօրինակները պաշտոնական վերնագրեր չեն ունեցել: Այդ դերն իր վրա է վերցրել թղթառաջը: Մինչև Ներսես Լամբրոնացու կազմած

3 Նշված երկու վավերագրերը և Գրիգոր Գ-ի անունից գրված փաստաթուղթը (N° 2) չունեն կաթողիկոսական դիվանատանը գրված և վավերացված, պաշտոնական մյուս վավերագրերին հատուկ թղթառաջ-թղթավարտեր:

4 Տե՛ս PG, t. 133, p. 211-224 A14:

5 Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բոգոյան, Գրիգոր, էջ 92-98, հմմտ. նաև Չեքեան, Համամիութենական, էջ 8:

ՊԽՄ ժողովածու և մագիստրոս Թեորիանոսի «Տրամախոսութիւնննրի» բնագիր մուծվելը այդ վավերագրերը, հավանաբար, վերնագրվել են Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսական դիվանատան պահոցում և Կոստանդնուպոլսի կայսերական նոտարատանը: Այդ մասին են վկայում ՊԽՄ-ի, Ա.Տեր-Միքէլեանի հայտնաբերած Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (N° 21) և Թեորիանոսի «Տրամախոսութիւններում» առկա ներսես Շնորհալու թղթերի սկզբունքորեն իրարից տարբերվող խորագիր-բանաձևերը:

ՊԽՄ-ում ներսես Լամբրոնացին ոճավորել և կոնկրետացրել է իր բերած նամակների խորագրերը, հարմարեցնելով ժողովածուի տրամաբանական կառուցվածքին և լուծումներին: Փորձենք պարզել, թե ինչպիսի վերնագրերով էին պահպանվում այդ վավերագրերը Հռոմկլայի կաթողիկոսական դիվանատանը: Ինչպես ասվեց վերևում, դրա ամենահատկանշական նմուշը Ա.Տեր-Միքէլյանի հրապարակած թղթի խորագիրն է. «Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, պատասխանի գրեալ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Հայոց»: Հետագայի գրիչներն ավելացրել են նաև «որ ի Կլայն Հռոմեական» դարձվածքը, որ պահպանվել է Հիշյալ թուղթը պարունակող մեզ հասած երկու ձեռագրերից միայն մեկում (ավելի ուշ ընդօրինակվածում): Ինչպես տեսնում ենք, խորագրում արտացոլված են եղել հասցեատերը և առաքողը իրենց հիմնական տիտղոսներով: ՊԽՄ-ում Կայսրուլյան քաղաքացիական պաշտոնյային և Բյուզանդական կայսերն ուղղված կաթողիկոսական թղթերի վերնագրերը ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

ա) «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ / գրեալ ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ (յեղբաւրէ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց), / ի խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի մեծի պռօստօստատօռի, / յորժամ ել յԱրեւելս եւ էր ի Մամեստիա մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց, / ի թուականութեանն Հայոց՝ վեց հարիւր չորեքտասան» (N° 2),

բ) «Պատասխանի առաջին թղթոյն Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, / գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսին Հայոց» (N° 4),

գ) «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ / գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց, / ի խնդրոյ աստուածասէր Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի» (N° 5),

դ) «Նորին՝ / յաղաքս աւանդութեանց եկեղեցւոյ» (N° 6),

ե) «Պատասխանի թղթոյն մեծի Թագաւորին Հոռոմոց կիւ Մանուէլի, / գրեալ սրբոյն Ներսիսի կաթողիկոսի / վասն ճշմարիտ դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (N° 8),

դ) «Պատասխանի թագաւորական գրոյս / տեառն Ներսիսի՝
երրորդ անգամ» (N° 15),

է) «Թուղթ Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց՝ (որ զկնի տեառն
Ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն), / առ բարեպաշտ թագաւորն Հոռոմոց
Մանուէլ» (N° 19),

ը) «Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ / ձայնակցու-
թեամբ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց, / պատասխանի թագաւորին Հոռո-
մոց Մանուէլի, / յորում եւ ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ
արքային՝ / ձայնակցութեամբ եւ ձեռնագրով ամենայն Հայաստանե-
այց եկեղեցւոյ» (N° 24):

Բերված խորագրերից առաջինն անմիջականորեն ուղղված է
Բյուզանդական կայսրին և ունի պատմողական բնույթ, ինչը մեզ
թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս վավերագիրը կաթողիկոսական
դիվանատանը պետք է պահպանվեր. «Գիր Հաւատոյ խոստովանու-
թեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, գրեալ ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ, ի
խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին Հոռոմոց էմա-
նուէլի Ալեքսի մեծի պոփօսոստոատորին ի թուականութեան Հայոց՝ վեց
հարիւր չորեքտասան» Հավանական վերնագրով: Մնացած բանա-
ձևերն, ինչպես ենթադրեցինք, ավելացրել է ՊԽՄ-ի կազմող Ներսես
Լամբրոնացին, հարմարեցնելով իր երկի բովանդակությանը:

Առաջին հայացքից առանձնանում են Ներսես Շնորհալու և
Գրիգոր կաթողիկոսի թղթերի տարբեր բանաձևային համակարգ ունե-
ցող խորագրերը: Եթե Ներսես Շնորհալու նամակներն անվանված են
«Պատասխանի», ապա Գրիգոր Դ-ի նամակները կրում են «թուղթ»
անունը: Կաթողիկոսական նամակը Մանուէլ Կոմնենոսի անունից
ուղարկված թղթերից մեկում (N° 10) անվանված է γράφη (գիր,
թուղթ):

Ավելի միօրինակ և նոտարական գրասենյակի աշխատանքների
բանաձևային մոտեցումներին մոտ են բ), ե), զ), է) թղթերի վերնագրե-
րը, իսկ բ) և զ) թղթերի խորագրերում ավելացված են «առաջին
թղթոյն» և «երրորդ անգամ» նոտարական գրասենյակի համարա-
կալում հիշեցնող դարձվածքները: Հավանաբար Ներսես Լամբրոնացին
է ե) թղթի վերնագրում ավելացրել «վասն ճշմարիտ դաւանութեան
Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», իսկ է)-ում. «որ զկնի տեառն
Ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն»: Բառակապակցությունները: Թվում է
նաև, որ հետսամուտ է ե) թղթում Ներսես Դ Շնորհալու «սուրբ»
հորջորջումը: Ը) թղթի խորագրի մեջ Ներսես Լամբրոնացին ավելացրել
է «յորում եւ ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ ձայ-

նակցութեամբ եւ ձեռնադրով ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» Հատվածը:

Վերորբերյալից կարելի է մակարերել, որ Հռոմիլայի կաթողիկոսական նոտարատանը Ներսես Դ Շնորհալու գրած, բյուզանդական կայսերն առաքված թղթերը վերնագրվել են հետեյալ բանաձևով. «Պատասխանի X «գրեալ N», սկզբում դնելով կայսեր տիտղոսն ու անունը, ապա՝ կաթողիկոսին: Բացառութիւն է կաղմում միայն Ներսես Դ Շնորհալու վեցերորդ թուղթը, ուր X-ի (իմա՝ բյուզանդական կայսեր) տիտղոսի և անվան փոխարեն Ներսես Լամբրոնացիին սրբազրել է «Թագավորական» բառով:

Ուշագրավ է մեկ այլ Հանգամանք ևս. Գրիգոր Դ Տղայի թղթերում առկա է հետեյալ բանաձևը. «Թուղթ N» X»: Այս Հանգամանքը խոսում է կաթողիկոսական նոտարական գրասենյակի աշխատանքում նոր բանաձևի օգտագործման մասին:

Պետք է կրկին նշել, որ այս թղթերից ոչ մեկի Կոստանդնուպոլիս ուղարկված բնագիրը վերնագրված չի եղել: Այդ է վկայում նաև Ներսես Շնորհալու Հունարենով պահպանված թղթի խորագիրը, որն ամենայն Հավանականութամբ տրված է բյուզանդական կայսերական նոտարատանը, որտեղից և վերցրել է Թեոփրանոս մագիստրոսը, թերևս կատարելով նաև սեփական լրացումները. «Πιττάκιον τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας Νοσέρεσου πρὸς τὸν βασιλέα κύρον Μανουήλ, σταλὲν δι' ἀνθρώπων αὐτοῦ τοῦ βραχαμίων καὶ ἐξελληνισθὲν παρὰ τοῦ μοναχοῦ τοῦ Ἀτμάνου τοῦ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως, παρουσίᾳ καὶ τοῦ μαΐστωρος Θεωριανοῦ, μὴνι Δεκεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τετάρτης» («Թուղթ կաթողիկոսին Հայոց Ներսեսի առ Թագավոր տեր Մանուել, ուղարկված նրա մարդկանց (իմա՝ ծառաների - Ա.Բ.)՝ վրախամյանների միջոցով և հունարեն թարգմանված Փրիլպուպոլսի վանական Աթ-դիբտիոնի դեկտեմբր ամսին»): Այս խորագիրը թույլ է տալիս քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում կազմել բյուզանդական արքունական նոտարատանը փաստաթղթերի պահպանման կարգի և սկզբունքների մասին: Ինչպես տեսնում ենք, նամակի վերնագիրն ունի հետեյալ բանաձևը. «Թուղթ N» X»: Վերնագրում արտացոլված են նաև բերողի, թարգմանչի և նոտարատուն մտնելու թվականի մասին տեղեկություններ: Վերջին երեք վավերագրիտական տվյալները բացակայում են

9) արքայից արքայ¹⁶ (հ, դ),

10) Հռովմայեցւոյ կամ Հռոմոց - 'Ρώμης կամ τῶν 'Ρωμαίων¹⁷ (բ, գ, դ),

11) յաղթող - νικητᾶ¹⁸ (բ, գ),

12) սիրող բարեպաշտութեան եւ խաղաղութեան եկեղեցւոյ -
φίλε τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς εἰρήνης τῶν 'Εκκλησιῶν¹⁹ (բ),

13) τροπαοῦχε²⁰ (բ2),

14) բարձր²¹ (գ, հ, դ),

15) կիր²² (գ),

- 16) Եթե կրկին հումարենի փոխակերպեճք այս պատվանունը, ապա կստանանք հելլենիստական աշխարհում տարածված βασιλεὺς τῶν βασιλέων տիտղոսը: Այստեղ, դասաշարի մաս չի կազմել: Վաղ բյուզանդական վավերագրերում կայսրերը այս պատվանունով բնորոշում էին միայն Սասանյան Պարսկաստանի թագավորներին: Այնուհետև տիտղոսը հետգհետե մոռացության է մատնվում (տե՛ս Röscher, ONOMA, S. 156): Ուշագրավ է, որ ԺԲ դարի կաթողիկոսական նոտարատանը կրկին հարություն են շնորհել տիտղոսին և նրանով բնութագրել Բյուզանդական կայսր Մանուել Ա. Կոմնենոսին:
- 17) Տիտղոսն առաջին անգամ օգտագործվել է Ը դարում: Դրանով (βασιλεὺς τῶν 'Ρωμαίων) իր իշխանությունն է բնութագրել բյուզանդական կայսր Միքայել Ա.-ը (811-813): Այս պատվանունը Բյուզանդական կայսրերը հակադրում էին թիջ հորջորջմանը, որով բնութագրում էին Արևմտաեվրոպական և Գերմանական կայսրերի իշխանությունը (տե՛ս Treitinger, Die oströmische Kaiser, S. 187-191):
- 18) Այս պատվանունը սկսվում է օգտագործվել դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակներից, սակայն որպես բյուզանդական կայսեր տիտղոսաշարի անկապտելի մաս օգտագործվում է միայն Հերակլ Ա. (610-641) կայսերը պատկանող վավերագրերում: Այս պատվանվան բյուզանդական համարժեքներն են νικητῆς կամ victor ձևերը (տե՛ս Röscher, ONOMA, S. 45-46, հմտ. Treitinger, Die oströmische Kaiser, S. 169-172):
- 19) Ամենայն հավանականությամբ այս արտահայտությունը ստեղծվել և որպես տիտղոս շրջանառության մեջ է դրվել Հոմերիայի կաթողիկոսական դիվանատան կողմից:
- 20) Հայերեն վավերագրերում չհանդիպող այս պատվանունը կարելի է թարգմանել հաղթող, պատերազմական ավարի տեր, ռազմավարտեր: Այն համապատասխանում է Հռոմի կայսերական տիտղոսաշարի triumphator պատվանվանը, որը victor տիտղոսին և անկապտելի հատկանիշն է (տե՛ս Röscher, ONOMA, S. 46-47): Τροπαοῦχος պատվանվան բյուզանդական ընկալման և օգտագործման մասին տե՛ս Treitinger, Die oströmische Kaiser, S. 182:
- 21) «Բարձր» պատվանունը իր «գերազույն, վեհ, վսեմ» նշանակություններով (Σεβ, հտ. Ա, էջ 462) մոտենում է հռոմեական կայսրերին տրվող excellentissimus տիտղոսին (տե՛ս Röscher, ONOMA, S. 50, A.89): Մեր վավերագրերը պահպանել են տերմինի միայն հայերեն տարբերակը:
- 22) Հումարեն κύριος (տե՛ր) տերմինը բյուզանդական կայսերական տիտղոսաշարում օգտագործվել է կաթողիկոսական նոտարատանը:

16) աստուածասէր²³ (դ),

17) որ նստիս գլուխ ընդհանուր տիեզերաց ծայրագոյն պատուով եւ իշխանութեամբ²⁴ (դ),

19) Բրիստոսիւ գօրացեալ²⁵ (ե, գ):

Ինչպէս տեսանք, Հիշատակված պատվանունների մի մասն (1, 2, 3, 4, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16) է միայն օգտագործվում կայսեր ուղարկած վավերագրերում, մյուսներն՝ ամենայն հավանականութեամբ, կաթողիկոսական դիվանատանը աշխատող նոտարների գործունեության արգասիքն են²⁶:

Կաթողիկոսական թղթառաջը-դիմումի երկրորդ մասը, այսինքն՝ նամակագիր-կաթողիկոսի պատվանուններին վերաբերող հատվածն ավելի քան համեստ է: Այն բացակայում է ա, բ, ե թղթառաջներում, և պահպանվել է միայն վավերագրերից երեքում (գ, դ, զ), որոնցից միայն գ-ն և զ-ն են համեմատաբար ամբողջական: Այստեղ օգտագործված են կաթողիկոսին հատկանշական հետևյալ ձևակերպումներն ու պատվանուն-տիտղոսները.

1) նուստտ (գ, դ, զ),

2) ծառայ Աստուծոյ կամ ծառայ Բրիստոսի (գ, զ),

3) շնորհիւ [եւ ողորմութեամբ] նորին (գ, զ),

4) կաթողիկոս Հայոց (գ, դ, զ):

Ի տարբերություն կայսերական նամակների թղթառաջների, կաթողիկոսների կայսրին ուղղված նամակների թղթառաջը սկսվում է Մանուել Ա Կոմնենոսին դիմող (թղթառաջը-դիմում) պատվանուններով (X) որին հաջորդում է կաթողիկոսի անունն ու տիտղոսաշարը (N) [թղթառաջը-բանաձև], ապա հետևում է ողջունի բանաձևը: Թըղթառաջի այս երրորդ բաղկացուցիչ մասը երբեմն զրկվում է թղթառաջը-դիմումից անմիջապես հետո (գ): Կայսեր անունը բացակայում է պահպանված երեք (ա, բ, ե) բանաձևերում: Ներսես Դ Շնորհալու (գ) և

23 Պատվանունն *θεοφιλέστατος* հունարեն գրությամբ հանդիպում է մալ վաղ շրջանի կայսերական վավերագրերում (Rösch, ONOMA, S. 66):

24 Բյուզանդական կայսրը դիտվում էր ծայրագույն հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության կրող (տե՛ս Treitinger, Die oströmische Kaiser, S. 161-167):

25 Այս տերմինի բյուզանդական հոմանիշը դժվարանում ենք մատնացույց անել:

26 Բյուզանդական կայսերական տիտղոսաշարի հնարավոր փոփոխակների մասին տե՛ս F. Dölger, Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, տե՛ս Dölger, Diplomatie, S. 131-151, հատկապե՛ս էջ 138, 143: Կայսերական իշխանության ընկալման բյուզանդական տարբերակի մասին ավելի մարմանս տե՛ս Hunger, Konstantinopel, S. 40-49:

Գրիգոր Դ Տղայի վերջին (զ) թղթում կայսեր անունը դրված է թղթա-
ռաջք-դիմումի վերջում, իսկ Գրիգոր Դ-ի առաջին թղթում (դ) այն
գտնվում է թղթառաջք-դիմումի կենտրոնում:

Թղթառաջքներում ավելի հազվադեպ են պատահում թղթա-
ռաջք-ողջույնի բանաձևերը, որպիսիք առկա են միայն Ներսեսի Դ և
Գրիգոր Դ-ի մեկական թղթերում. «*Խընդալ միշտ*» և «*աղօթիւք ող-
ջոյն առաքեմք*» բանաձևերով: Դրանցից առաջինը սերտորեն կապված
է վաղ միջնադարյան հայկական թղթի ողջույնի բանաձևերի հետ:

Ներսես Դ Շնորհալու թղթի հունարենով պահպանված թըղթ-
առաջքի թարգմանությունն աննշան տարբերություններով կրկնում է
հայերեն տարբերակը: Նրանում ավելացված են միայն կայսեր երկու
պատվանունները՝ *πορφυρογέννυε* (ծիրանածին) և *τροπαιούχε* (հաղ-
թող, պատերազմական ավարի տեր), ռազմավարատեր²⁷ մակդիրները,
որոնց հայտնվելը կարելի է առնչել կայսերական նոտարատան աշխա-
տանքի հետ:

Վերջաբան-հրաժեշտի բացաձև. կաթողիկոսական նամակի
թղթավարտի բանաձևը²⁸ ևս թուղթ-վավերագիր համակարգի կարևոր
բաղկացուցիչներից է և առկա է մեզ հետաքրքրող գրեթե բոլոր փաս-
տաթղթերում.

ա) «Եւ որ ոք յետ զայսոսիկ լսելոյ ի մէնջ գայթակղեսցի դար-
ձեալ ի մեզ՝ ոչ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի
Քրիստոսի յաւուր դատաստանի նորա իրենւ զպառակաող անդամոց
նորին. իսկ այն, զոր միանգամ լսէ և հաւատայ և ոչ դատի՝ որպէս
ասաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոցն ընկալցի վարձս
բարեաց ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փառք եւ զօրութիւն՝ յա-
ւիտեանս յաւիտենից. ամէն»: (N° 2):

բ) «Ողջ լէր թագաւոր աւգոստէ, երկնաւոր թագաւորին պահ-
պանեալ զաւրութեամբ» (N° 4):

գ) «...վարձս ընդ բանաւոր երկրի մշակացն ըստ չափոյ պտղա-
բերութեանն ընկալջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ. որում փառք եւ զաւ-
րութիւն ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւի-
տեանս. ամէն» (N° 6):

27 Այս եզրերի և հատկապես դրանցից երկրորդի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս
Hunger, PROOIMION, S.73-75:

28 Կայսերական նամակի թղթավերջի կառուցվածքի մասին տե՛ս *Dölger-Karayanopoulos*,
S. 48:

դ) 1.«...Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց վեց Հարիւր ինն եւ տասն. յամսեանն Հայոց՝ Արեգ, եւ Հոռոմոց՝ Հոկտեմբեր» (2. ...ὥσπερ ὁ ἀληθὴς Ἑμμανουὴλ τὴν ἀόρατον δύναμιν, ὧτω καὶ σὺ τὴν ὄρα- τὴν τῶν πολεμούντων Ἑκκλησίαν καὶ ἀξιωθεῖν μιν ἰδεῖν σε καὶ ἀγαλλιασθῆναι εἰς δόξαν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ» (N° 8):

ե) «Ողջ լիւր աւծեալիդ Աստուծոյ, յաղթող եղեալ Հակառակա- մարտիցն՝ զաւրութեամբ ճշմարիտ աւծելոյն Յիսուսի» (N° 15):

զ) «Ողջ լիւր / յարքունական տէրութեանդ պարագայց ամաւք, կարող եւ ինքնակալ բարձր աստուածասէր թագաւոր» (N° 19):

է) «Ողջ լիւր, աստուածասէր թագաւոր» (N° 24):

Բերված բ, ե, զ և է թղթերն ունեն գրեթե միօրինակ բանաձև՝ «ողջ լիւր» ձևակերպմամբ, իսկ չորրորդ թուղթն ունի նաև Հայոց թվա- կանով թվագրում: Ուրեմն՝ կարելի է ենթադրել, որ կաթողիկոսական թղթի թղթավարտը երկմասն է եղել, բաղկացած Հրաժեշտի բանաձևից և թվագրումից: Բացառություն են կազմում միայն կաթողիկոսական թղթերի ա, գ, դ (և՛ Հայերեն, և՛ Հունարեն) տարբերակները, որոնք սոսկ քրիստոնեական օրհնանքի բանաձևեր են: Մնացած բոլոր թղթերում բանաձևը սկսվում է «ողջ լիւր» բառակապակցությամբ, որին հա- ջորդում են կաթողիկոսական տարբեր մաղթանքներ:

Կաթողիկոսները նամակների թղթավարտում ևս օգտագործում են կախերական արտոգոսշարը բնութագրող պատվանուններն ու ձե- վակերպումները.

1) աւգոստէ (բ),

2) յաղթող եղեալ Հակառակամարտիցն(ե)²⁹,

3) յարքունական տէրութեանդ պարագայց ամաւք (զ)³⁰,

4) կարող (զ),

5) ինքնակալ (զ),

6) բարձր (զ),

7) աստուածասէր (զ, է),

8) թագաւոր (զ, է):

29 Այստեղ ևս նկատի ունի կախերական սիգնա և τροπαεῖς տիտղոսները (տե՛ս Hunger, PROOIMION, S. 73-75):

30 Այս ձևակերպումը բավական հին է և արդեն առկա է Կիրեղի թղթերում (տե՛ս Նոր քաղգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. երկրորդ, Վեմետիկ 1837, էջ 626):

Ինչպես տեսնում ենք, Մանուել Ա Կոմնենոսին ուղղված կաթողիկոսական թղթավարտներում ևս չեչտվում է կայսերական իշխանության աստվածային բնույթը և այն, որ դա տրված է ի վերուստ:

Թղթավարտի բանաձևը չի պահպանվել միայն Գրիգոր Դ Տղայի «Արարատ» 1893 թ.-ում (№ 21) հրապարակված թղթում, որի վերջնամասը դեռևս անհայտ է գիտությանը³¹:

Մոուք (Prooimion). Կայսրին ուղղված կաթողիկոսական որոշ թղթերի մուտքերում բացատրվում է, թե ի՞նչ նպատակով է գրված տվյալ նամակը (№ 2, 5), կամ խոսվում է միության չկայանալու պատճառների մասին (№ 19): Երբեմն էլ կաթողիկոսն իր համեստ կարողություններին վեր է համարում Հայոց եկեղեցու հավատո հանգանակի մատուցումը, սակայն հնազանդվում է կայսեր հրամանին, նույնիսկ երկրորդ կամ երրորդ անգամ է շարադրում այն (№ 5, և այլն): Կաթողիկոսն աստվածային հրաման է համարում մեծին ու փոքրին, մանավանդ՝ «բարձրագույնն ամենայնի» (բյուզանդական կայսրին) բացատրել իր եկեղեցու հավատո հանգանակը՝ հիմնվելով առաքյալների, մարգարեների և ուղղափառ վարդապետների ասածների վրա: Մի խոսքով՝ Հայոց եկեղեցու հավատո հանգանակը կաթողիկոսն համարում է ուղղափառ և ճշմարիտ (№ 5): Հայրապետն առաջարկում է առանց միմյանց մոլորեցնելու անդրադառնալ նաև ծիսական խնդիրներին (№ 6):

Թղթերի մուտքերում հայտնվում է նաև այն մասին, որ կաթողիկոսը ստացել է կայսերական նամակը (№№ 4, 8, 15, 21) և լսել դեսպանագնացների պատմածը (8, 15): Մուտքում կաթողիկոսն հաճախ անդրադառնում է նաև նամակաբերների անձնավորությանը (№№ 5, 8): Առանձնապես հետաքրքիր է անդրադարձը կայսեր Խաղոսաշարին, անվանելով նրան երկրի վրա երկնային աստծո անվանակիր և աթոռակալ՝ էմմանուէլ (№ 4), կամ մեկը, որը ջանում է նմանվել երկնային էմանուէլին (№ 8): Կաթողիկոսը բարձր է գնահատում կաթողիկե եկեղեցին միաբան դարձնելու կայսեր ցանկությունը՝ (№ 8): Գրիգոր Տղայի երկու թղթերի մուտքերում հանդիպում ենք որակական նոր երևույթի, որը չի կրկնվում մեզ հասած մյուս թղթերում. կաթողիկոսն աղոթում է թագավորի հաղթանակի և նրա ժառանգ՝ Ալեքսի արևշատության համար (№№ 21, 24): Կաթողիկոսական իշխանության բնորոշ գծերից մեկն էլ քահանայապետական շնորհի անցումն է: Այդ իսկ պատճառով ուշագրավ է, որ իրենց առաջին նամակներում կաթողի-

31 Այդ մասին տե՛ս Աղաթագ, Գրիգոր, էջ 94:

կոսները անվանում են իրենց նախորդ կաթողիկոսի որդի(№ 4) կամ աշակերտ (№ 19):

Բուճ խնդիր (narratio) - Ըստ բովանդակության կաթողիկոսական թուղթը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) ուր բերվում է Հայոց եկեղեցու ընդարձակ Հավատո խոստովանությունը (№№ 2, 5, 21, 24),

բ) քննարկվում են երկու եկեղեցիների փոխհարաբերություններում վիճելի ճանաչված ծիսական հարցերը (№№ 2, 6),

դ) շարադրվում են երկու եկեղեցիներին հուզող ընթացիկ փոխհարաբերությունների խնդիրները, կատարվում են պատմական ակնարկներ (№№ 4, 8, 15, 19):

Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - կաթողիկոսական նամակի այս հատվածի ամենահատկանշական բանաձևերը նշովքը (№№ 2, 6) կամ աղոթքն (№№ 6, 24) են, որոնցով նամակագիրը հիշատակելով Աստծուն, իր վրա է վերցնում վավերագրում ասվածի ողջ պատասխանատվությունը: Վավերագրի այս հատվածում հիշատակվում են նաև դեպքնագնացները, որոնց կաթողիկոսը վստահել է նաև նամակի հասցեատիրոջը բանավոր լուրերը հասցնելու պատասխանատվությունը (№№ 4, 19): Կաթողիկոսական թղթերի այս հատվածում երբեմն կոչ է արվում լինել ավելի հանդուրժող (№№ 15, 21), իսկ Գրիգոր Դ Տղան փորձում լուծել ավելի գործնական խնդիր, ինչպիսին է Կոստանդին քահանային Հերապոլիս մետրոպոլիտ օծելու հարցը (№ 19):

Եզրակացություն.

ա) 1165-1178 թթ. Կոստանդնուպոլիս առաքված կաթողիկոսական բոլոր թղթերն էլ գրվել են Հայերեն լեզվով: Այդ մասին է վկայում Ներսես Դ Շնորհալու (№ 8) թղթի հունարեն բնագիրը, որը թարգմանել է Հովհաննես Աթմանը, Թեոդորանոս մագիստրոսի օգնությամբ (այս վկայությունը պետք է հասկանալ հետևյալ կերպ. Հայերենից հունարեն բառացի թարգմանել է Հովհաննես Աթմանը, իսկ հունարենի շարահյուսական կողմը՝ այսինքն խմբագրությունն ապահովել է Թեոդորանոս մագիստրոսը): Ամենայն հավանականությամբ՝ նրանց թարգմանության օրինակը Հայերեն բնագրի հետ միասին ինչ որ ժամանակ պահպանվել է Կ.Պոլսի կայսերական նոտարատանը:

բ) Թղթառաքներում և վերջաբան-հրաժեշտի բանաձևերում նկատված տարբերությունները խոսում են այն մասին, որ Հռոմկլայի կաթողիկոսական դեվանատանը դեռևս չեն կարողացել մշակել կայսերն առաքվող թղթի միօրինակ բանաձև: Բիչ թե շատ կայուն բա-

նաձև կարելի է համարել Գրիգոր Դ Տղայի նամակների թղթառաջ-
ներն ու վերջաբան-հրաժեշտները:

դ) Կաթողիկոսական նամակի թղթառաջի ուսումնասիրու-
թյունը ցույց է տալիս, որ Հայոց կաթողիկոսը միջազգային եկեղե-
ցաքաղաքական բանակցություններում իրեն վստահված ավտոռ ստո-
րագասում է բյուզանդական կայսեր հեղինակությանը, միշտ օգտա-
գործելով «X «N» բանաձևը:

դ) Հռոմկլայից Կոստանդնուպոլիս ուղարկվող կաթողիկոսական
թուղթը որպես կանոն չի թվագրվում: Բացառություն է կազմում
Ներսես Դ Շնորհալու N° 8 թուղթը, որը հայերեն բնագրում թվագրված
է «գրեցաւ ի թուկանութեանս Հայոց վեց հարիւր ինն և տասն-
յամսեանն Հայոց Արեգ եւ Հռուռմոց՝ հոկտեմբեր»: Այստեղ հավա-
նաբար գրված է այն թվականը, որով վավերագիրը մուտք է գործել
Հռոմկլայի կաթողիկոսական դիվանատուն³²: Եթե մեզ հասած Հայե-
րեն բնագրում փաստաթուղթը թվագրված է վերջաբան-հրաժեշտից
հետո, ապա նույն թղթի հունարեն թարգմանությունը թվագրումը
պահպանել է վերնագրի մեջ. «չորրորդ ինդիքտիոնի դեկտեմբեր
ամիս»: Թվագրումների տարբերությունը մեզ թույլ է տալիս ճշտել, թե
ի՞նչ ժամանակամիջոցում է նամակը հասել Հռոմկլայից Կոստանդ-
նուպոլիս:

բ) Կայսերական թուղթ առ Կաթողիկոս

Նկատի ունենալով կաթողիկոսի՝ առ կայսր թղթերի վերևում
նկատված յուրահատկությունները, ավելի հանգամանալի անդրա-
դառնանք կայսերական նամակներին: Ներսես Լամբրոնացու կազմած
ժողովածոյում պահպանվել է 4 փաստաթուղթ (տե՛ս N° 3, 7, 12, 22),
որոնք դուրս են եկել Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր իշխանության
չրջանի նոտարական գրասենյակից և ուղղված են Ներսես Դ Շնորհալի
ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսներին: Չորս վավերագիր էլ, ինչպես ասել
ենք, իր «Տրամախօսութիւնների» բնագրում բերում է Թեոփանոս
մագիստրոսը (N° 7, 10, 11, 12), որոնցից մեկը (N° 10), ինչպես վկայում
է խորագիրը, գրվել է Միքայել Գ Անքիալոսի կողմից, Մանուել Ա

32 Ըստ Ռ. Լևոն Զեքիյանի. «1170-ից Արեգի և Ռկտեմբերի զուգադիպությունը կրնար
տեղի ունենալ միայն Ռկտեմբերի առաջին փնձ օրերում» (տե՛ս Զեքիյան, Համամիու-
թենական, էջ 56):

Կոմենենոսի անունով³³ և ներկայացված է ներսես Լամբրոնացու կազմած ժողովածոյում: Հայերեն թարգմանությամբ մեզ չի հասել նաև Մանուել Ա Կոմենենոսի այսպես կոչված Գաղտնի թուղթը (№ 11): Թղթերից երկուսի բնագրերը, որոնց մասին պահպանվել են միայն սկզբնաղբյուրների վկայություններ, մեզ չեն հասել ո՛չ հայերեն, ո՛չ էլ հունարեն ընդօրինակությամբ (№№ 18, 20):

Ներսես Դ Շնորհալուսն ուղղված երկու վավերագրի, որոնց բնագրերն առկա են Թեոփանոսի «Տրամախօսութիւններում», պահպանվել են նաև Ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽՄ ժողովածոյում, սակայն դրանց թարգմանությունը բավական հեռանում է պահպանված հունարեն բնագրերի իմաստներից: Այս վավերագրերի հայերեն թարգմանությունների թարգմանական հնարանքները կարող են բանասիրական առանձին ուսումնասիրության նյութ դառնալ: Թարգմանիչները փորձում էին մեղմացնել, կամ վերաշարադրել կայսերական նամակների այն հատվածները, ուր դույզն ինչ կասկած էր արտահայտվում Հայոց եկեղեցու ուղղափառ դավանանքի վերաբերմամբ և ընդհանրապես կերպով այն գաղափարն են անցկացնում, որ անհրաժեշտություն է միության հաստատումը Քրիստոսի բաժանված եկեղեցիների միջև:

Քանի որ Հայտնի է հունարենով և հայերենով պահպանված վավերագրերի քանակը, փորձենք փաստաթղթերի ձևաբանական (կամ այսպես կոչված բանաձևային մասերի) ուսումնասիրությամբ ստուգել այդ թղթերի հարադատությունը ժԲ դարի Կոստանդնուպոլսի կայսերական նոտարատան ավանդների հետ:

Վավերագրերի խորագիրը և ամուցը. Մեզ հասած կայսերական նամակներն ունեն երկու տեսակ վերնագիր. դրանցից առաջինը կարելի է կապել կայսերական նոտարական գրվանի գործունեության հետ, երկրորդը՝ կաթողիկոսական: Դիվանատան պահոցներում պահելու և փաստաթուղթը հեշտությամբ գտնելու նպատակով դպիրներն, իրենց նոտարատան աշխատանքային որոշ Հայտնի սկզբունքներից ելնելով, վերնագրում էին արխիվ մուծված վավերագրերը, հիշատակելով վավերագրի հեղինակին, հասցեատիրոջը, դրության պարագաները, երբեմն էլ նշում էին կատարում փաստաթղթի բովանդակության վերաբերյալ:

Քանի որ կայսերական նամակների բնօրինակները խորագրեր չեն ունեցել, ապա այդ գերը թղթերի մեզ չհասած բնօրինակներում իրենց վրա են վերցրել թղթառաջները (Protokoll):

Թեորիանոս մազիստրոսի երկում պահպանված կայսերական վավերագրերից միայն երկուսը խորագիր ունեն (№№ 7, 10): Դրանցից առաջինը վերնագրված է նաև Ներսես Լամբրոնացու ՊԽՄ ժողովածոյում: Թեորիանոսի «Διᾱλέξις»-ում այս խորագիրն այսպիսին է. «Ἰσὸν βασιλικοῦ καὶ θείου γράμματος πρὸς τὸν Καθολικὸν Ἀρμενίων»³⁴: Թեորիանոսն այս վավերագիրն անվանում է նաև «βασιλικὸν θεῖον γράμμα»³⁵ կամ «βασιλικὸν καὶ θεῖον γράμμα»³⁶, որը Թերևս բխում է վերոբերյալ ընդարձակ խորագրից: Այս երկու՝ ընդարձակ և համառոտ վերնագրերն էլ ամենայն հավանականությամբ պատկանում են Թեորիանոսին և վավերագրի նրա բնորոշումներն են, քանի որ այս նամակի վերջում պահպանվել է նաև մի այլ, չորրորդ խորագիր. «Βασιλικὸν εἰς τὸν τιμώτατον καὶ εὐλαβέστατον καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων»³⁷ (X » N): Այս վերջին վերնագիրը վավերագրի պատճենին կցվել է կայսերական նոտարական գրասենյակում, ուր նմանատիպ վավերագրերն անվանվել են «Βασιλικόν»: Այս ենթագրությունը հաստատող առայժմ միակ փաստաթիղթն այն է, որ Թեորիանոսն այս վերջին վերնագիրն անվանում է «ἡ ἐπιγραφή»: Բյուզանդական ստովածաբանը բերում է նաև նոտարական կամ գրասենյակային մի շարք նշումներ, որոնցից պարզվում է, որ վավերագրի բնօրինակը ստորագրված է եղել կայսեր ձեռքով և կարմիր թանաքով. «δὶ ἑρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χεῖρος»³⁸:

Ելնելով վերոբերյալ նյութից և համեմատելով մեզ հետաքրքրող վավերագրերին վերաբերող տեղեկությունները Յր.Դյուլգերի ու Հ.Կարայանոպոլոսի կայսերական վավերագրերի դասակարգման հետ, Բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմենենոսի նամակները Հայոց կաթողիկոսներին կարելի է համարել արտաքին քաղաքական վավերագրեր (Außenpolitische Urkunden): Փաստաթղթի այս տեսակը ըստ հիշատակված հեղինակների կոչվում են նաև σάκρα, γράμματα, βασιλικόν, χρυσόβουλλος ὀρισμός, χρυσόβουλλου σιγίλλιον, προκουρατορικόν

34 PG. t.133, p.120A1.

35 Նույն տեղում, էջ 121B10:

36 Նույն տեղում, էջ 121C11:

37 Նույն տեղում, էջ 121A13:

38 Կայսերական ամսակի կարմիր թանաքի մասին տե՛ս նաև Dölger. Diplomantik, 1956, S. 14, 41: Հետաքրքիր է, որ կարմիր թանաքը հետագայում օգտագործվում է նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորների կողմից փաստաթղթերը վավերացնելու համար (տե՛ս Langlois, Le trésor, p. 115-117):

χρυσόβουλλον³⁹: Γράμμα καὶ βασιλικόν էին կոչվում Հայոց կաթողիկոսներին կայսեր ուղարկած երեք (N° 7, 11, 12) նամակները: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ վերջին վավերագրերից մեկը դադանի (N° 11) է, մյուսը՝ բաց կամ հայտնի (N° 12):

Մեզ հետաքրքրող փաստաթղթերի տեսակը ըստ իր բանաձևային կառուցվածքի մոտենում է Հռոմի պապերին ուղարկված կայսերական նամակին, որը Ֆր. Դյուգերն անվանում է Բյուզանդական կայսերական նոտարատան արտասահմանյան նամակ (Auslandsbrief) և բնութագրում, որպես βασιλικόν – Imperialem (կայսերական)⁴⁰:

Ներսես Լամբրոնացին հետևում է, որ Մանուել Ա Կոմնենոսի նամակներին վերնագրերը պահեն կաթողիկոսական նոտարական գրասենյակում կայսերական վավերագրերի մուտքագրման հերթական համարը: Տարսոնի արքեպիսկոպոսն առանձին է համարակալում Ներսես Շնորհալույս և Գրիգոր Տղայի առաքված կայսերական նամակներին: Ի տարբերություն Թեոդորանոս մագիստրոսի, Լամբրոնացին ավելի համառոտ է ներկայացնում նոտարատանը դրված խորագրային բանաձևը, ուր մատնանշվում է ոչ միայն վավերագրի հեղինակը, այլ նաև հասցեատերը: Օրինակ. «Թուղթ (առաջին, երկրորդ կամ երրորդ) թագավորին Հռոմոց Մանուելի առ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց» (տե՛ս Ներսես կամ Գրիգորիս): Դրանք կարելի է բնորոշել նաև N » X բանաձևով: Որոշ վավերագրերի խորագրերում առկա են նաև Հռոմ-կայսի նոտարական գրասենյակին բնորոշ բովանդակային նշումներ: Օրինակ. «...յաղագս խնդրելոյ զմիաբանութիւն երկաքանչիւրոցս ազանց» (N° 7), կամ. «...յաղագս նոյն խնդրոյ միաբանութեան երկաքանչիւրոց ազգաց եկեղեցւոյ ի տէր մեր Քրիստոս» (N° 12):

Նոտարական գործի տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ դարաշրջանի կայսերական մի ուրիշ նամակի վերնագիրը, որը մեզ է հասել Թեոդորանոսի ժողովածոյում և ունի հետևյալ տեսքը. «'Αντίγραμμα πρὸς τοῦτον τὸν Καθολικὸν τοῦ 'αἰγιωτάτου πατριάρχου κύρου Μιχαήλ τοῦ γεγονότος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων,

39 Ըստ Գրանց՝ վավերագրերի այս տեսակին են պատկանում պայմանագրերը, օտար իշխողներին ուղղված նամակները, դիվանագիտական ներկայացուցիչներին տրված հավատարմագրերը (Dölger-Karayanopulos, S.24):

40 Dölger, Zum Form, p. 83-90: Այս հոդվածում հեղինակը նկարագրում է կայսերական գրասենյակից դուրս եկած այն նամակները, որոնք հասել են բնօրինակով և կայսրերի ստորագրությամբ:

γραφέν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως κύρου Μανουήλ»⁴¹:

Ինչպես երևում է այս խորագրից, նամակի Հեղինակը պատրիարք Միքայել Գ Անքիլիոսն է, որը զբեղ է այս դավանական թուղթը Մանուել Ա Կոմենենոս կայսեր անունից: Այստեղ հասցեատեր-կաթողիկոսի անունը դրված է բանաձևի սկզբում, իսկական Հեղինակի՝ պատրիարք Միքայելի անունը՝ երկրորդ տեղում, իսկ կայսեր անունը բանաձևի կառուցվածքում երրորդն է (№ 10): Վավերագիրն անվանված է «*Αντίγραμμα*»:

Թեորիանոսի բնագրում, ինչպես ասել ենք, վերնագրված է է կայսեր այսպես կոչված Գաղտնի թուղթը⁴², որը մեղ է հասել միայն հունարենով: Թեորիանոսն այն անվանում է. «*ἡ μὲν μυστικὴ γραφή*»⁴³ τοῦ βασιλέως ἥν αὕτη»⁴³:

Կարելի է եղրակացնել, որ ԺԲ դարի 60-70-ական թվականներին Հայոց կաթողիկոսներին առաքված բյուզանդական կայսերական նամակները Հայալեզու սկզբնաղբյուրներում անվանվում են «*թուղթ*» կամ «*թուղթ...պատասխանի*», իսկ Թեորիանոսի երկում՝ γράμμα կամ βασιλικόν, երբեմն էլ պարզապես γραφή կամ *Αντίγραμμα*⁴⁴:

Նամակների կառուցվածքը. Հետևելով Ֆր.Դյուրգերին և Հ. Կարայանոպուլոսին, մեղ հետաքրքրող այս փաստաթղթերի բնագրերը կարելի է բաժանել երեք մասի. Թղթառաջք (Protokoll), բնագիր (Text) և Թղթավարտ (Eschatokoll), որոնք բաղկացած են մի շարք կայուն ձևավորումներից⁴⁵: Թեորիանոսը պահպանել է միայն նամակներից երկուսի (№№ 7, 11) պաշտոնական-արարողական բանաձևերը, իսկ մնացած նամակներից դուրս է նետել թղթառաջքներն ու թղթավարտները: Այդ բանաձևերը վերականգնելու համար մեծ կարևորություն են ձեռք բերում Ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽՄ բնագրում պահպանված վավերագրերը:

Թղթառաջք. Այս տիպի նամակների, այսինքն՝ կայսերական վավերագրերի թղթառաջքները բաղկացած են հետևյալ բաղկացուցիչ մասերից. առաջին՝ կայսեր անուն, Աստծուն հավատարմության և ողորմության հավաստում (invocatio) և տիտղոսաշար (intitulatio), երկ-

41 PG. t. 133, p. 224C2-6:

42 Նույն տեղում, էջ 233-236:

43 Նույն տեղում, էջ 233B6:

44 Ա յղ մասին տե՛ս Dölger-Karayannopoulos, S. 89:

45 Dölger-Karayannopoulos, S. 48:

որոր՝ Հասցեատիրոջ (Հայոց կաթողիկոսի) տիտղոսաշար (Adresse, inscriptio), երրորդ՝ որջուշնի բանաձև⁴⁶: Թեորիանոսը բերում է միայն երկու նամակների (№№ 7, 11) թղթաաղբները, որոնք տառ առ տառ համապատասխանում են միմյանց: Բերենք զրանցից մեկը. Μαρουῖλ, ἔν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Πορφυρογέννητος, θεοστεφής, ἄναξ, κραταιὸς ὑψηλός, αἰεὶ αὐγούστος καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός, | τῷ τιμωτάτῳ καὶ εὐλαβεστάτῳ τῶν Ἀρμενίων Καθολικῷ | τὴν χάριν αὐτοῦ: Այս նույն բանաձևերը բերող են նաև Գրիգոր Դ կաթողիկոսին առաքված Իսահակ Անդեղիոսի թղթին⁴⁷, որն ունի նաև որոշ հական տարբերություններ⁴⁸:

Հուշարեն բնագրերով մեզ չհասած վավերագրերի բացը կարող են լրացնել Հայերեն թարգմանություններ պաշտոնական վավերագրերի թղթաաղբները.

ա) «Մանուէլ ծիրանածնունդ արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, աւգոստոս ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս եւ Քրիստոսի Աստուծոյ Հաւատարիմ Թագաւոր, / առ շնորհիւ նորին պատուական եւ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս, / ողջոյն սիրոյ առաքեմք» (№ 3):

բ) «Մանուէլ Քրիստոսի Աստուծոյ Հաւատարիմ Թագաւոր ծիրանածին, աստուածապսակեալ արքայ, հզաւր եւ բարձր միշտ, ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս. / յԱստուծոյ Հաստատեալ աւգոստոս եւ ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս. / յԱստուծոյ Հաստատեալ պատուական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց տեառն Ներսիսի՝ / ողջոյն սիրոյ առաքեմք» (№ 7),

գ) «Մանուէլ ի Քրիստոս Աստուած Հաւատացեալ Թագաւոր ծիրանածին աստուածապսակեալ արքայ, զաւրաւոր եւ բարձր միշտ, եւ ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս. / պատուական եւ սրբազան կաթողիկոսի Հայոց տեառն Ներսիսի՝ / զշնորհս նորին» (№ 12),

դ) «Մանուէլ, Քրիստոսի Աստուծոյ Հաւատարիմ Թագաւոր, ծիրանածին աստուածապսակեալ արքայ, կարող եւ բարձր միշտ, աւգոստոս ինքնակալ Հռոմոց Կոմնինոս. / Գրիգորիոս պատուական կաթու-

46 Dölger-Karayannopoulos.S. 48:

47 Ծնորակությունն ենք հայտնում բյուզանդական Հր.Բարթիկյանին, որը մեզ տրամադրեց այդ վավերագրի հրատարակությունից կատարված իր արտագրությունը: Վաղեղարի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Բարթիկյան, Նոր մյութեր, էջ 285 - 290: Հմտ. անս. Бартикан, К истории:

48 Օրինակ. պատեղ չկան Πορφυρογέννητος, ἄναξ, ὑψηλός կայսերական տիտղոսները, իսկ θεοστεφής-ը ավանդված է պարզ՝ στεφής ձևով: Կաթողիկոսին բնորոշող պատիվ վանուներից չի հիշատակված εὐλαβεστάτῳ-ն, իսկ ողջույնի բանաձևում ավելացված է τὸ ἀγαθὸν ἐλθῆμα ձևակերպումը (տե՛ս Papadoupulos-Kerameus, Anecdota, σελ. 59, հղումը տե՛ս Բարթիկյան, Նոր մյութեր, էջ 285):

ղիկոս Հայոց, / փրկութեամբ եւ շնորհաւք նորին բարերարութեանն՝
ողջ լիբ» (№ 22):

Բերենք հունարեն եւ հայերեն բանաձևային համարժեքները.

1. Բոլոր թղթառջենքերում կայսեր անունն առաջին տեղում է:

2. Աստուծոյ հավատարմութեան հավաստումը (invocatio), բացի
հայերեն թարգմանութեան առաջին թղթից, ուր այն զբաղւած է կայսե-
րական տիտղոսաշարից հետո, մնացած բոլոր թղթառջենքերում ան-
միջապէս հետեւում է կայսեր անվանը. *ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός* -
«Քրիստոսի Աստուծոյ հաւատարիմ» (ա, բ, գ) կամ «ի Քրիստոս
Աստուած հաւատացել»⁴⁹ (դ) բանաձևերով:

3. βασιλεύς - քայսերեն է թարգմանվել «արքայ» (ա), «թագա-
ւոր» (բ, գ, դ),

4. πορφυρογέννητος տիտղոսը հայերեն է թարգմանվել «ծիրա-
նածնունդ» (ա), «ծիրանածին» (բ, գ, դ),

5. θεοστεφής պատվանունը՝ «աստուածապսակեալ» (բ, գ, դ), ա-
ռաջին թուղթը չունի:

6. ἄναξ - արքայ⁵⁰ (բ, գ, դ),

7. κρατῶς - կարող (ա, դ), հզաւր (բ), զաւրաւոր⁵¹ (դ),

8. ὑψηλὸς αἰΐ - բարձր միշտ⁵² (ա, բ, գ, դ),

9. αἰγιουτος - աւգոստոս (ա, բ, գ),

10. αὐτοκράτωρ - ինքնակալ (ա, բ, գ, դ):

Վերոբերյալ պատվանունները⁵³ հատուկ են նաեւ Մանուել Ա
Կոմնենոսի Հռոմի պապերին կամ Եվրոպայի այլ իշխողներին ուղարկ-
ված նամակների թղթառաջենքերին⁵⁴:

49 Է-Ը դարերում այս տիտղոսը դառնում է բյուզանդական կայսեր տիտղոսաշարի
անբաւականի մասը (տե՛ս Röscher, ONOMA, S. 62-63):

50 Հետաքրքիր է, որ «ἄναξ» եզրը հայերէն է թարգմանվում ոչ թէ տիրակալ կամ տէր
նշանակությամբ, այլ արքա եզրով:

51 Ինչպէս տեսանք, այս պատվանվան հայերէն տարբերակներից և ոչ մէկը չի օգտա-
գործվել կայսերն ուղղված կաթողիկոսական նամակների բանաձևերում:

52 Այս տիտղոսը օգտագործված է կաթողիկոսական նամակներում, սակայն որքան էլ
տարօրինակ է, առանձին քննութեան ցույթ չի դարձել բյուզանդագիտական գրականու-
թեան մէջ:

53 Այս պատվանունների մեծագույն մասին անորոշարձել ենք կաթողիկոսական թղթերի
աւիթով(տե՛ս ծան. 8-25):

54 Dölger-Karayannopoulos, S. 157. Հռոմի պապերին ուղղված Հովհաննէս և Մանուել
Կոմնենոսների բժօրինակ- նամակների թղթառաջենքերը տե՛ս Dölger, Zur Form, S. 85:

Թղթառաջքների երկրորդ մասը (Հասցեատիրոջ տիրոջսաշար) ըստ էության տարբերվում է Հունարենով պահպանված կայսերական նամակների թղթառաջքների համապատասխան հատվածներից: Հայերեն թարգմանություններում հիշատակվում է կաթողիկոսի անունը⁵⁵, իսկ պահպանված թղթերից երեքում շեշտվում է նաև Հայոց կաթողիկոսական իշխանության աստվածային բնույթն ու էությունը (Հանգամանք, որը բացակայում է կայսերական նամակի հունարեն թղթառաջքներում). առ շնորհիւ նորին (ա), յԱստուծոյ Հաստատեալ (բ), փրկութեամբ եւ շնորհաւք նորին բարերարութեանն (դ): Այս ձևակերպումները ամենայն հավանականութեամբ հավելված են Հայկական միջավայրում:

Թղթառաջքի երրորդ մասը՝ ողջույնի բանաձևը, որը հունարենում ունի միասնական ձևակերպում (Τῇν χάριν αὐτοῦ)⁵⁶, Հայերեն թարգմանության մեջ ունի տարբեր ձևակերպումներ և մեկնություններ, որոնք ավելի շուտ թարգմանական տարբերակներ են. ողջոյնս Կիրոյ առաքեմք (ա, բ), զշնորհս նորին (գ), ողջ լեր (դ):

Կայսերական թղթի թղթավարտը. Այս վավերագրերի թղթավարտները պահպանել են բնօրինակների կառուցվածքները: Վավերադրերի այս մասը, որպես կանոն, բաղկացած է երկու ձևակերպումից. հրաժեշտ-ողջույնի կարճ բանաձևից և վավերագրի գրման թվականից: Եթե թղթավարտի առաջին մասը Հայերենով պահպանված տարբերակներում կարելի է համարել թարգմանական տարբերակ, ապա քիչ այլ բնույթ ունեն նույն թղթավարտներին ուղեկցող թվականները⁵⁷:

Թեև և՛ հունարենով, և՛ Հայերենով պահպանված վավերագրերը թվագրված են բյուզանդական կայսերական նոտաբառանը ընդունելի

55 Հետաքրքիր է նաև այն համգամանքը, որ մասնատիպ մասնակների թղթառաջքներում կայսերը չէին հիշատակում նաև Հռոմի պապերի անունը և բավարարվում էին բավական պարզ ձևակերպումով. Εἰς (կամ Πρὸς) τῶν ἀγίων πατέρων πάντων (այդ մասին տե՛ս Dölger, *Zur Form*, S. 85)՝

56 Հետաքրքիր է, որ Իսաֆակ Անգելոսի վերոհիշյալ թղթում ողջույնի այդ բանաձևը ավելացված է նաև ὁ ἀγαθὸν ἐλέημα ձևակերպումը:

57 Դրանք եմ .

ա) Ողջ լերուք: / Գրեցաւ յամսեանն սեպտեմբերի՝ յԸնդիքտիոցին ի ԺԵ:(Ֆ. 3):

բ) Καλῶς ἔχε. | Τῷ μὲν Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τρίτης. Ողջ լերուք: / Գրեցաւ յամսեանս Մայիս, յԸնդիքտիոցին յերեքս (N° 7):

գ) Ἐχε καλῶς. | Τῷ μὲν αὐτῷ ἰνδ. 6. (N° 11):

դ) Ողջ լեր ի Բրիստոս: / Գրեցաւ յամսեանն Դեկտեմբերի, յԸնդիքտիոցին ի հիգդն (N° 12):

ե) Ողջ լեր: / Գրեցաւ յամսեանն ի Յունվարի եւ յԸնդիքտիոցին ի տասն (N° 22):

դարձած ինդիկտիոնի համակարգով⁵⁸, այնուամենայնիվ, գրեթե բոլոր մասնագետները նկատել են, որ հայերեն բնագրերը (թվագրված նույն ինդիքտիոնի թվական համակարգով), ունեն այլ ամսաթիվ և տարեթիվ: Նրանք ավելի ուշ թվական են կրում, քան դրանց հունարեն բնագրերը: Կարելի է մատնացույց անել երկու նման օրինակ.

ա) Կայսերական նամակներից մեկի հունարեն բնագիրը կրում է «Τῷ μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτικῶνος τρίτης» (երրորդ ինդիկտիոնի նոյեմբեր ամիս, այն է՝ 1170 թ. նոյեմբեր) թվականը (N° 7), սակայն նույն նամակի հայերեն բնագիրը կրում է «Գրեցաւ յամսեանս Մայիս, յԸնդիքտիոնին յերեքն» (երրորդ ինդիկտոնի մայիս, այսինքն՝ 1171 թ. մայիս) թվագրումը:

բ) Նույն օրինաչափությունը կարելի է տեսնել Մանուել Ա Կոմնենոսի չորրորդ ինդիկտիոնին դրված նամակներից մեկի թղթավարտում, որոնցից մեկը հունարեն բնագրի «Τῷ μηνὶ αὐτῷ ἰνδ. δ' » (N° 11) փոխարեն՝ հայերեն թարգմանված թղթերից մեկում կրում է «Գրեցաւ յամսեանս Դեկտեմբերի, յԸնդիքտիոնին ի Հինգն» (Հինգերորդ ինդիկտոնի դեկտեմբեր ամիս) թվական-բանաձևը (N° 12):

Թարգմանական այս տարընթեցումները և թվագրման տարբերությունները մեզ բերել են այն համոզման, որ եթե հունարեն վավերագրերը պահպանել են բնօրինակ-ինքնագրերի գրման տարեթիվերը, ապա հայերեն թարգմանութամբ պահպանված թվականները մատնանշում են այդ վավերագրերի Հռոմկլա հասնելու թվականը կամ, որն ավելի հավանական է, տվյալ վավերագրի մուտքը Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսական նոտարատուն, կամ, ինչպես ենթադրում է Հ. Լ. Զեքիյանը՝ դրանք կայսերական նամակների հայերեն թարգմանության թվականն են մատնանշում⁵⁹:

Մոուք (Prooimion) - Կաթողիկոսներին առաջված կայսերական նամակների մուտքերը ներկայացնում են վավերագրերում ասելիքի սկիզբը և կապված են Հելլենիստական մշակութային պատկերացումների հետ⁶⁰: Այս պարագայում հետաքրքրության առարկա են եղել այն խնդիրները, որոնք արծարծվել են փաստաթղթերում: Դրանք են.

- եկեղեցիների միության անհրաժեշտությունը (N^oN^o 3, 7, 22),

58 Բյուզանդական կայսերական ցամակների թվագրման համակարգերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Dölger-Karayannopoulos, S.49-54:

59 Զեքեան, Համափութեանական, էջ 57:

60 Այդ սկզբունքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Hunger, PROOIMION, S.19-35:

- ծանուցում՝ կաթողիկոսական նամակը ստանալու մասին (N° 10, 11, 12):

Այս վավերագրերում գրեթե չեն պատահում այն բանաձևերը, որոնք Հատուկ են կայսերական վավերագրերի այլ տիպերի մուտքերին⁶¹:

Բուճ խնդիր (narratio) - Այստեղ քննարկված թեմաների մեջ կարելի է առանձնացնել երկուսը. ընթացիկ խնդիրներ և կրոնական հարցեր: Առաջիններից կարելի է կարևորել Ներսես Շնորհալուն Կ.Պոլիս հրավիրելը (N° 3), Թեոփիանոսի և Աթմանի լիազորությունների սահմանումը (N° 7, 11, 12): Շոշափվում են կրոնական հարցեր (N° 11, 12), խոսվում է միության խնդրի անհրաժեշտություն մասին (N° 22), տրվում է բյուզանդական եկեղեցու համար ընդունելի մարդեղություն մասունքը (N° 10, 22):

Վերջաբան ամփոփում (corroboratio) - Այստեղ կայսրը հիմնականում ներկայացնում է իր ուղարկած դեսպանների լիազորությունների սահմանները (N° 3, 7, 12), հրավիրում է կաթողիկոսին Կ.Պոլիս (N° 3, 22): Անդրադառնալով բանակցությունների պատճառ դարձած միություն խնդրին, կայսրը հույս է հայտնում, թե այն տեղի կունենա (N° 10, 12) կամ առաջարկում է Հայոց եկեղեցու հաստատմանը ներկայացնել Կ.Պոլիս ուղարկված հավատո հանգանակը (N° 11):

Եզրակացություն. 1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցությունների ընթացքում գրված կայսերական նամակների հայերեն և հունարեն բնագրերի պահպանված բանաձևերի համեմատությունից պարզ երևում է, որ մեզ հասած նյութի շնորհիվ հնարավոր է վերականգնել բնագրերի կայուն բանաձևումները, որոնց մի մասը տարբեր պատճառներով չի ավանդվել: Այս տեսանկյունից անդնահատելի նյութ կարող են տալ Թեոփիանոսի «Διάλεξις»-ների հունարեն հնագույն ձևագրերը:

Քննարկված նյութի հիման վրա կարելի է կատարել որոշ նախնական դիտարկումներ.

ա) Թղթառաջների կայսերական տիտղոսներին նվիրված հատվածների հայերեն թարգմանությունների որոշ անհամապատասխանությունները հունարեն բնագրերի հետ կարելի է բացատրել նրանով, որ Հռոմկլայի նոտարատանը շարունակվում էր փնտրուքը,

դռնելու համար կայսեր տիտղոսաշարը հաժուր պատշաճի ներկայաց-
նելու համապատասխան ձևակերպումներ:

բ) Ավելի էական տարբերություններ ունեն այս նամակների
թղթառաջների կաթողիկոսներին վերաբերող հատվածների հոռուներեն
և հայերեն ձևակերպումները: Հայկական տարբերակները ընդգծում են
Հայոց հայրապետի իշխանության աստվածային բնույթը և
անպայման հիշատակում են կաթողիկոսի անունը, որին հասցեագրված
է թուղթը:

գ) Վավերագրերի թվագրության տարբերություններից երևում
է, որ նամակների հայերեն թարգմանված պատճենները երկրորդ
անգամ թվագրվել են Հռոմկլայի կաթողիկոսական նոտարական գրա-
սենյակում և կրում են կամ վավերագրի թարգմանության, կամ էլ՝
վավերագրի նոտարատուն մուտք գործելու թվականը:

գ) Կաթողիկոսական թուղթ առ պատրիարք

ՊիՄ ժողովածուն պահպանել է նաև Հայոց կաթողիկոսներ
Ներսես Դ Շնորհալու և Գրիգոր Դ Տղայի կողմից գրված մեկական
վավերագիր՝ առաքված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ
Անքիլաոսին (տե՛ս № 16 և 25): Այս թղթերից երկրորդը վավերաց-
ված է Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին մասնակցած բարձրաստիճան
կղերականների կողմից: Վերոհշյալ երկու նամակներն էլ Կոստանդ-
նուպոլսի պատրիարքի թղթերի պատասխաններն են:

Խորագիր. Այս թղթերի վերնագրերն էլ, ինչպես մյուսներինը,
Ներսես Համբրոնացին ձևել է կաթողիկոսական ղեկանում պահպան-
վող փաստաթղթերի խորագրերի հիման վրա: Վերջիններից տարբեր-
վում են միայն նրանով, որ ավելի հանգամանալի տեղեկություններ
են հաղորդում յուրաքանչյուր թղթի գրման պարագաների վերաբեր-
յալ: Այդ է վկայում Գրիգոր Դ Տղայի ստորագրած ժողովական թղթի
(№ 25) վերնագիրը. «Թուղթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի Հայոց / և
ընդհանուր Հայաստանայց ժողովոյն, / ի կաթուղիկէ եկեղեցին Հռո-
մոց և յոր ի նմա սուրբ ժողովն, / պատասխանի թղթոյն Միքայէլի
պատրիարքին՝ / որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս»
(վերջին ստորագրաս նախագասուլթյունն անկասկած նոտարատան

դպրի կամ ՊԽՄ-ի կազմող Ներսես Լամբրոնացու ավելացրածն է): Ի տարբերություն Հնդամասն կառուցվածք ունեցող այս թղթի խորագրի, մյուսը շատ ավելի սխեմատիկ բանաձև ունի. «Թուղթ Տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի՝ / առ տէր Միքայել պատրիարքն Հոռոմոց» (№ 16) և ավելի է մոտենում նոտարատանը պահվող վավերագրի պահանջներին: Պատրիարքին ուղղված կաթողիկոսական վավերագրերի վերնագրի բանաձևն է N » Y:

Այս տիպի վավերագրերը Հռոմկլայի նոտարատան դպիրների կողմից անվանվում են «թուղթ» կամ «թուղթ...պատասխանի»:

Թղթառաքը. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներին ուղարկված կաթողիկոսական վավերագրերի թղթառաքները, ինչպես և վերևում նկարագրված փաստաթղթերի տեսակները, իրենց կառուցվածքով հոռոմասն են. ա) դիմում (Adreße կամ inscriptio), բ) թղթառաք-բանաձև (invocatio, intitulation), գ) ողջույն: Թղթառաքի սկզբում դրվում է հասցեատիրոջ անունն ու նրա տիտղոսաշարը, ապա՝ նամակագրի անունն ու պատվանունները, իսկ վերջում՝ ողջույնի բանաձևն է: Թղթերից մեկում (№ 16) վերջին ձևակերպումը դրված է առաջինի և երկրորդի միջև և զբաղեցնում է երկրորդ տեղը: Թղթառաքի բանաձևն է. Y « N:

Թղթառաք-դիմում. Պատրիարքին առաքված վավերագրերի թղթառաք-դիմումները համեմատելիս պետք է նկատի ունենալ, որ № 16-ը Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի անձնական նամակն է Միքայել Գ. Անքիալոսին, իսկ Գրիգոր Դ Տղայի թուղթը՝ ժողովական որոշում՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու ողջ Հոգևոր դասին: Զուգահեռաբար դենք ԺԲ դարից մեզ հասած Հռոմկլայի կաթողիկոսների՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին ուղարկված այս երկու թղթերի դիմում-բանաձևերը.

Թուղթ Ներսես Դ-ի

Թուղթ Գրիգոր Դ-ի

1. Սուրբ եւ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցոյ

Սրբոյ եւ մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ

2.-----

որ ի գլուխդ տիեզերաց

3. Թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպալսի պատրիարքի

ի Թագաւորական մայրաքաղաքդ Կոստանդնուպալիս

4. տէր

5. Միխայէլի

6.-----

տէրանց

7.-----

պաշտաւնակից եղբարց

- 8.----- նախաթոռ պատրիարքաց սրբոց
9.----- և եպիսկոպոսակցաց պատուակա-
նաց
10.----- քահանայականաց դասուց
11.----- և Համագումար ամենայն ժողո-
վոց կղերիկոսաց՝ ըստ իւրաքանչ-
իւր կարգի և աստիճանի զանա-
զանելոց
12.----- որք յիմաստութեանդ տաճար զի-
մանալին Աստուած Համագաղա-
փար իմանալեացն դասուց ի նիւ-
թական բնութիւնս պաշտէք
13.----- երեք յերիսս բաժանեալք և ի մի
լրութիւն աստուածեղէն սպասա-
ւորութեանն միաւորեալք
14.----- անդամք զգայականք ճշմարիտ
գլխոյն
15.----- և աճեցեալք ի պատճառս փառա-
բանութեան անկարօտ բնութե-
անն

Ի տարբերություն կայսերական և պատրիարքական նամակ-
ների, կաթողիկոսական վավերագրերի թղթառաջը-դիմումները, որպես
կանոն, նախորդում են թղթառաջը-բանաձևին: Գրիգոր Դ-ի ուղար-
կած թղթի թղթառաջը-դիմումն ավելի երկար է, որովհետև նախա-
վերջին մասն ուղղված է Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու բոլոր դասերին
(տե՛ս 6 - 11)՝ պատրիարքներին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին, կլե-
րիկոսներին, իսկ վերջինում (12 - 15)՝ կաթողիկոսը բնորոշում է Կոս-
տանդնուպոլսի եկեղեցու ներդաշնակ միասնությունը: Քիչ թե շատ
Համընկնում է միայն թղթառաջը-դիմումի առաջին մասը, ուր բնո-
րոշվում է պատրիարքական իշխանությունը՝ «սուրբ», «ընդհանրա-
կան», «ի գլուխ տիեզերաց» կամ «թագավորական քաղաքին Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարգի» պատվանուններով:

Թղթառաջը-բանաձև. Թղթերից յուրաքանչյուրի թղթառաջը-
դիմումում պահված է Համամասնությունը և Գրիգոր Դ-ի թղթում
նամակագրի Հետ միասին ներկայացված են նաև Հայոց եկեղեցու այն
բոլոր դասերը, որոնց անունից գրված է վավերագիրը:

1. ի նուստտէ ծառայից Քրիստոսի	Գրիգորիոս
2. եւ ողորմութեամբ եւ կամաւք նորին	նուստտ ծառայից Քրիստոսի
3. կաթողիկոսէ Հայոց	և ողորմութեամբ նորին
4. Ներսիսէ	կաթողիկոս Հայոց
5. յաթոռակալէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ	-----
6.-----	եւ որք ընդ ինեւ եկեղեցւոյս Քրիստոսի
7.-----	որ ի մեզ ժողով
8.-----	արքեպիսկոպոսակցաց
9.-----	եպիկսոպոսակցաց
10.-----	Հարց
11.-----	և վարդապետաց
12.-----	քահանայից
13.-----	և կրօնաւորաց
14.-----	և ամենայն լրութեանս Հայոց

Սույն թղթառաջք-բանաձևերի առանձնահատկութիւնն այն է, որ առաջինում կաթողիկոսի անունը դրված է բանաձևի վերջում, իսկ երկրորդում՝ սկզբում: Կաթողիկոսին նվիրված բանաձևի մեծ մասը վերաբերում է Աստծուն Հավատարմության և ողորմության Հավաստմանը (invocatio), ուր կրկին շեշտվում է կաթողիկոսական իշխանութ-յան աստվածային բնութիւնը: Կաթողիկոսի պատվանուններն են. «Կաթողիկոս Հայոց», իսկ Ներսես Դ Շնորհալու թղթում նաև «յաթոռա-կալէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ»:

Թղթառաջք-ողջույն. եթե Ներսես Դ-ի թղթում այս բանաձևը դրված է թղթառաջք-ողջույնի և թղթառաջք-բանաձևի միջև, ապա Գրիգոր Դ-ի նամակում այն դառնում է ամբողջ թղթառաջքի վերջում: Ուշադրութեան արժանի այս բանաձևերը ևս միօրինակ չեն: Եթե նրանցից առաջինը բավական հստակ է. «ողջ լինել ի Քրիստոս», ապա երկրորդը («զշնորհս և զխաղաղութիւն ի Քրիստոսս Աստուծոյ մուղ-թեմք ունել ձեզ, և աղօթիւք ձերովք մեզ») ցույց է տալիս, որ կաթողի-կոսական նոտարատունն այստեղ ևս դեռ չի ստեղծել միօրինակ բանա-ձևային միավորներ:

Թղթավարտ-հրաժեշտ. Այս բանաձևը ևս միօրինակ է: Պահպանված երկու թղթերում առկա են իրար չկրկնող երկու տարբերակներ: Ներսես Դ-ի թղթում այն ունի հետևյալ տեսքը. «Ողջ լին գլուխ յետ գլխոյն եկեղեցւոյ», իսկ Գրիգոր Դ-ի թղթում՝ «Եւ նոյն ինքն Աստուած խաղաղութեան և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ ամենեսեան. ամէն»:

Հայոց կաթողիկոսների Կ.Պոլսի պատրիարքներին ուղարկված նամակները թվագրված չեն, որն էլ ինձ թույլ է տալիս ենթադրել, որ թղթավարտի այդ բանաձևերը Ներսես Համբրոնացին տեղ չզբաղեցնելու մտահոգությամբ, պարզապես չի բերել:

Մուտք (prooimion) – Հայոց կաթողիկոսը սեփական եկեղեցին դիտում է տիեզերական եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս և հավաստում, որ ցանկություն ունի վերամիավորվել բյուզանդական և տիեզերական եկեղեցու մյուս թևերի հետ (№ 16): Հռոմիլայի եկեղեցական ժողովի անունից գրված թղթի հեղինակները վավերագրի մուտքում հավաստում են, որ ստացել են բյուզանդական եկեղեցական ժողովի համաձայնությամբ գրված երանելի պատրիարքի նամակը, ուր բերված է Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու հավատի ուղղափառ խոստովանությունը: Նամակագիրները բարեմաղթություն են հղում բյուզանդական պետությանը (նաև եկեղեցուն) և իրենց վիշտն ու ցավակցությունն են հայտնում Միքայել Գ պատրիարքի մահվան կապակցությամբ (№ 25):

Բուճ խնդիր (narratio) – Կաթողիկոսը հավաստիացնում է, որ Հայոց եկեղեցին ցանկություն ունի գնալ ուղղափառ եկեղեցու հետ միևնույն ճանապարհով: Գալով սուրբ Նրբորդությունը, կաթողիկոսը վերագրում է նրան մեկ կամք, մեկ իշխանություն և մեկ տերություն, որից բխում են երկնային քահանայության երեք խմբի բաժանվող ինը դասերը: Կաթողիկոսն այնուհետև հույս է հայտնում, որ երկնային քահանայության օրինակով Բյուզանդական կայսեր գլխավորությամբ կմիավորվի մասերի բաժանված եկեղեցին: Ներսես Շնորհալիին հավատացած է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը ևս իր հոգևոր գործունեությամբ ամեն ինչ կանի՝ միությունը գլուխ բերելու և երկու եկեղեցիները միավորելու համար: Նա հավաստիացնում է, որ Հայոց եկեղեցական ժողովում ինքն ամեն ինչ կանի, որպեսզի միություն և խաղաղություն հաստատվի քույր եկեղեցիների միջև (№ 16):

Սույն թղթով փարատվում են ժողովականների բոլոր կասկածները, և նրանք իրենց համաձայնությունն են հայտնում Կ.Պոլսից ստացված դավանաբանությանը: Այնուհետև շարադրվում է Հռոմիլայի ժողովի ընդունած հավատո խոստովանությունը (№ 25):

Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - Պատրիարքին հորդորում է հրավիրել օրթոդոքս հոգևորականների եկեղեցական ժողով, ուր կկայանա երկու եկեղեցիների միության խորհուրդը (№ 16):

Կաթողիկոսը Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցների հետ միասին պահանջում է բյուզանդական հոգևորականներից ջանք չխնայել կայսերն համոզելու համար և հակահարված տալ յուրաքանչյուրին, ով կփորձի կրկին թշնամանք սերմանել երկու եկեղեցիների փոխհարաբերություններում (№ 25):

Եզրակացություն. Գրիգոր Դ-ի պատրիարքին ուղղված թղթի խորագրում «որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս» բացատրությունը, ինչպես ասել ենք, հետագայի հավելում է և կարելի է վերագրել Ներսես Լամբրոնացուն: Բերված երկու թղթերի թղթաւերջները և վերջաբան ողջույնները իրարից շատ են տարբերվում: Այս առարգան, հավանաբար հնարավոր է բացատրել նրանով, որ խնդրո պարագան, հավանաբար հնարավոր է բացատրել նրանով, որ խնդրո առարկա նամակներն միմյանցից զատորոշվում են բնույթով. քանի որ մեկը պատրիարքին ուղղված կաթողիկոսի պաշտոնական-անհատական նամակն է, մյուսը՝ եկեղեցական ժողովի կողմից դրված ու հաստատված պատասխանը: Մանավանդ ակնառու են Գրիգոր Դ-ի թղթառաջը-դիմումի 12-15 բանաձևումները, որոնք կարծես դրված են փայլ տալու համար չոր ու ցամաք թղթառաջին և հիշեցնում են բյուզանդական վավերագրերի քերթողական արվեստի նորմերով դրված մուտքերը (προοίμιον)⁶²: Ի հակադրություն այս թղթառաջի և վերջաբան-ողջույնի, պատրիարքականները համեմատաբար ավելի կայուն են և մշակված:

Գրիգոր Դ-ի ժողովական թուղթն ունի նաև Հ.Գ. (= P.S.) և վերջում՝ ստորագրողների ցանկ: Պետք է ենթադրել, որ բնօրինակում հիշատակված հոգևոր գործիչները դրել են սեփական ստորագրությունները, դրել սեփական թեմի անունն ու տիտղոսը⁶³:

դ) Պատրիարքական թուղթ առ Կաթողիկոս

Բյուզանդական պատրիարքական միջեկեղեցական թղթի ժանրը, կայսերականի նմանողությամբ և նրանից անկախ, մշակվել է Կոս-

62 Այդ մասին տե՛ս H.Hunger, PROOIMION, S.19-35:

63 Պետք է հուսալ, որ հետագա պրպտումների ընթացքում կհայտնաբերվի մինչև Ժ.Գ. դարը կաթողիկոսական նոտարական գրասենյակից դուրս եկած որևէ վավերագրի ինքնագիրը:

տանդնուպոլսի պատրիարքական նոտարատանը, Հարյուրամյակների ընթացքում: ՊԽՄ ժողովածոյում պահպանվել են այդ թղթերից երկուսը (№ 13 և 23), իսկ Թեորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» բնագրում՝ մեկը (№ 13): Բացի սրանցից, Հունարենով պահպանվել է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի անունից գրված Միքայիլ Գ-ի թուղթ, որը չունի թղթառաջը և թղթավարտ: Հավանաբար դավանաբանական թղթի Համար պարտադիր էր թղթառաջը:

Խորագիր. ՊԽՄ ժողովածոյում ավանդված վերնագրերն մշակվել են կաթողիկոսական նոտարատանը: Թերևս, ինչ-ինչ շարահյուսական ձևափոխումների ենթարկվել է նաև Ներսես Լամբրոնացին: ՊԽՄ-ում բերված վավերագրերից մեկը վերնագրված է. «Թուղթ տեառն Միքայէլի պատրիարքին Կոստանդինուպուլսոյ՝ սակս այսր խնդրոյ, առ սուրբ Հայրապետն Ներսէս», մյուսը՝ «Թուղթ պատրիարքին Կոստանդինուպուլսի առ կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր, համաձայնութեամբ ամենայն ժողովոյն»: Առաջինում թերևս Ներսես Լամբրոնացին է մուծել «սակս այսր խնդրոյ» արտահայտությունը: Նշանակվում է կաթողիկոսական այս վավերագրերը Հայոց կաթողիկոսարանի ղրկական գործավարության մեջ անվանվել են, ինչպես վերևում հիշատակված մյուս վավերագրերը՝ «Թուղթ»: Հռոմիլյայի կաթողիկոսական ղրկատառնը պահված պատրիարքական նամակի խորագրի բանաձևն է Y > X:

Թեորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» բնագրում «առ Ներսէս» թուղթն անվանված է. «Τὸ πατριαρχικόν», իսկ Մանուել Ա Կոմնենոսի անունից Միքայիլ Գ Անքիալոսի գրած թուղթը՝ «Ἀντίγραμμα πρὸς τοῦτον τὸν Καθολικὸν | τοῦ ἀγιοτάτου πατριαρχου κύρου Μιχαὴλ τοῦ γεγονότος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, γραφὲν ὡς ἐκ προσώπου τοῦ κραταοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν βασιλέως κύρου Μανουήλ»: Հետաքրքիր է, որ տվյալ վերնագրի բանաձևում բյուզանդական կողմը հիշատակված է խորագրի երկրորդ մասում: Վերնագիրն ունի հետևյալ բանաձևը. N < (Y)X:

ՊԽՄ ժողովածոյում, վերնագրից հետո «առ Ներսէս» թուղթը պահպանվել է նաև Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանում այս նամակին կըցված խորագրերը. «Պատուական եւ սուրբ սիրեցելոյ սրբասնեալ կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանեայց տեառն Ներսիսի», որը պատրիարքական նամակի թղթառաջ-գրիմուսի բանաձևի տարբերակն է:

Թիթառաջը. Հունարեն բնագրով պահպանված վերորեքյալ թղթերը չեն պահպանել թղթառաջի բանաձևը, Թեորիանոս մադիստոսը գրանք պարզապես կրճատել է: Վերոհիշյալ թղթերի խմբերի

նման, այս վավերագրերի թղթառաջներն էլ կարելի է բաժանել երեք բաղկացուցիչ մասերի. Y » N, որին Հաջորդում է ողջունի բանաձևը: «Առ Ներսէս» թղթում բացակայում է թղթառաջ-ողջունը:

Թղթառաջք-բանաձև. Կայսերական վավերագրերի նման և առաքելական թղթերի հետևողովյամբ, պատրիարքական թղթերը ևս սկսվում են Կոստանդնուպոլսի Հայրապետի՝ այսինքն նամակի հեղինակի անունով, Աստծոյ ողորմության Հիշատակումով (invocatio) և երկու պատվանունների արձանագրումով.

1. Միքայէլ

2. ողորմութեամբն Աստուծոյ

3. արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի նոր Հռովմայ

4. և տիեզերական պատրիարք

Թղթառաջք-բանաձևի այս տարբերակն առանց դուշն ինչ տարբերության կրկնվում է «առ Գրիգոր» թղթում: Նույն բանաձևն է օգտագործել Միքայիլ Գ Անքիալոսը Գրիգոր Դ Տղային ուղղված թուղթը ստորագրելիս, բաց թողնելով միայն տիտղոսի չորրորդ մասը⁶⁴:

Թղթառաջք-դիմում. Այս բանաձևն «առ Ներսէս» թղթի Համարունի երկու թարգմանական տարբերակ, որոնցից առաջինը պահպանվել է իբրև նոտարատանը պահպանվող վավերագրի խորագիր և, մեր կարծիքով, ավելի մոտ պետք է լինի հունարեն բնագրի վերնագրին: Տախտակում այդ բանաձևը տալիս ենք կենտրոնում: Եթե «առ Ներսէս» թղթի բանաձևը կրկնվում է մյուս երկու բանաձևերում, ապա միայն նշում ենք թվահամարը.

1. պատուական

1. պատուական

4. պատուական

2. և սուրբ սիրեցեալ

2. և սուրբ սիրեցելոյ

3. սուրբ սիրեցելոյ

64 Վ.Լորանը բյուզանդական պատրիարքի տիտղոսաշարին և ստորագրությանը նվիրված հոդվածում փորձում է ցույց տալ, որ «տիեզերական պատրիարք» պատվանունը տիտղոսաշարից դուրս է եկել ժԱ դարի առաջին կեսից (Laurent, Le titre, p. 21-24): Ֆրանսիացի բյուզանդագետն այս առումով իսկ փորձում է ժամանակագրորեն սրբագրել-ճշտել ժԳ դարի առաջին կեսի մատենագիր, Նուպակտի մետրոպոլիտ Հովհաննես Ապոկալկոսի վկայությունը նշված տիտղոսի շրջանառությունից դուրս գալու մասին (տե՛ս Նույն տեղում, էջ 15): Սակայն հայերենով պահպանված Լիքայել Գ Անքիալոսի տիտղոսաշարից պարզ երևում է, որ այդ պատվանունը գործածության մեջ էր մեկ ժԱ դարի 70-ական թվականներին:

3. յաջորդ բարձր ա- թոռոյն սրբոյ	-----	-----
4. և սքանչելի մե- ծահռչակ հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց Լու- սաւորչի	-----	-----
-----	3. կաթողիկոսին ա-	5. կաթողիկոսի ամե-
-----	մենայն Հայաստա-	նայն Հայոց
-----	նեայց	
-----	4. տեառն	2. Գրիգորի
-----	5. ներսեսի	1. Տեառն

Կարելի է ենթադրել, որ երկրորդ և երրորդ սյունակներում ավելի ճշգրիտ է պահպանվել հունարեն թղթառաջը-դիմումի բանաձևը, քանի որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական նոտարատանը հատուկ չէին կարող լինել առաջին թղթի 3. և 4. ձևակերպումները: Հայոց կաթողիկոսական դահի Լուսավորչի աթոռից սերված լինելու գաղափարը, ինչպես երևում է, հատուկ է պատրիարքական նամակների չափազանց հակիրճ ու կտրուկ կառուցվածքին⁶⁵:

Թղթառաջը-ողջույն. Այս բանաձևը պահպանվել է միայն «առ Գրիգոր» թղթում. «ուրախ լինել (լեր) ի Տէր» ձևակերպումով, թղթառաջի վերջում:

Թղթավարտ. Հայոց կաթողիկոսներին առաքված պատրիարքական թղթերի թղթավերջերը, ուր սպասելի էր երկմասն կառուցվածք (այսինքն հրաժեշտի բանաձև և թվական), մեզ են հասել ոչ ամբողջական: Թղթերից ոչ մեկի թվագրումը չի պահպանվել:

Թղթավարտ-հրաժեշտ. «Առ Ներսէս» թղթի վերջաբան-ողջույնի թե՛ հունարեն, և թե՛ հայերեն բնադրերը գրեթե լիովին համապատասխանում են միմյանց:

1. Ἐρῶ σο
2. τιμῶτατε

1. ողջ լեր
2. պատուական

65 Այդ մասին է վկայում Փոտ պատրիարքի, Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին գրած Գամակի թղթառաջը (տե՛ս ՀԱ, 1968, այում. 65-66¹¹):

3. καὶ ἐν Κυρίῳ

4. ἀγαπετέ

5. καὶ Καθολικε

6. ἄνερ ὁσιώτατε

3.] և սուրբ

4. սիրեցեալ

5. կաթողիկոս

6. այր սրբաւնեալ

Հայերեն բանաձևի միակ տարբերությունը ἐν Κυρίῳ (ի տեր) արտահայտության թարգմանությունն է «սուրբ» դիմելաձևով:

Մուտք (prooimion) - Կ. Պոլսի պատրիարքը մեկնում է Դավթի ձժԸ Սաղմոսի 165-րդ՝ «Խաղաղություն բազում, որք սիրէն զաւրէնս Աստուծոյ, եւ ոչ գոյ ի նոսա զայթակղութիւն» տունը, քրիստոնյայի ամենակարևոր Հատկությունը տեսնելով սիրո⁶⁶ և Հոգևոր կապակցության օրենքը կատարելու մեջ: Միայն սիրով կարելի է հասնել եկեղեցու միասնությանը և բուժել բաժանման վնասները, որի համար էլ պարտավոր են հետևել սուրբ Հայրերից ժառանգություն մնացած ավանդներին՝ սեր և գուլթ հղելով միմյանց (№ 13, 23):

Նամակի մուտքում պատրիարքը ողջունում է կաթողիկոսին, միաժամանակ հիշեցնելով, որ իրենք առաքյալների գործի շարունակողներն են (№ 23): Պատրիարքն ուղղափառ է անվանում Հայոց եկեղեցու Հավատո հանգանակը և ուրախ է միություն առաջարկի համար (№ 23):

Բուն խնդիր (narratio) - Պատրիարքը սահմանում է բյուզանդական կայսեր դերքը տիրակալների ընտանիքում, որպես բոլորի դեկավար, որը իր բարի գործերը կատարում է աստվածային նախակամությամբ⁶⁷: Նա բացատրում է Քրիստոսի բաժանված խնամությամբ օգնությամբ⁶⁷: Նա բացատրում է Քրիստոսի բաժանված եկեղեցին միավորելու իրենց ձգտումը, դովում այս հարցի շուրջ կաթողիկոսի ուղարկած նամակները, բարի ավարտ է մաղթում կաթողիկոսի և կայսեր բռնած գործին (№ 13):

Պատրիարքը Հայտնում է, որ ընդունում է կաթողիկոսին ուղարկված թագավորի թղթի ուղղափառ դավանությունը: Զևակերպում է Երրորդության մասին Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու դավանությունը, անդրադառնում աստվածության խնդրին և այն որակում որպես «մի բնություն, մի էություն, մի գորություն, մի իշխանություն, մի տերություն, մի թագավորություն»: Այնուհետև անցնում է Բյուզանդական

66 Պատրիարքական նամակների մուտքերի քրիստոնեական սիրո գաղափարից նվիրված բացառություն մասին տե՛ս Mazal, Prooimien, S. 174-177:

67 St'ւ. նույն տեղում, էջ 147-157, հմմտ. նաև Dölger, Familie der Könige, S. 46-69:

եկեղեցու հավատո խոստովանությանը, ուր երկու բնություն, կամք և ներգործություն է վերագրում Բրիստոսին, սակայն հայոց հոգևոր հայրերին զրավելու միտումով՝ շեշտում է նաև «մի է երկու բնութեանցն անձնաւորութիւն» (№ 23) ձևակերպումը:

Վերջաբան-ամփոփում (corroboratio) - Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն հավաստիացնում է, որ Բյուզանդական եկեղեցին պատրաստ է իր գերկն ընդունել Հայոց եկեղեցական կազմակերպությանը (№ 13):

Նա հիշեցնում է, որ իրեն համախոհ եպիսկոպոսների հետ անձամբ է ստորագրել կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Հույս է հայտնում, թե Հայոց եկեղեցին ևս իր եպիսկոպոսներով ու հոգևորականներով ընթացք կտա միավորության գործին՝ Բյուզանդական եկեղեցու օրինակով ստորագրելով պատասխան նամակը: Պատրիարքն իր վստահությունն է հայտնում երկու եկեղեցիների միության գործը ավարտին հասցնելու խնդրում (№ 23):

Եզրակացություն. Պատրիարքական թղթերի պաշտոնական բանաձևերը, ինչպես կայսերական թղթերինը, բավական կանոնավորված են.

ա) Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն ըստ տիտղոսաշարի՝ իրեն համարում է Աստծո ողորմությամբ իր պաշտոնին նշանակված: Թղթառաջի կառուցվածքը նման է կայսերական թղթի համապատասխան հատվածի կառուցվածքին⁶⁸:

բ) Այս վավերագրերի թարգմանական տարբերակներում առկա չեղումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ կաթողիկոսական նոտարատանը մշակվող բանաձևերը ժամանակ առ ժամանակ վերանայվում էին:

68 Բյուզանդական պատրիարքական ցամակների մոտքերի ուսումնասիրությանը նվիրված Օտտո Մացալի հետազոտությունը, այս խնդրի վերաբերյալ դասական է (Mazal, Die Prooimien, S. 174-177):

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ, ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՅՆԵՐՆ ՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱԶՄՈՂԸ

Հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերություններին վերաբերող ժողովածուներ կազմվել են սկսած Ե դարի առաջին կեսից, սակայն դրանց մեջ իր ծավալով, միասնությունամբ և շոշափած հարցերի շրջանակներով առանձնանում է ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ժողովածուն, ուր ամփոփված են 1165-1178 թթ. երկու եկեղեցիների միջև փոխանակված վավերագրերը:

Այդ ժողովածուի կազմողը ԺԲ դարի երկրորդ կէսի Մերձավոր Արևելքի և Հայոց եկեղեցու պատմության մեջ քաջ հայտնի եկեղեցա-քաղաքական դործիչ Ներսես Լամբրոնացին է: Լինելով Կիլիկիայում իր հզորությունամբ երկրորդ՝ Լամբրոնի Օշինյան ազնվականական տան ղեկավար և Հռոմկլայի կաթողիկոսների ազգականը, նա մի շարք նշանավոր իրադարձությունների գործող անձն է: Մասնակցել է Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին, Լեոն Բ Ռուբինյան իշխանի հանձնա-բարությունով ուղարկվել է դիմավորելու Ֆրիդրիխ Շիկամորուս (Բարբարոսա) Արևմտահռոմեական կամ Գերմանական կայսեր գլխավորած երրորդ խաչակրաց բանակներին, պաշտոնական դեսպանադնացու-

Թյամբ այցելել է Կոստանդնուպոլիս¹: Ներսես Լամբրոնացին նաև բազմաբեղուն մատենագիր է. մի շարք մեկնությունների, ներբողյանների, տաղերի, ճառերի, թղթերի հեղինակ և հունարենից, լատիններենից ու ասորերենից կատարված բազմաթիվ թարգմանությունների խմբագիր և համաթարգմանիչ²: Նրա մատենագրական վաստակի մեջ ուրույն տեղ ունի «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան. թագաւորին Հոռոմոց էմանուէլի եւ սրբոց կաթողիկոսացն Հայոց Ներսիսի եւ Գրիգորիսի թուղթքն, զոր գրեցին առ միմեանս» վավերագրերի ժողովածուն (կամ ինչպես արգեն կրճատ անվանել ենք՝ ՊԽՄ)³: Այդ երկի մեջ տեղ են գտել 1165-1178 թթ. եկեղեցիների միության հայ-բյուզանդական բանակցություններին վերաբերող վավերագրերի⁴ մեծագույն մասը: ԺԲ դարի վերջում ևս Բյուզանդական կայսրության հետ փոխանակվել են վավերագրեր, որոնցից մեկ են հասել միայն հրկուսը⁵: Այդ բանակցությունների վերջին փուլի մասնակիցն ու նախաձեռնողներից մեկն էլ Ներսես Լամբրոնացին էր⁶:

ՊԽՄ ժողովածուի կազմողը Հայոց եկեղեցու Կիլիկիայում զբաղվող կարևորագույն եկեղեցական թեմերից մեկի՝ Տարսոն «վերադիտակ մայրաքաղաքի» արքեպիսկոպոսն է⁷: Ըստ հնագույն քրիստոնեական ավանդույթի, այն համարվում էր Պողոս առաքյալի հայրենի քաղաքը⁸: Բաղաք, որն հրկար ժամանակ Կիլիկիայի բյուզանդական

- 1 Ներսես Լամբրոնացու եկեղեցաքաղաքական գործունեության մասին ամենաընդգրկուն պատմաաղբյուրագիտական աշխատանքը տե՛ս Ալիքեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 29-56, հմմտ. նաև Հակոբեան, Ներսես, էջ 67-84, Սասունեան, Ներսես: Ներսես Լամբրոնացու մասին աշխատություններ լույս են տեսնում նաև այսօր (տե՛ս Անանյան, Ներսես):
- 2 Տե՛ս Ալիքեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 131 և հսկ., Zekiyan, Nersès de Lambron, p. 123-134:
- 3 Հ. Լևոն Զեքիյանը վերոհիշյալ հանրագիտարանային հոդվածի մեջ Ներսես Լամբրոնացու երկերի շարքում վրիպմամբ չի հիշատակել ՊԽՄ ժողովածուն, որը հրատարակված է ԹԸ, 1871, էջ 85 - 201:
- 4 Այս վավերագրերի ժողովածուին նվիրված ուսումնասիրություններից կարևորներն են. Tekeyan, Controverses, ԶԳրիքեան, Համամիությունական, Keshishian, The Problem:
- 5 Այդ մասին տե՛ս Բարթեկյան, Նոր Գյուրթեր, էջ 285-290, հմմտ. նաև Бартикан, К истории, с. 53-56, Бозоян, Новый, с. 224-230:
- 6 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ալիքեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 49-52:
- 7 Տե՛ս Ալիքեան, Ներսես, էջ 22, հմմտ. նաև ԹԸ, 1871, էջ 86: Տարսոնի՝ քրիստոնեական եկեղեցու հնագույն կենտրոնի մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս Hild-Hellenkemper, Kilikien, S. 428-439:
- 8 Այդ հանգամանքը բազմիցս շեշտվում է նաև Ներսես Լամբրոնացու երկերում: Օրինակ ներքոբերյալ հատվածում Լամբրոնացին Լևոն թագավորին ակնարկում է, որ Անտիոքի հույներն ու լատինները իրեն դիտում են որպես Պողոս առաքյալի աթոռի

կառավարիչների նստավայրն էր⁹ և Կոմենենոս կայսրերի տիեզերակալական քաղաքականութան հենակետը՝ ԺԱ-ԺԲ դարերի ընթացքում Փոքր Ասիայում¹⁰ և Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում:

Տարսոնը ԺԲ դարի 70-90-ական թվականներին հիմնականում հայաբնակ քաղաք էր, սակայն այնտեղ բնակվում էին նաև Կոստանդնուպոլսի եկեղեցուն հպատակ քաղկեդոնական հայեր ու հույներ, կաթոլիկ լատիններ և հակոբիկ ասորիներ¹¹: Հավանաբար մերձակա բնակավայրերի բնակչության մեջ քիչ թիվ էին կազմում նաև հրեաները, մուսուլման արաբներն ու թյուրքերը¹²: Բազմազգ բնակչությունը բնորոշ էր նաև այդ տարածաշրջանի՝ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի, հայաբնակ մյուս շրջաններին և իր ուրույն դերն էր խաղացել ինչպես Ներսես Լամբրոնացու, այնպես էլ Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանի և Ռուբինյան իշխանության եկեղեցաքաղաքական և դավանական գործունեության ձևավորման ասպարեզում¹³:

Հայոց եկեղեցու ներսում, Հյուսիսային Հայաստանում և հատկապես Հաղբատ-Սանահինում ձևավորված ընդգլխությունը ևս մատուցում էր այս հողի վրա. միատարր հայկական բնակչություն ունեցող Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տարածքում գործող եկեղեցիները, գտնվելով վրացական պետության իշխանության ներքո, փորձում էին հակադրվել այդ երկրի սահմաններում սկսված ազգային և եկեղեցական համահարթեցման քաղաքականությանը և հակադրվում էին Կիլիկիայում սկիզբ առած ամեն տեսակ եկեղեցական կամ ծիսական բարեփոխման, երկյուղելով, որ դա կարող է առիթ տալ օրթոդոքս եկեղեցուն դավանական զիջում կատարելուն: Հյուսիս-արևել-

ժառանգորդ. «...Պաղոսի անուամբն գմերն անաստությունն քարեհամբարեմն, և Գորից արթողյն արժանապատի լինել յաջորդ վկայեմ...» տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, էջ 230-231:

9 Բոգուսլ, Բյուզանդիայի, էջ 202 և հտև.:

10 Այդ ժամանակաշրջանի հետ է համընկնում նաև Անտիոքի դքսության կողմից Տարսոնի ժամանակավոր գրավումը (տե՛ս Ալիշան, Սիսում, էջ 267, հմմտ. նաև Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 433:

11 Ներսես Լամբրոնացին հաճախ է հիշատակում իր գլխավորած թեմում օրթոդոք-հույների (հելլենացի), կաթողիկե-եվրոպացիների (լատինացի) և հակոբիկ-ասորիների (ասորի) առկայությունը (տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220, հմմտ. նաև Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 433:

12 Կիլիկիայում հիշատակված բազմազգ ազգաբնակչության առկայության մասին, տե՛ս Hild-Hellenkemper, Kilikien, I. Teil, S. 102-103:

13 Այս մասին ամենաընդհանուր գծերով տե՛ս Բոգուսլ, Բյուզանդիայի էջ 12-18, 164-190:

յան Հայաստանի վարդապետների կեցվածքը բխում էր տարածաշրջանում Հայոց դավանական ու մշակութային ինքնությունը պահպանելու շահերից: Դրա լավագույն փաստարկը ԺԲ-ԺԴ դարերում Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի հոգևոր դպրոցներից մեկ հասած մշակութային բազմաթիվ արժեքներն են¹⁴:

Հայոց եկեղեցու կյանքում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող վավերագրերի ժողովածուի ստեղծումը սովորական խնդիր չէր: Նրա հեղինակը պետք է ելք ու մուտք ունենար կաթողիկոսական դիվան, ուր պահվում էին բազմաբնույթ վավերագրեր, որոնցից օգտվելը ոչ միայն լեզուների, այլ նաև մասնագիտական հատուկ պատրաստություն էր պահանջում: Ժողովածուի կազմման հիմնական նպատակը վավերագրերը հասու դարձնելն էր հայ հասարակության բոլոր շերտերին: Ու քանի որ նման ժողովածուն պետք է շրջանառություն մեջ մտներ Հայոց եկեղեցու բոլոր թեմերում, կազմողն նպատակ էր հետապնդում ստեղծել դադափարախոսական պայքարում օգտագործելի և ժամանակի պահանջները բավարարող մի դավանական ժողովածու, քանի որ դիտավորություն ունեն միասնականացնել Հայոց եկեղեցու դիրքը Բյուզանդական (կամ օրթոդոքս) եկեղեցու և դավանանքի հարձակումներին դեմհանդիման: Պատահական չէ նաև այն փաստը, որ վավերագրերի այդ ժողովածուի կազմման հովանավորողը և հորդորողը սերում էր բյուզանդամետ նկրտումներ ունեցող իշխանական տնից:

ՊԽՄ վավերագրերի ժողովածուն կազմված է Ներսես Լամբրոնացու եղբայր, Լամբրոնի իշխան Հեթումի¹⁵ պատվերով: Այդ է վկայում հայագետների ուշադրությունը դեռևս ԺԹ դարում գրաված Ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽՄ վավերագրերի հավաքածուի հի-

14 Մատենագրական այդ դպրոցի մշակութային ծառայությանն է նվիրված Մեխրսեթ-բեկ, «Վարդապետք» վրացերեն մենագրությունը:

15 Նրա մասին հանգամանորեն տե՛ս Ալեհեա, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 116-130: Հեթում Օշինյանի կենսագրության շրջադարձային իրադարձություններից է նաև այն փաստը, որ հետագայում՝ ԺԳ դարի սկզբին, երբ Լեոնը Ա. թագավորը ստիպել էր նրան հրաժարվել Լամբրոնի իշխանի պարտականություններից, նա ընդունում է կուսակրոնություն և վաճը մտնում, Հեթում անունը փոխելով Հեղիի (այդ մասին տե՛ս Ալեհեա, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 126): Հեթում-Հեղիի գործունեությանը վերաբերող և վկայությունները բավական հազվադեպ են: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ գրականագետ Գ.Անանյանը շիրթության մեջ է ընկել և ակամա սխալ ճանապարհով իր ընթերցողին տանում է Խոսիա, Հեթում-Հեղիին վերաբերող հիշատակագրությունը վերագրելով Ներսես Լամբրոնացուն (տե՛ս Անանյան, Ներսես, էջ 8):

Հեթումին գրած հիշատակարան-թղթում ասում է. «շարագրեցի համառատաբար զՊատեհառ նամակացն հանդերձ թղթովքն»²¹:

Այդ վավերագրերն ինքնին, Հայոց եկեղեցու ուղղափառ դավանանքի հավաստման վկայագրեր են, իսկ ժողովածոյում քննարկված պատմությանը, ծեսին ու քրիստոնեական վարդապետությանը վերաբերող վկայությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս որոշել Կիրիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայկական իշխանությունների ու Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի փոխհարաբերությունների բնույթը, բյուզանդական կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության վերաբերմունքը Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող եկեղեցական և քաղաքական իրադարձությունների նկատմամբ²²:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, ժողովածու չեն մտել մի շարք վավերագրեր, որոնք անկասկած լրացնում և անպայմանորեն վերաբերում են փաստաթղթերի այս խմբին²³: Կարծում ենք, Ներսես Լամբրոնացին ՊԽՄ-ի բնագիրը չի մուծել այդ փաստաթղթերը (№ 1, 9, 10, 11, 17, 18, 20), հաշվի առնելով հետևյալ հանգամանքները.

ա) Այդ վավերագրերի մի մասում շարագրված տեսակետներն արդեն արձանագրված են ՊԽՄ-ում տեղ գտած զրույցյուններում²⁴:

բ) Վավերագրերի մի մասը գաղտնի է եղել և անպատեհ է եղել դրանց հրապարակումը կամ Բյուզանդական կայսրության, կամ էլ Հռոմկլայի կաթողիկոսության դնահատմամբ²⁵:

գ) Մի շարք վավերագրեր էլ կամ հաստատված չեն եղել կաթողիկոսների և հոգևոր ժողովների կողմից, կամ էլ ունենալով ծրագրային բնույթ, գրված են եղել Հռոմկլայի նոտարատանը պահվելու նպատակով և չեն առաքվել Կոստանդնուպոլիս²⁶:

21 Տե՛ս Ն.Ալկիմեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 218:

22 Հիշատակված հարցերը հնարավորին չափով մանրամասն քննված են մեր (Բոգոյան, Բյուզանդիայի մեմագրություն) մեջ:

23 Տե՛ս Բոգոյան, Գրիգոր, էջ 98:

24 Տե՛ս Բոգոյան, Գրիգոր, էջ 97:

25 Օրինակ, Մանուել Ա Կոմենենոսի կամ Ներսես Դ Շնորհալու գաղտնի թղթերը (№ 9, 11), որոնց մասին տե՛ս Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 245:

26 Օրինակ, բյուզանդական կողմի պաճաճած ինը ծիսադավանաբանական կետերի պատասխանները, Ներսես Լամբրոնացու Ատենաբանությունը և Հռոմկլայի ժողովի Գախօրյակին Ներսես Լամբրոնացու գրած մյուս երկերը (տե՛ս ստորև, Հռոմկլայի ժողովի վավերագրերին նվիրված հատվածը):

Ինչ խոսք, Ներսես Լամբրոնացին ժողովածու չի ներառել նաև Հայոց կաթողիկոսների նամակագրությունը Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի (Արցախ, Հաղբատ, Սանահին) վարդապետների և ասորիների հակոբիկ եկեղեցու պատրիարքարանի հետ²⁷ (փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն առնչվում են հայ-բյուզանդական բանակցություններին)²⁸: Հետագայում, հավանաբար, արդեն ԺԳ դարում, Ներսես Դ Շնորհալու և Գրիգոր Դ Տղայի թղթերի մեծագույն մասը ՊԽՄ ժողովածուի հետ միասին հավաքվել են մեկ ձեռագրի մեջ և ավանդվել սերնդե-սերունդ²⁹: Այդ ավանդույթը շարունակվում էր նաև ԺԹ դարում երկրի գրեթե բոլոր հրատարակություններում³⁰:

Հայ բանասիրության չլուծված խնդիրներից է Ներսես Լամբրոնացու ՊԽՄ ժողովածուի կազմման թվականի ճշգրտումը: ՊԽՄ վերագրելի ժողովածուի ստեղծման տարեթիվը ժամանակին փորձել է որոշել Հ. Ներսես Ակիրյանը: Նկատի ունենալով Փարիզի ազգային գրադարանի № 179 (Z) և Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) № 2496 (C) հնագույն ձեռագրերում պահպանված Ներսես Լամբրոնացու վերոհիշյալ հիշատակարանը, բազմավաստակ հայագետը գրում է. «կից յիշատակարանս, որ թեև թուական չի կրէր, բայց կը վերջանայ Մանուէլ Կայսէր մահուան յիշատակութեամբ, որ տեղի ունեցաւ 1180 սեպտ. 24-ին: Ուստի գրութեան տարին ալ նկատելու է այս տարին»³¹: Հավանաբար Ներսես Ակիրյանը նկատի է ունեցել ոչ թէ նշված հիշատակարանը, ուր նման վկայություն չկա, այլ ՊԽՄ-ի վերջաբանի՝ «Իսկ երանելիս հանգուցեալ... յաւիտեանս.

27 Գրիգոր Դ Տղայի և Հյուսիսային վարդապետների փոխանակած թղթերը մեզ են հասել առանձին ձեռագրերում և ժողովածու չեն կազմել (տե՛ս Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ, էջ 50-52): Հակոբիկ-ասորիների հետ փոխանակած վավերագրերից մենք պահպանվում է Ներսես Դ Շնորհալու առանձին վավերագրերի ժողովածոյում (ԹԸ, 1871, էջ 205-206), իսկ մի քանիսի մասին էլ ակնարկում է Միքայել Ասորի (MS, t.III, p. 335-336): Ասորի հակոբիկյանների և Հայոց եկեղեցու այս դարաշրջանի փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս Տեր-Մինասեանց, Հայոց, էջ 271-283:

28 Այս հանգամանքը ժամանակին նկատել է Ներսես Ակիրյանը (տե՛ս Ակիրյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220):

29 Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տղայի նամակների մասն ժողովածուի կազմումը Ռ. Ներսես Ակիրյանը թվագրում է ԺԴ դարի սկզբով և վերագրում է Թոմաս Հոմսկայեցուն (տե՛ս Ակիրյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 220):

30 Տե՛ս այս նամակների (ԹԸ) 1788, 1825, 1865 և 1871 թվականների հրատարակությունները:

31 Նույն տեղում, էջ 219:

ամէն» հատվածը³², ուր իսկապես հիշատակվում է Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր մահվան լուրը:

Ժողովածուի վերջաբանում Ներսես Լամբրոնացին նաև ճշգրիտ թվագրում է Մանուել Ա Կոմնենոսի մահվան լուրը Հռոմկլա հասնելու ամսաթիվը. «լուաք զվախճան բարեպաշտ աստուածասէր եւ իմաստուն արքային Հոռոմոց յամսեանն սեպտեմբերի քսան եւ եւթն, եւ ի թուականիս Հայոց վեց հարիւր եւ քսան եւ ինն»³³(= 1180 թ. սեպտեմբերի 27): Ներսես Լամբրոնացին դիտե նաև Կոստանդնուպոլսում դեպքերի հետագա զարգացման ընթացքի մասին. «եւ ապա՝ զի որդի նորին (սկզբնաղբյուրը նկատի ունի Մանուել Ա Կոմնենոսի որդի Ալեքս Բ Կոմնենոսին - Ա.Բ.) մանուկ տիաւք յաջորդեալ զաթոռն, ոչ կարաց խաղաղութիւն նուաճել զընտանիսն, այլ ցարդ եւս ունի զթագաւորական քաղաքն ամբոխ խռովութեան յիշխանացն եւ յընտանեացն, որք յակառակ նմին յառնէն. յորոց միջի ոչ սակաւ հեղմունք արեանց լինին եւ ամենայն բարեկարգութեանց լուծումն»³⁴:

Այս հատվածից ակնհայտ է, որ ժողովածուն կյանքի կոչող Ներսես Լամբրոնացին քաջատեղյակ է Կոստանդնուպոլսում 1180 - 1183 թթ. տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին. Մանուել Ա Կոմնենոսից հետո՝ Ալեքս Բ Կոմնենոսի (1180 - 1183) դաժակամանը, Մանուել Ա-ի դստեր և փեսայի խռովությանը, Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոսի խարդալանքներին (մանկահասակ կայսեր խնամակալի՝ Ալեքս Բ-ի մոր սպանությանը, թագավորին փրկելու խոստումներով Անդրոնիկոս Ա-ի մոտքին Կոստանդնուպոլիս և Ալեքս Բ-ին գահակից-խնամակալ հռչակմանը)³⁵: ՊիՄ-ի վերջաբանի հեղինակը վկայում է նաև, որ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքում. «յիւրից ամաց սկսեալ՝ դեռ եւս աւր ըստ աւրէ աճէ խռովութիւնն, եւ ի կարծիս ձգի ամենայն միտք առ ի հաստատելոյ վերստին թագաւորական աթոռոյն»³⁶: Վերահիշյալ անցուդարձերին վերաբերող՝ Ներսես

32 Տե՛ս ԹԸ, էջ 201:

33 ԹԸ, 1871, էջ 200: Բյուզանդագիտության մեջ Մանուել Ա Կոմենոսի մահվան ամսաթիվ է նշանակվում 1180 թ. սեպտեմբերի 24-ը (Տե՛ս Grunel, La Chronologie, p. 358): Միջնադարում հաղորդակցության ճանապարհների և լուրերի տարածման ուսումնասիրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր են Ներսես Լամբրոնացու այս վկայությունները, ըստ որոնց սեպտեմբերի 24-ին մահացած կայսեր մահվան լուրը Հռոմկլա (գուցե և Կիլիկյան Հայաստանը նկատի ունի մեր հեղինակը) է հասել սեպտեմբերի 27-ին, այսինքն՝ դեպքից երեք օր հետո:

34 ԹԸ, 1871, էջ 201:

35 Այս իրադարձությունների մասին մանրամասնօրէն տե՛ս Vasiliev, History, pp. 433&.

36 ԹԸ, 1871, էջ 201:

Լամբրոնացու տկնարկները և Ալեքս Բ Կոմնենոսի սպանության և նրա հարազատ՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի (1183 - 1185) միաձեռն դա-
հակալման իրադարձությունների մասին պահպանած լուսթյունը և,
հիշատակությունն այն մասին, որ Մանուել Ա Կոմնենոսի մահվանից
հետո Բյուզանդական կայսրությունում սկսված խռովություններն
արդեն երրորդ տարին է ինչ չեն դադարում. թույլ են տալիս մերժել
Ներսես Ակիրնյանի կողմից ՊիՄ ժողովածուի ստեղծման վերահիշյալ
թվագրումը:

Ելնելով ՊիՄ-ում պահպանված վկայություններից, ժողովա-
ծուն պետք է թվագրել 1182 թ. սեպտեմբերի 24 - 1183 թ. սեպտեմբեր
ժամանակահատվածով: Թվագրման սկիզբ ենք համարում 1182 թ.
սեպտեմբերի 24-ը, որովհետև այդ թվականին է սկսվում Ալեքս Բ-ի
միանձնյա թագավորության երրորդ տարին³⁷, իր հոր՝ Մանուել Ա
Կոմնենոսի մահվանից հետո³⁸: Ինչպես որ ցույց տվեցինք վերևում,
Ներսես Լամբրոնացին կայսրության մայրաքաղաքում տեղի ունեցող
ներքաղաքական պայքարի սկիզբը թվագրում է իր կողմից ՊիՄ ժո-
ղովածուն կազմելուց երեք տարի առաջ («յերից ամաց սկսեալ»): Այդ
իսկ պատճառով, ժողովածուն գրելու վերջին սահման ենք համարում
1183 թ. սեպտեմբերը, քանի որ Ներսես Լամբրոնացին դեռ չգիտէ Ա-
լեքս Բ Կոմնենոսի սպանության և Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոսի միաձե-
ռն դաժակալման լուրը³⁹:

ՊիՄ ժողովածուի հետ կապված աղբյուրագիտական հարցերը
քննարկելիս կարևոր նշանակություն ունի նրա կազմողի պատմադի-
տական հայացքի և դիրքորոշման բացահայտումը: Ինչպես արդեն
նշվեց, ժողովածուի ստեղծման համար առիթ է ծառայել Հեթում
Լամբրոնացու խնդրանքը, սակայն Ներսես Լամբրոնացին բնագրի ա-
ռաջաբանում իսկ ՊիՄ-ն հասցեագրել է հետագա սերունդներին.
«Յայտ առնելով, զի թէպէտ եւ հասարակական վախճանաւն փոխի
յաստեացս, սակայն արձան մշտնջենաւոր ինքեան թողուլ յերկրի
յարժանի յիշատակի գործս, որով եւ յազգս ազգաց անյապաղ գովա-
սանական երգով պատուի»⁴⁰: Տարսոնի արքեպիսկոպոսը քաջ գիտակ-
ցել է ժողովածուի մեջ ընարված վավերագրերի արժեքը և պատմու-

37 Նկատի ունեն ՊիՄ-ի վերջաբանի հետևյալ հատվածը. «յերից ամաց սկսեալ» (ԹԸ, 1871, էջ 201):

38 Ալեքս Բ Կոմնենոսը գահակալ է հռչակվել դեռևս իր հոր՝ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշ-
խանութեան տարիներին: Այդ մասին տե՛ս Chalandon, Les Comnène, p. 212:

39 Տե՛ս Barzos, Genealogia, том. В'.

40 ԹԸ, 1871, էջ 85:

Թյան գիրկն անցած մարդկանց արարքներն ու քաղաքական իրադարձություններն ականատեսի կողմից սերունդների դատին հանձնելու անհրաժեշտությունը. «Զայս տեսեալ մեր՝ ի նուաղեալս ժամանակի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջնորդս, ոչ յապաղեմք առ յապա թողուլ զյիշատակ անուանն նոցա պարագրութեամբ բանի ի հանդիպեալ ժողովուրդս՝ որք զկնի լինիցին, զի եւ զսոցայցս ախորժելի կարծեմ պատմութիւն քան զնախ եղեկոց համապատիւ նոցա սրբոց»⁴¹: Ուրեմն՝ արդեն վավերագրերի ժողովածոյի առաջաբանում Ներսես Լամբրոնացին հայտնում է, որ այն, ինչ ինքը մատուցելու է ընթերցողին, մեր այսօրվա պատկերացումներով պատմություն է: Հեղինակի նպատակն է ցույց տալ հայ ժողովրդի եկեղեցաքաղաքական կյանքում Հայոց կաթողիկոսների բացառիկ դերը: Հեղինակը չի մոռանում նաև շեշտել, որ ինքն այդ եկեղեցու բարձրատիճան պաշտոնյաներից մեկն⁴² է: Այդ իսկ պատճառով, Ներսես Լամբրոնացին իր երկը սկսում է Գրիգոր Գ Պաշլավուկի կաթողիկոսին ուղղված ներբողյանով, անուշադրության չմատնելով այն պարագան, որ նրա կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը արթնացնող շունչ հաղորդեց Հայոց եկեղեցական և քաղաքական կյանքին, երկարատև ընդարմացումից հետո աշխուժացրեց հոգևոր դասին («Որպէս եւ զկնի ամպոյ՝ արեգակն, և յիտ ձմեռայնոյն՝ դարնանային աւգոցն քաղցրութիւն, այսպէս եւ երանելի Հայրս ի նուաղեալ ժամանակս՝ յորժամ ձմեռն մեղաց տիրէր ի վերայ աշխարհի. եւ մէզ թշուառութեան պաշարէր զմեզ սրոյ եւ դերութեան, երեւեցաւ ջահաւորեալ վարդապետութեամբ եւ լուսակրօն վարուք, և փարատեաց յաշխարհէ զմորիկ մեղացն եւ վերստին կանաչացոյց զմեզ ի ձմեռային մեռելութենէն յաճումն հոգեւոր չափոյ հասակի կատարմանն Քրիստոսի»)⁴³: Տարսնի արքեպիսկոպոսը չի մոռանում հիշատակել նաև, որ խնկարկելի կաթողիկոսը Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից է («Ազգաւ Պաշլավիկ, ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի»)⁴⁴, և հրժոյճ կաթողիկոսն է Գրիգոր Բ Վկայասերից հետո⁴⁵:

41 ԹԸ, 1871, էջ 85:

42 «...ի նուաղեալս ժամանակի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջնորդս» (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 85):

43 ԹԸ, 1871, էջ 85:

44 ԹԸ, 1871, էջ 85:

Ներսես Լամբրոնացին առաքելական է համարում Հայոց կաթողիկոսական աթոռը. «յաջորդ առաքելական աթոռոյ կաթողիկոսութեան Հայոց» (ԹԸ, 1871, էջ 85): Պատմության համար ճետաքրքիր է հարցի նման դրվածքի նախապատմությունը, քանի որ ինչպես վերևում տեսանք, բյուզանդական կողմը փորձում էր միայն Գրիգոր

Իրադարձությունները, որոնց անդրադարձել է Ներսես Լամբրո-
նացին, սկսվել են Գրիգոր Բ-ի ազգական և հոգևոր որդի Գրիգոր Գ
Պաշլավունի կաթողիկոսի իշխանության վերջին տարում և շարու-
նակվել են վերջինիս հարադատ եղբոր՝ Ներսէս Դ Շնորհալու (1166-
1173), և ապա՝ նրանց ազգական Գրիգոր Դ Տղայի (1173-1193) կաթո-
ղիկոսության տարիներին: Վերջին երկու կաթողիկոսներն էլ ՊԽՄ Ժո-
ղովածուի գլխավոր հերոսներն են⁴⁶, հայ-բյուզանդական բանակցու-
թյուններում՝ համերաշխության ոգին:

ՊԽՄ-ի առաջաբանում պատմվող իրադարձությունների ծա-
վալման վայրը Կիլիկյան Հայաստանն⁴⁷ էր, ուր երկպառակտչական
պատերազմ էին վարում երկու հայազգի իշխաններ՝ Օշին Հեթումյանը
և Թեոդորոս (մյուս պատմական սկզբնաղբյուրներում՝ Թորոս) Բ Ռու-
բինյանը, որոնք. «էին պատուով ի Յունաց արքայէն սեւաստոսու-
թեամբ, եւ էին ընդ ծառայութեամբ եւ հնազանդութեամբ նորա»⁴⁸:
Այս դրվագում ակնհայտ է Ներսես Լամբրոնացու աչառու վերաբեր-
մունքը Ռուբինյան իշխանական ընտանիքի նկատմամբ⁴⁹: Ելակետ ըն-
դունելով Բյուզանդական կայսրությանը Օշինի և Թորոսի ստորակա
համարվելու հանգամանքը, Տարսոնի արքեպիսկոպոսը մեղադրում է
երկրորդին, որ նա «թէկն ամէր ընդէմ թագաւորին Հռոմոց պէսպէս

Լուսավորչի անվան հետ կապել Հայոց եկեղեցու և կաթողիկոսական իշխանության
հիմնադրումը:

45 Գրիգոր Գ Պահլավունու գործունեությունը բնութագրելիս Ներսես Լամբրոնացին չի
մոռանում հիշատակել, որ Ներսես Շնորհալու դաստիարակն է. «սնոյց զեղբայրն իւր
վարժեալ ամենայն աստուածաշունչ տառիւք» (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 86):

46 ՊԽՄ-ում Ներսես Լամբրոնացու համար Գրիգոր Գ Վկայասերը «երանելի» (ԹԸ,
1871, էջ 85), Գրիգոր Գ Պահլավունի՝ «երանելի» (էջ 86) և «սրբազան» (էջ 86),
Ներսես Դ Շնորհալին՝ «երանելի» (էջ 165) և «սուրբ» (էջ 165), Գրիգոր Դ Տղան՝
«սուրբ» (էջ 166) է: Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը
իր կենդանության օրոք սուրբ է անվանվում:

47 Ներսես Լամբրոնացին այդ տարածքը երկու մասի է բաժանում: Թորոս Ռուբինյանին
համարում է իշխան «լեռնային կողմանց Փոխագացոց», իսկ Օշին Հեթումյանին՝
«լեռնային կողմանց Փոխագացոց եւ բազում գաւառաց՝ որ ի գահ Կիլիկիոյ» (Տե՛ս ԹԸ,
1871, էջ 86):

48 ԹԸ, 1871, էջ 86: Հմտ. մահ Բողոքան, Բյուզանդիայի, էջ 226:

49 Այդ վերաբերմունքն ակնհայտորեն երևում է երկու քաղաքական գործիչների բնութա-
գրման համար օգտագործված անվաններից: Թորոս Բ Ռուբինյանի անունը տրվում է
երկու անգամ. «Իշխանն՝ որոյ անունն Թեոդորոս» և «ամբարտաւան իշխանն Թեո-
դորոս», իսկ Օշին Հեթումյանը հիշատակվում է. «բարեպաշտ իշխանն Օշին» (երկու
անգամ), «Օշնի սեւաստոսին» (մեկ անգամ), «գերապատի իշխանութիւն Օշնի» (մեկ
անգամ) բառակապակցություններում (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 86-87, 107):

պատճառաւ, մոռացեալ զերդմնակուռ դաշինսն՝ որ ի միջի, եւ զհնազանդութիւն նորա»⁵⁰, հակադրելով Թորոսի վարքագիծը Օշինի հավատարմությանը դեպի բյուզանդական կայսրութիւնը («հաւատարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց»⁵¹: Ըստ Ներսէս Լամբրոնացու, երկու հայ իշխանների միջև ծագած պատերազմի հիմնական պատճառն Օշինի հավատարմութիւնն էր «Հոռոմոց (իմա՝ բյուզանդական-Ա.Բ.) Թագաւորին», որի համար «ոչ սակաւ խռովութիւնք լինէր եւ հեղմունք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն»⁵²:

Ներսէս Լամբրոնացին ևս հավաստում է, որ Լամբրոնի տեր Օշին Հեթումյանը բյուզանդական քաղաքականության հետեւողական պաշտպանն է, Կոստանդնուպոլսի կայսեր հավատարիմ ստորական: Բյուզանդիայի գերիշխանության դեմ Թորոս Բ Ռուբինյանի յուրաքանչյուր ելույթ Օշինը դիտում էր իբրեւ սեփական իշխանության դեմ ուղղված, կանխամտածված գործողութիւն: Լամբրոնին տիրող Հեթումյանների քաղաքական բոլոր նկրտումներն ու ձգտումները ԺԲ դարի 60 - 70-ական թթ. ամբողջովին ու կոտորեն, անմնացորդ կապված են Կիլիկիայում Բյուզանդական կայսրության հետապնդած շահերին: Այդ քաղաքականության գաղափարախոսական դիրքերի վրա է կանգնած նաև ՊԽՄ Ժողովածոյի կազմող Ներսէս Լամբրոնացին, որը Թորոս Բ Ռուբինյանի պայքարը Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնները միավորելու և քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելու համար բնութագրում է որպէս «խռովութիւն»⁵³:

Ներսէս Լամբրոնացու համար Բյուզանդական կայսրութիւնը համաշխարհային քաղաքակրթության պահպանման հենասյունն ու ապավենն է⁵⁴: Խոսելով Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր մահից հետո Բյուզանդիայի սահմաններում տեղի ունեցած վերոհիշյալ խռովութիւնների մասին, Տարսոնի արքեպիսկոպոսը դրանք մատուցում է որպէս աշխարհի կործանման բացահայտ նշան. «Թագաւորական աթոռոյն՝ որ սիւն է աշխարհի ըստ ասելոյն Պաւղոսի»⁵⁵: Բյուզանդական կայսրության քաղաքական կյանքի վայրիվերումների հետ է կապում Ներսէս Լամբրոնացին ողջ աշխարհի կացութիւնը. «Արդ ընդ սեանն

50 ԹԸ, 1871, էջ 86:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում:

53 ԹԸ, 1871, էջ 86:

54 ԹԸ, 1871, էջ 201:

55 Նույն տեղում:

քրիստոսարանական նշանակութիւնը. «Եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն դուշակեաց՝ ոչ գիտեմ, եւ եթէ զսովոյն սաստկութիւն՝ որ ի նոյն ամն եղեւ, եւ ոչ զայն եւս»⁶²:

Ուրեմն՝ Ներսես Լամբրոնացու քաղաքական Հավատամքի Համաձայն պետք է ամեն կերպ աջակցել Բյուզանդական կայսրութեան Հզորութեան ամրապնդմանը և դատապարտել ու խանգարել Թորոս Բ Թուրքիայան իշխանի գործունեութեանը: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր Հարմար պահի Ներսես Լամբրոնացին ոգևորված ներբող-յաններ է ձեռնում Մանուել Ա Կոմնենոսին՝ ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերութիւններում բյուզանդական կողմի Հիմնական Հերոսին⁶³: Ներսես Լամբրոնացու Համար Մանուել Ա Կոմնենոսը⁶⁴ Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերութիւնների ամենագործուն մասնակիցն է. չնայած ՊիՄ Ժողովածու մտած առաջին վավերագիրը (1165 թ. Ներսես Շնորհալի եպիսկոպոսի թուղթը առ Ալեքս Աբսուլս) Ներսես Լամբրոնացին Համարում է Կիլիկիայի բյուզանդական զորահրամանատար-կառավարչի պատվերով դրված փաստաթուղթ⁶⁵, այնուամենայնիւ բանակցութիւնների Հետագա ընթացքում Մանուել Ա Կոմնենոսը այդ փոխհարաբերութիւնների իսկական ոգին է և, ըստ Հավաքածոյի Հեղինակի, միայն նրա մահն է խանգարում վերջնական Համաձայնութեան կնքմանը:

62 ԹԸ, 1871, էջ 169:

63 Մանուել Ա Կոմնենոսը ՊիՄ բնագրում երբեմն կոչվում է արքա, երբեմն՝ թագավոր: Արքա հիշատակված է ՊիՄ հետևյալ էջերում. ԹԸ, էջ 8612, 1079, 11, 10929, 15325, 16827, 2002, 7. թագավոր՝ ԹԸ, էջ 8615, 24, 873, 10923, 25, 27, 14332, 1441, 14520, 15322, 25, 1546, 15935, 1601, 1665, 17, 1688, 10, 15, 17, 19, 25, 1695, 18025, 2014, 32:

64 Ուշագրավ է նաև այն համգամանքը, թէ ի՞նչ մակդիրների հետ են հանդիպում վերոհիշյալ (թագավոր և արքա) տերմինները: Բյուզանդական կայսրը կոչվում է «Յունաց արքայ» (ԹԸ, 1871, էջ 8612), սակայն՝ «թագաւոր Հոռոմոց» (ԹԸ, 1871, էջ 8615, 24). այնուամենայնիւ հանդիպում է նաև «արքայ Հոռոմոց» (ԹԸ, 1871, էջ 2007) բանաձևը: «Բարեպաշտ» մակդիրը հանդիպում է և՛ թագավոր (ԹԸ, 1871, էջ 10921, 1546, 1665, 17, 1689, 19, 1695, 2018), և՛ արքա (ԹԸ, 1871, էջ 16817, 2007) տիտղոսների հետ: Արքա բառի հետ հանդիպում է նաև «բարեպաշտարտ» (ԹԸ, 1871, էջ 15325) և «բարեպաշտ, աստուածասէր եւ իմաստուն» (ԹԸ, 1871, էջ 2007), իսկ թագավորի հետ՝ «արժանագովելի» (ԹԸ, 1871, էջ 20132) անական-տիտղոսները: Բյուզանդական կայսերական վավերագրերի տիտղոսների մասին տե՛ս նաև ներկա աշխատանքի վավերագրերի ձևական ընդոլթյան համապատասխան հատվածը:

65 Ըստ Ներսես Լամբրոնացու. «որ եւ թախանձեալ գերանելին, զի զդաւանութիւն Հայստանացայց բանի ասացեալն՝ գրով պարունակեալ տացէ նմա» (ԹԸ, 1871, էջ 87):

Իհարկէ, ժողովածոյում Հիշատակվում են նաև բանակցութիւններին մասնակցած բյուզանդական Միքայել Գ Անքիալոս⁶⁶ և կայսեր թագման արարողութիւնը գլխավորած Թեոդոսիոս Ա Բորողիոտես (1179 - 1183)⁶⁷ պատրիարքները⁶⁸, սակայն նրանց դերը միջնեղեցական գործերում ստորադասված են կայսեր կամքին: Այդ են վկայում ներսես Լամբրոնացու բյուզանդական պատրիարքների մասին հաղորդած գրեթէ բոլոր տեղեկութիւնները⁶⁹:

Այսպիսով. ներսես Լամբրոնացու կազմած ՊԽԾ ժողովածուն ներկայացնում է 1165 - 1178 թթ. հայ-բյուզանդական փոխհարաբերութիւնների ոչ միայն Հիմնական վավերագրերը, այլ նաև առաբերութիւնների ոչ միայն Հիմնական վավերագրերի պարզաբանւթիւնը, մի շարք թղթերի գրման հանգամանքների պարզաբանւթիւնը նվիրված հատվածներում և վերջաբանում գրառած տեղեկութիւնների շնորհիվ պատմական աշխատութիւն է, որը նպատակ ունի հետագա սերունդներին հաղորդակից դարձնել ժԲ դարի 60-70-ական թթ. իրադարձութիւններին: Ինչպես վերևում պարզեցինք, ներսես Լամբրոնացին այս երկն ավարտել է 1182-1183 թ.: Ժողովածոյի կազմողը եկեղեցիների միութիւն հայ-բյուզանդական բանակցութիւններին հետևողական կողմնակից է:

66 Ներսես Լամբրոնացին կաթողիկոս Ներսես Դ Օմորֆալու առաջին, բյուզանդական կայսերն ուղղված նամակի կապակցությամբ, առանց անունը տալու, ակնարկում է նաև իրական խրիստոբոս (1157-1170) բյուզանդական պատրիարքին. «առեալ զնամակս ի Դուկաս խրիստոբոս (1157-1170) բյուզանդական պատրիարքին» ձեռն թագաւորն ընթանայր ի մեծ եկեղեցին, ցուցանելով տիեզերական հայրապետին» (ԹԸ, 1871, էջ 143):

67 Այս պատրիարքին, ըստ Նիկեոսա խոնիատեսի վկայության, Անդրոնիկոս Ա Կոմ-ճենոսը զահրնկեց է անում, ակնարկելով նրա հայկական ծագումը (տե՛ս N.Ch., p. 253): Ներսես Լամբրոնացին սխալմամբ Թեոդորոս Ա-ին համարում է Միքայել Գ-ի հաջորդը (ԹԸ, 1871, էջ 20034), չհիշատակելով նրանց միջև գահակալած խառնուրդ (1178-1179) անունը:

68 Ներսես Լամբրոնացին օրթոդոքս եկեղեցու պատրիարքներին անվանում է. «տիեզերական հայրապետ» (ԹԸ, 1871, էջ 14333), «տիեզերական պատրիարք» (ԹԸ, 1871, էջ 20019), «քահա-էջ 15418), «գարեթպիսկոպոս մեծի քաղաքին» (ԹԸ, 1871, էջ 20019), «հայր մայապետ» (ԹԸ, 1871, էջ 20019), «հայրապետ» (ԹԸ, 1871, էջ 20029, 2014, 10), «հայր սուրբ» (կամ «հայրապետ սուրբ», ԹԸ, 1871, էջ 20032): Ներսես Լամբրոնացին երկու անգամ հիշատակում է Անտիոքի օրթոդոքս պատրիարքին. մեկ անգամ հոգնակիով՝ անգամ հիշատակում է Անտիոքի ունեմալով նաև Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու առաջնորդին նրա հետ միասին նկատի ունենալով նաև Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու առաջնորդին («պատրիարքացն», ԹԸ, 1871, էջ 16812), մյուս անգամ՝ «սրբազան պատրիարքին», ԹԸ, 1871, էջ 1696):

69 Օրինակ. հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների առաջին թղթերը Բյուզանդական կայսրության անունից գրում է Մանուել Ա Կոմնենոսը (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 107, 109, 143-144), իսկ հետագայում կայսերական վավերագրերի հետ Հոմսկյա եմ 107, 109, 143-144), իսկ հետագայում կայսերական վավերագրերի թղթերը (ԹԸ, 1871, էջ 153, 159, 168): ուղարկվում Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի թղթերը (ԹԸ, 1871, էջ 153, 159, 168):

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Կոմսենոսների դարաշրջանի բյուզանդական ծիսադավանական և վիճաբանական գրականությունը մեծ է ծավալով, հարուստ՝ ընդգրկած հարցերի ու խնդիրների բազմազանությամբ¹։ Կայսերական աստվածաբանները, երկրի ներքին և արտաքին, քաղաքական ու եկեղեցական իրավիճակից ելնելով, հաճախ նաև կենտրոնական իշխանության ուղղակի միջամտությամբ, դավանական այս կամ այն կրոնական համայնքի դեմ², երբեմն էլ՝ եկեղեցիների միության բանակցություններ էին վարում հարևան ժողովուրդների հետ։ Դավանական պայքարը, որը վաղուց ի վեր ներխուժել էր կայսրության ներքին ու արտաքին քաղաքականության ոլորտը, գաղափարախոսական հզոր զենք էր դարձել միջնադարյան Արևելքի և Արևմուտքի, Բյուզանդիայի և հարևանների փոխհարաբերություններում։

1165 - 1178 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների բնագրերը ավանդված են նաև բյուզանդական մատենագրությամբ։ Հունարենով պահպանված փաստաթղթերը մեզ են հասել Թեոդորանոսի Διάλεξις πρὸς τὸν καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων («Տրամախոսություն հայոց կաթողիկոսի հետ») երկում, ուր ներկայացվում են առաջին և երկրորդ այցելությունների բանակցությունների արձանագրությունները։

ԺԲ դարի հույն փիլիսոփա, թագավորական ծառա (ըստ Մանուել Ա Կոմսենոսի թղթի բնորոշման. λείχιον τῆς βασιλείας μου), մազիստ-

¹ Այդ դարաշրջանի դավանաբանական գրականության մասին բավական հանգամանորեն տե՛ս Beck, Kirche, S. 609 - 629։

² Անճա Կոմսենոսի պատմությունը ի է նման իրադարձությունների նկարագրություններով. տե՛ս AC, t. I, Lib. VI, 2 (p. 272-274), 4 (p. 278-280), t. II, Lib. X, I (p. 1-4.), Lib. XIV, 8-9 (p. 295-306), Lib. XV, 8-10 (p. 350-365), հմտ. Анна Комнина, с. 24-25, 177-178, 180-181, 264-265, 394-399, 419-426։

րոս Թեոփրիանոսը բյուզանդական Հայտնի մատենագիր է, ղեկավանագետ և աստվածաբան-գիտնական³: Նրա անունը Հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է սկսած 1182/3 թվականից, երբ Ներսես Լամբրոնացին կազմեց ՊԽՄ ժողովածուն: Այստեղ Տարսոնի արքեպիսկոպոսը Թեոփրիանոսին որակում է իբրև «զայր ոմն ճարտարաբան փիլիսոփայ արտաքին գրովք կրթեալ եւ եկեղեցական ուսմամբ ճոխացեալ»⁴: Թեոփրիանոսի անունը կապվում է Կիլիկյան Հայաստանի և Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի պատմությանը՝ նրա 1169 - 1170 և 1171 - 1172 թթ. դեպքանագնացություններով: Այս երկու բանակցություններին Հունական կողմից մասնակցում էր նաև Փիլիպուպոլսի շրջանի վանքերից մեկի վանահայր Հովհաննես Աթմանը⁵:

Ա) Թեոփրիանոսի առաջին դեսպանագնացության բանակցությունների բնագրում պահպանված վավերագրերը:

1169 - 1170 թ. դեսպանագնացության ընթացքում Հռոմկլայում տեղի ունեցած վիճաբանությունների բնագիրը վերջնական տեսքի է հասնում և Հարյուր օրինակից ավելի քանակով տարածվել Բյուզանդական կայսրության սահմաններում (Թեոփրիանոսի կողմից և արքունիքի հրամանով), երբ աստվածաբան-փիլիսոփայ վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս: Երկրորդ դեսպանագնացության արձանագրության մեջ Թեոփրիանոսին ուղեկցող Հովհաննես Աթմանը (Հունարեն բնագրում՝ Աթման) կաթողիկոսի հետ անձնական զրույցում 1170 թ. բանակցությունների արձանագրությունների ճակատագրի մասին տեղեկացնում է Έγραφε γάρ τοῦτο ὁ σύντροφός μου ἐν τῇ διαλέξει, ἥ τις ἀνε- γνῶσθαι ἐπὶ συνόδου καὶ ἐπὶ παλατίου, καὶ μετεγράφη ἐν ἀντιγράφοις ἐπέκεινα τῶν ἑκατὸν, καὶ γνωστὸν ἐγένετο ἐφ' ὅλη τῇ Ῥωμα- νίᾳ (Իմ այս գործակիցը (իմա՝ Թեոփրիանոսը - Ա. Բ.) երկխոսության ընթացքում ավելի քան 100 օրինակով տարածվել է բոլոր Ռոմի մարտիկներին և թագավորին) արձանագրել էր, որն էլ ընթերցվել է եկե-

3 Թեոփրիանոսի մատենագրական ժառանգության մասին տե՛ս Krumbacher, Geschichte, S. 88 - 89; Beck, Kirche, S. 628, Palmiere, La lettera, pp. 8-14; Dondaine, Contra, pp. 352 - 357:

4 ՊԸ, 1871, էջ 144: Այս ժողովածուի ճեղհնակի և գրման թվականի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բագրյան, Ներսես, էջ 109-116, իսկ բանակցությունների մասնակցող կողմերի մասին. Բագրյան, Հայ-բյուզանդական, էջ 81 - 93:

5 Այս հոգևորականի գործունեությունը հակասական գնահատականի է արժանացել վերջին տարիների հայագիտական գրականության մեջ տե՛ս Бартикан, Роль; Zekiyan, The Armenian.

դեցական սինոդի և արքուներքի առջև, բազմացվել է հարյուրից ավելի օրինակ և հայտնի է դարձել ամբողջ Ռոմանիայում (իմա՝ Բյուզանդիա-Ա.Բ.)⁶։ Ուրեմն՝ դեռևս Հռոմկլայում առաջին դեսպանագնացության արդյունքները գրի են առնվել Թեոփրիանոսի կողմից, իսկ Կոստանդնուպոլսում դրանք ընթերցվել են սինոդում և արքուներքում։ Մինչև երկրորդ դեսպանագնացության ժամանակը Հռոմկլա, Բյուզանդիայում հայտնի էին դարձել առաջին դեսպանագնացության ընթացքում տեղի ունեցած վիճաբանությունները, քանի որ այդ բնագրի հարյուրից ավելի օրինակ էր բազմացվել ու տարածվել կայսրության սահմաններում⁷։ Առաջին դեսպանագնացության բանակցությունների արձանագրված բնագրի մասին տեղեկություն է պահպանել նաև ՊիՄ ժողովածուն. «Իսկ նորա (իմա՝ Թեոփրիանոս - Ա.Բ.) առեալ զթուղթն հանդերձ հարցմամբն եւ պատասխանեալն, վասն զի զամենայնն ի գրի գրաւշմեաց, ընթանայր առ թագաւորն. ապա ի ձեռին ունելով եւ զպէսպէս հարցմանն նշանադրութիւն եւ զՀայաստանեայց յաւթարամիտ լինելն ի միաբանութիւնն, յայտնէր զգիրն՝ որ ի սրբոյ Հայրապետէն առ թագաւորն»⁸։

Մեզ համար ուրույն հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն պարագան, թե որտեղ է վերջնական տեսքի բերվել Թեոփրիանոսի առաջին բանակցությունների արձանագրության բնագիրը։ «Տրամախօսութիւններում» առկա մի շարք վկայություններից կարելի է ենթադրել, թե այդ կատարվել է Կոստանդնուպոլսում՝ Թեոփրիանոսի առաջին դեսպանագնացությունից անմիջապես հետո⁹։ Այս ենթադրության համար անուղղակի փաստարկ կարող են ծառայել «Տրամախօսութեան» հետևյալ տեղեկությունները.

ա) Թեոփրիանոսի առաջին «Տրամախօսութեան» բնագիրը համառոտված է Հռոմկլայում գրի առնված արձանագրությունների հիման վրա։ Այս փաստն է հաստատում այն վկայությունը, ըստ որի մեզ հասած բնագիր չեն մտել Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքին վերաբերող

6 Տե՛ս PG, t. 133, p. 248 C, Հմմտ. Պալենց, Պատմութիւն, էջ 244։

7 Այս տեղեկությունը չափազանց ուշագրավ է բյուզանդական արքունական դիվանատան հսկայական չափերի հասնող գրագրության ուսումնասիրության առումով։

8 ԹԸ, 1871, էջ 153 (ընդգծումը՝ Ա.Բ.-ի)։

9 «Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ πᾶσι τοῖς τοῖς εὐχαριστήσαντες τῷ Θεῷ, τῆς πρὸς Κωνσταντινοπόλιν φερόσης οἰχόμεθα αἰνοῦντες καὶ εὐλογοῦντες τὸν Θεόν...» («Եւ մեր գոհացեալք զԱստուծոյ վասն ամենայն շնորհացս, եկեցաք՝ դառնալ աղօրէն ի Կոստանդինուպոլիս՝ հաճապագորդեալք ի ճանապարհին, օրհնելով եւ փառաբանելով զԱստուած...» տե՛ս PG, t. 133, p. 212 C3-5, հմմտ. Պալենց, Պատմութիւն, էջ 236, տե՛ս նաև PG, t. 133, p. 208 D7, հմմտ. Պալենց, Պատմութիւն, էջ 234)։

մի շարք արտահայտությունների բացատրություններ, որոնց շուրջ կաթողիկոսի խնդրանքով խոսել է Թեոփրանոսը¹⁰:

բ) Խոսելով Ներսես Դ Շնորհալու հրամանով իրեն համար արտադրել տված Հովհաննես կաթողիկոսի երկի մասին, Թեոփրանոսը գրում է. «...որը և բերեցինք մայրաքաղաք»¹¹:

գ) Թեոփրանոսի երկրորդ այցելության ժամանակ առաջին «Տրամախոսություն» բնագիրը եղել է բանագնացի ձեռքին¹²:

դ) «Տրամախոսություն» բնագիրը վերանայված և համառոտված է Կոստանդնուպոլսում¹³: Այս ենթադրության կողմնակից է Հ. Լևոն Զեքիյանը. «Կարելի է մոռանալ նաև որ Թեոփրանոսի տեղեկագրությունն ալ սղագրական ատենագրություն մը է: Հետեւաբար, բնական է որ Թեոփրանոս զայն խմբագրած ըլլայ՝ այն գաղափարին համաձայն զոր ինք կազմած էր վիճաբանություններու արդիւնքի մասին»¹⁴:

Այժմ անդրադառնանք Թեոփրանոսի առաջին դեսպանագնացության ժամանակի խնդրին: Բյուզանդական աստվածաբանը Հռոմկլա է հասել իր հետ բերելով Մանուել կայսեր թուղթը՝ թվագրված երրորդ ինդիքտիոնի նոյեմբեր ամսով (7⁰ μηνι Νοεμβριω Ινδικτιωνος τριτης)¹⁵: Այս ինդիքտիոնը համապատասխանում է 1169 թ. սեպտեմբերի

10 «Ἐπεὶ δὲ ἀνεγνώσθη ὁ ὅρος, καὶ τὰ βιβλία εὐρέθησαν ἐξισάζοντα, τὸ τε Ἀρ-
μηνικόν, καὶ τὸ Ῥωμαϊκόν, καὶ αἱ τῷ Καθολικῷ δοκοῦσαι ἀσαφείς αὐτοῦ λέξεις
μετρία ὅσσαι ἱκανῆς τετυχῆκασι σαφηνείας, εἶπεν ὁ Θεωριανὸς πρὸς τὸν Κα-
θολικόν» («Յետ ընթեռնելոյ զայս վճիռ ժողովոյն եւ միաբան գտանելոյ ընթերցուածոյ
Հայոց ընդ բնագրի Հոռմայեցոց, իբրև պարգեցան յստակեցան բանք ժողովոյն, որք
մթիմք Կաթողիկոսին երեւէին, Թեոփրանոս զայս իմք բարբառեցաւ» տե՛ս ԲԳ, t. 133, p.
197D1-5, Գալսաթոս, Միաբանութիւն, էջ 307, Պաղեսեան, Պատմութիւն, էջ 233):

11 «καὶ δὲ μεταγραφείσα ἐδόδε ἡμῖν, ἣν καὶ ἀποκοιμώμεθα πρὸς τὴν βασιλεύ-
ουσαν» («Հնծայեցաւ մեզ պատճեն գրոյն, եւ մեր առեալ զայն բերաք ընդ մեզ
յարբրնական քաղաքն» տե՛ս ԲԳ, t. 133, p. 208D7, Գալսաթոս, Միաբանութիւն, էջ 313,
Պաղեսեան, Պատմութիւն, էջ 234):

12 Այդ է վկայում «ἵνα τὰς παραχθείσας τότε, χρήσεις ἐν τῇ φεασάσῃ γενέσθαι
διαλέξει παραλείψω» («ի բաց թողում զվկայութիւնս, զորս յառաջնում բանակցու-
թեան ընծայեցուցաք» տե՛ս ԲԳ, t. 133, p. 241D4-5, Պաղեսեան, Պատմութիւն, էջ 241):

13 «Տրամախոսութեան» բնագրի համառոտման մասին խոսում է այն հատվածը, որտեղ
կողմերը բնագրիում են Գրիստոսի ծննդյան տոնի հարցը: Այդտեղ կաթողիկոսն ասում
է, որ հիշատակված հարցը առաջին բանակցությունների ընթացքում բավականին
քննվել է և հարկ չկա կրկին դրան անդրադառնալու (Τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐν τῇ
προτέρῳ, διαλέξει τρακταῖσθ' ἐν ἱκανῶς εἰς πέρας ἤχθη χρηστόν· οὐ δεῖ γοῦν
εἶτι ταυτολογεῖν εἰς κενόν, տե՛ս ԲԳ, t. 133, p. 268C1-3): Ակնարկվող հատվածը
չգտնելով առաջին «Տրամախոսութեան» բնագրում, ենթադրում ենք, որ այն բնագրից
դուրս է հանվել վերջնական խմբագրման փուլերից որևէ մեկում:

14 Տե՛ս Չեփեսեան, Համամիութենական, էջ 30:

15 ԲԳ, t. 133, p. 121 A.:

1 - 1170 թ. օգոստոսի 31 ժամանակահատվածին¹⁶: Հետևապես՝ Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր թուղթը գրվել է 1169 թ. նոյեմբեր-ամսին: Ուրեմն՝ Թեոդորանոսը կարող էր իր դեսպանախմբով Կոստանդնուպոլսից դուրս գալ 1169թ. նոյեմբերին կամ դրանից հետո: Մինչև Հռոմկլա հասնելը, ենթադրելի է, որ դեսպանախումբը եղել է Քեսուռում¹⁷:

Հավանաբար դեսպանախումբը Մանուել Ա Կոմնենոսի վերս-հիշյալ նամակը գրվելուց բավական հետո է դուրս եկել Կոստանդնուպոլսից, քանի որ առաջին այցի բանակցության արձանագրության սկզբում Թեոդորանոսը Հռոմկլա կատարած այս այցելությունը թվագրում է աշխարհի արարչագործության բյուզանդական ,ՏΧΘΥ՝ (6678) թվականով, Մանուել Ա Կոմնենոսի թագավորության 28-րդ տարով, և ինդիքստիոնի երրորդ տարվա մայիսի 15-ով¹⁸:

16 Տոմարական հաշվումների համար տե՛ս *Grumel*, La Chronologie և *Բադալյան*, Օրացույցի պատմությունը աշխատությունները: Հարկ ենք համարում նշել, որ Վ.Գրյունելի աղյուսակում ինդիքստիոնը և բյուզանդական արարչական թվականը դրված են մեր օգտագործած թվականության ոչ թե այն թվականի կողքին, որով սկսվում էր ինդիքստիոնի կամ արարչական թվականի սկիզբը, այլ հաջորդ թվականի դիմաց: Վերևում հիշատակված վավերագրի թվականի ճշտման համար տե՛ս նաև *Dölger*, Regesten, վավեր. 1489, հմմտ. *Չեքեան*, Համամիությունական, էջ 56:

17 Այդ են անուղակիորեն վկայում առաջին «Տրամախությունեան» այն տողերը, երբ Թեոդորանոսը խոսում է Գրիգոր Աստվածաբանի (Նազիազագացի) «Յաղագս Որդոյ, բան երկրորդ» (περὶ Ὑῖου δευτέρου λόγου) երկի մի հատվածի մասին, որը այլ թարգմանությունում ունի հայերենում և որպես ապացույց հունարեն բնագրի անաղարտության Թեոդորանոսը մատնացույց է անում այդ նույն երկի ասորերեն թարգմանության բնագիրը, որը բյուզանդական աստվածաբանը գտել է Քեսուռում. «ἐν τοῖς βιβλίοις τῶν Σύρων ἐν Κενσουνίῳ καὶ πλεῖστον ἐχάρην τοῦτο εὐρών» (PG, t. 133, p. 152B | 1-12, հմմտ. *Պալադիան*, Պատմություն, էջ 215): Այս կապակցությամբ կարելի է անել մի այլ հնարավոր եմթարություն ևս. Թեոդորանոսը Հռոմկլա գալիս հետո, հնարավոր է կարճ ժամանակով այցելել է մոտակայքում գտնվող Քեսուռ քաղաք:

Այս կապակցությամբ կարելի է արդյոք պնդել, որ նա Քեսուռում հարաբերությունների մեջ է մտել հակոբիկասորիների հոգևոր առաջնորդների հետ: Թե ինչպե՛ս է ընթացել դեսպանագնացությունը, ո՞ր ճանապարհներով և քաղաքներով են անցել բյուզանդական դիվանագետները, տեղեկությունների անբավարարության հետևանքով ռոժվարանում ենք պատասխանել:

18 Բերնոմ ենք քննադիր. «Ἐν ᾧ καὶ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, , ՏΧΘΥ՝, ἔτει δὲ εἰκοστῷ ὀγδῶν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ἐν βασιλεῦσιν εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου, καὶ θεοστέπτου κυροῦ Μανουήλ, τοῦ Πορφυρογεννήτου, καὶ Κομνηνοῦ, ἰνδικτιῶνος τρίτης, κατὰ τὴν δεκάτην πέμπτην τοῦ Μαΐου μηνὸς κατελάβομεν σὺν Θεῷ τῶν Ῥωμαίων κοῦλὰ» (PG, t. 133, p. 121B): Այստեղ կարելի է կատարել մի փոքրիկ ճշտում Կ.Գալանոս (*Գալանոս*, Միաբանություն, էջ 242) և Ա.Պալադիանի (*Պալադիան*, Պատմություն, էջ 204) թարգմանությունների մեջ: Հունարենի «εἰκοστῷ ὀγδῶν»-ն Գալանոսի լատիներեն բնագրում դարձել է «decimo et octavo», իսկ հայերենում՝ «ութևասաներորդի», որը նույնությամբ հայերեն թարգմանության մեջ պահպանել է Ա.Պալադիանը:

Հետևապես Թեոփրիանոսի Ա դեսպանախոսմբը Հռոմկլա է հասել 1170 թ. մայիսի 15-ին: Այս թվականի ճշտությունը հավաստվում է Մանուել Ա կայսեր վերելում հիշատակված թղթի հայերեն տարբերակի թվագրումով, որն ըստ մեր ենթադրության, կրում է կաթողիկոսական դիվանատուն վավերագրի մուտք գործելու տարեթիվն ու ամիսը. «յամսհանս Մայիս, յԼնդիքտիոնին յերեքն»¹⁹: Ուրեմն՝ անվիճելի է, որ Թեոփրիանոսն իր առաջին դեսպանախոսմբով Հռոմկլա է հասել 1170 թ. մայիսի 15-ին:

Արդյոք քանի՞ անդամից է բաղկացած եղել առաջին դեսպանախոսմբի անձնակազմը: «Տրամախօսութեան» բնագրում որևէ ուղղակի վկայություն այդ մասին չենք գտնում: Վերահիշյալ՝ Մանուել կայսեր Ներսես կաթողիկոսին ուղղված թղթի թե՛ հունարեն, թե՛ հայերեն տարբերակներում հիշատակվում են Թեոփրիանոսը և Փիլիպոսպոլսի հայ վանահայր Հովհաննես Ութմանը («զլիզիոն թագաւորութեան մերոյ վանահայր Հովհաննես Ութմանը»²⁰): Այս խնդրին պոլսեաց աշխարհէն զՅոհաննէս՝ մականունն Ութման»²⁰: Այս խնդրին վերաբերող մի անուղղակի տեղեկություն էլ հաղորդում է երկրորդ «Տրամախօսութեան» բնագիրը²¹: Եթե վերապահությանը ենթադրենք, որ Հովհաննես Ութմանի գործակիցը (ὁ σύντροφος) Թեոփրիանոսը չէ, պետք է ենթադրել, որ դեսպանախոսմբի կազմի մեջ եղել է մի երրորդ անձնավորություն, որը գրի է առել վիճաբանությունները:

Աշխարհի արարչագործության բյուզանդական 6678 (-5508(9) թվականը համապատասխանում է 1169 թ. սեպտեմբերի 1 - 1170 թ. օգոստոսի 31 ժամանակահատվածին: Հայտնի է, որ Մանուել Ա Կոմնենոսը պատրիարքի կողմից Կոստանդնուպոլսի Ս.Սոփիայի տաճարում կայսր է օծվել 1143 թ. նոյեմբերի 28-ին (տե՛ս Grumel, La Chronologie, p. 358, Հմմտ. նաև Barzos, Genealogia, p. 424), ուրեմն՝ նրա թագավորության 28-րդ տարին համապատասխանում է 1170 թ. նոյեմբերի 28 - 1171 թ. նոյեմբերի 27 ժամանակաշրջանին: Գիտենք նաև, որ Մանուել Ա-ը գահին է բազմել իր հոր մահից անմիջապես հետո, այն է՝ 1143 թ. ապրիլին: Ի լրումն վերոբերյալ փաստարկների, ինդիքստիոնի երրորդ տարվա մայիսի 15-ին համապատասխանում է 1170 թ. մայիսի 15-ը:

19 ԹԸ, 1871, էջ 145: Այս թույլը Ռ. Միքայել Չամչյանը սխալմամբ գրված է համարում 1170թ. մայիսին (տե՛ս Չամչյան, Պատմություն, էջ 105 - 106):

20 ԹԸ, 1871, էջ 197: Թղթի հունարեն բնագրում դեսպանագնացների մասին ասվում է. «ἐπὶ τοῦτο τὸν παρόντα λίξιον τῆς βασιλείας μου τὸν μαίστωρα θεωριᾶν καὶ φιλόσοφον πρὸς τὴν ὑμετέραν εὐλάβειαν ἡ βασιλεία μου ἐξαπέστειλε σὺν, ἅμα τῷ καθηγουμένῳ τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλιππουπόλει τῷ Ἀτ- μάνω» (PG, t. 133, p. 120B9-14):

21 Ἐγγραφή γὰρ τοῦτο ὁ σύντροφός μου (PG, t. 133, p. 248Cg)

Որքա՞ն ժամանակ է Հռոմկլայում մնացել Թեորիանոսն իր դեսպանախմբով: Առաջին բանակցության արձանագրությունների բնագրում երբեմն նշվում է, թե ինչ որ ժամանակով բանակցությունները դադարեցվել, սակայն մի քանի օր անց կրկին շարունակվել են²²: Բնագրի նմանատիպ հատվածներից կարելի է ենթադրել, որ վիճաբանությունները տևել են ընդամենը 12 - 13 օր: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ վիճաբանությունների գրառումները Կոստանդնուպոլսում «ուղղափառ» տեսքի բերելիս Թեորիանոսը որոշ հատվածներ է հանել, ապա թերևս կարելի է նաև ենթադրել, որ վիճաբանություններն ավելի երկար են ընթացել: Համենայն դեպս՝ դեսպանախումբը Հռոմկլայում է եղել մինչև 1170 թ. հոկտեմբերը: Մեր այս ենթադրությունը կարծես հաստատվում է Թեորիանոսի ձեռքով Մանուել Ա Կոմենենոսին առաքված ներսես Դ Շնորհալիւ ՊիՄ-ում պահպանված թղթի թվականով. «Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց վեց հարիւր ինն և տասն. յամսեանն Հայոց՝ Արեգ և Հռոմոց՝ Հոկտեմբեր»²³: Հայոց ՌԺԹ (619) թվականը համապատասխանում է 1170 թ. փետրվարի 7 - 1171 թ. փետրվարի 6 ժամանակահատվածին, իսկ Հայոց Արեգ ամիսը համընկնում է այդ տարվա հոկտեմբերին՝ միայն նրա առաջին հինգ օրերին: Ուրեմն՝ նամակը գրվել է 1170 թ. հոկտեմբերի 1 - 5 ժամանակամիջոցին²⁴:

Այս բանակցությունների մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար, հետաքրքիր է իմանալ, թե ովքե՞ր են եղել Թեորիանոսի հետ վիճաբանողները, նրան հանդիպած անձինք.

1) Հայոց կաթողիկոս ներսես Դ Շնորհալին, որի հետ վիճաբանությունները կազմում են Թեորիանոսի առաջին «Տրամախօսության» ողջ բովանդակությունը:

2) Ասորերեն իմացող մեկը, որը կաթողիկոսի խնդրանքով Հայերեն է թարգմանում Գրիգոր Աստվածաբանի «Յաղագս Որդւոյ, բան երկրորդ» երկից մի հատված²⁵:

22 Նման վկայություններ տե՛ս PG, t. 133, pp. 121C10, 148 D6, 149 C2, 164 C6, 164 C8, 165 A12, 197 D7:

23 ԹԸ, 1871, էջ 153:

24 Ճմտ. Գալ Զեքիեան, Համամիութենական, էջ 56:

25 «Ο δὲ Καθολικὸς προσκαλεσάμενος ἓνα τῶν ἀναγινωσκόντων Συριστῶν» (Տե՛ս PG, t. 133, p. 152B6-7, Պալմեսան, Պատմութիւն, էջ 215): Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հայ հոգևորականների մեջ կային Գալ ասորերենի գիտակներ:

Գրիգոր Աստվածաբանի այս երկի հայերեն թարգմանությունը ծանոթ է հայագիտությանը (տե՛ս Զարրիանյան, Մատենադարան, էջ 347, Մուրադյան, Գրիգոր, էջ 79):

3) Գրիգոր եպիսկոպոսը²⁶, որն այս բանակցությունների ժամանակ, ըստ Թեոդորիանոսի, իբր հայտարարում է, թե ինքը դավանանքով հռեւադավան է²⁷:

4) Սափիրի եպիսկոպոս Պետրոսը²⁸:

5) Քեսուռնի եպիսկոպոս Հովհաննես Ասորին²⁹, իր քահանաների հետ³⁰:

6) Վարդան վարդապետը³¹:

7) Ստեփանոս վարդապետը³²:

8) Իսահակ եպիսկոպոսը³³:

Սրանք են այն բոլոր անձինք, ում հետ իր առաջին դեսպանագնացության ընթացքում վիճաբանել է Թեոդորիանոսը³⁴:

26 «...ἐπίσκοπος Γρηγόριος, ὁ τοῦ ὕψωτάτου καθολικοῦ ἀντιπῶρος» (PG, t. 133, p. 148D): Հետաքրքիր է, թե այս դեսպան ո՞ր Գրիգորին նկատի ունի Թեոդորիանոսը. Տղային, թե՞ Ապիրատին, քանի որ երկուսն էլ Ներսես Օմորեացու ազգականներն էին: ՂԱլիշանը (Ալիշան, Օմորեացի, էջ 421) և Մ.Օրմանյանը (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1423) կարծում են, որ խոսքը վերաբերում է հետագայում կաթողիկոս օծված Գրիգոր Գ. Տղային: Բ «Տրամախոսություն» բնագրում Թեոդորիանոսը ուղղակի գրում է. «ἀπέστειλε πρὸς ἡμᾶς τὸν ἐπίσκοπον Γρηγόριον τὸν ἀντιπῶρον αὐτοῦ τὸν Μικρόν...» («սեղ մոտ ուղարկեց իր արյունակցին՝ Գրիգոր Փոքր եպիսկոպոսին» PG, t. 133, p. 248D5, հմմտ. Պալմեան, Պատմություն, էջ 244):

27 «Ἐγὼ ῥωμᾶός εἰμι» (PG, t. 133, p. 148D3):

28 «ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Σαππυρίου» (PG, t. 133, p. 1148D6-149B12): Դժվարանում եմ աշխարհագրորեն պատկերացնել այս եպիսկոպոսական թեմի տեղը: Հիմնվելով Կ.Պալանոսի հիշյալ տեղի թարգմանության վրա, Մ.Օրմանյանը ենթադրում է. «Պետրոս եպիսկոպոս Սափիրիայ, հաւանաբար Սաիրիայ, այսինքն է Իսաիրիոյ» (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1423):

29 «ὁ ἐπίσκοπος Κεσσουναίου Ἰωάννης ὁ Σύρος» (PG, t. 133, p. 164C8, 172C1): Ասորական եկեղեցու այս դեսպանագնացի մասին հիշատակում է նաև Միքայել Ասորին (MS, t. III, p. 335):

30 «μετὰ τῶν ἱερέων αὐτοῦ» (PG, t. 133, p. 172D3):

31 «ὁ διδάσκαλος Βαρταν» (PG, t. 133, p. 165A11, B1): Կղեմես Գալանոսի թարգմանության մեջ. վարդապետն Վրթանես (Վալանդ, Միաբանություն, էջ 278, հմմտ. նաև Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1423):

32 «Στέφανος ὁ διδάσκαλος» (PG, t. 133, p. 172D8, 172D10-180A7): ՂԱլիշանը այս գործի մասին գրում է. «Ստեփանոս մը՝ որ թոի թարգման և նուիրակ» (Ալիշան, Օմորեացի, էջ 421):

33 «Ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Ἰσαάκ» (PG, t. 133, p. 180A12): ՂԱլիշանը նրա մասին գրում է. «Սահակ եպիսկոպոս, որ թոի կաթողիկոսի Դրան եպիսկոպոսն» (Ալիշան, Օմորեացի, էջ 421):

34 ՂԱլիշանը վերոհիշյալ անձնավորությունների թվին թուրիմացաբար ավելացնում է նաև Թեոդորոսին. «ուր Միխայել պատրիարքի գիտնական աշակերտն Թեոդորոս ավ եկեր էր» (Տե՛ս Ալիշան, Օմորեացի, էջ 421):

Հետաքրքիր է նաև այն պարագան, որ Թեոդորոս Բար Վաճրունը մասնակցել է միայն բանակցությունների հաջորդ փուլին: Իմ իմացած սկզբնաղբյուրներից նրա ա-

Բյուզանդական դեսպանազնացը Հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում նաև եկեղեցաքաղաքական այս փոխհարաբերություններում աթոռ-բարձերի բաժանման սկզբունքների մասին: Ըստ հույն բանագնացի, կաթողիկոսի աջ կողմում նստում էին ասորի եպիսկոպոսը և հայ եպիսկոպոսները, իսկ իրենք նստում էին բոլորից հետո, կաթողիկոսի աջ կողմում, քանի որ ամենաառաջին տեղն էր ընծայում նրանց³⁵:

Կարելի է նաև որոշել, թե մոտավորապես ե՞րբ է այս դեսպանախումբը հասել Կոստանդնուպոլիս: Ներսես Դ Շնորհալու քիչ առաջ հիշատակված հավատաբանական թուղթը պահպանվել է նաև հունարեն թարգմանությամբ³⁶: Հետաքրքիր է նաև, որ հունարեն թարգմանությունը կրում է հայերենից տարբերվող՝ «μηνὶ Δεκεμβρίῳ Ἰνδικτιῶνος τετάρτης»³⁷ թվականը: Այս թվագրումը համընկնում է 1170 թ. դեկտեմբեր ամսին, որը և կարելի է համարել Թեոդորանոսի գլխավորած դեսպանազնացության Կոստանդնուպոլիս հասնելու ամիսն ու տարին, քանի որ թղթի հունարեն տարբերակը, ըստ մեր համոզման, կրում է մի թվական, որը համընկնում է Բյուզանդական կայսերական դիվանատանը վավերագրի արձանագրման ժամանակի հետ:

Առաջին դեսպանազնացության բանակցությունների զրառված բնադրում մի շարք հատվածներ են բերվում Ներսես Դ Շնորհալու՝ Մանուել Ա Կոմնենոսին ուղղված ինչ-որ թղթից: Մեզ սկզբում թվում էր, թե այդ հատվածները պետք է փնտրել Սմբատի 1166 թ. դեսպանազնացության հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթում³⁸, սակայն պարզվեց, որ այդ հատվածները 1165 թ. Ալեքս Աբսուխ դքսին

նույն տալիս է միայն Բար Հեբրեոսի ժամանակագրության համապատասխան հատվածը (տե՛ս MS, t.III, p. 335): Միջալել Ասորու ժամանակագրության հայերեն բնագիրը գիտե միայն Թեոդորանոսի միայն մեկ դեսպանագնացության մասին (տե՛ս Ull, 1870, էջ 460-461, Ull, 1871, էջ 459-460):

35 «Καὶ μεθ' ἡμέρας τινὰς, μετακληθέντες, ἀνέβημεν εἰς τὸ ὑπερφῶν, οὗ καὶ πρῶην διελεγόμεθα. Εὐρόμεν δὲ τὸν Σύρον ἐπίσκοπον ἐν τῷ δεξιῷ μέρει καθήμενον τοῦ Καθολικοῦ, καὶ τοὺς Ἀρμενίους ἐπισκόπους ἕκαστον ἐν τῷ τόπῳ αὐτοῦ. Καθεσθέντων οὖν ἡμῶν ἐν τοῖς ἀριστεροῖς μέρεσι τοῦ Καθολικοῦ, κατὰ τὸ σῦνηδες, εἶτα τῶν ἐπισκόπων καθεσθέντων (προετίμων γὰρ ἡμᾶς εἰς τὸ κάθισμα)...» (PG, t.133, p. 165C, Հմմտ. Գաղաթու, Միաբանութիւն, էջ 279, Պաւսան, Պատմութիւն, էջ 223):

36 PG, t. 133, pp. 211 - 224:

37 Նույն տեղում, էջ 213 A:

38 Այս դեսպանագնացության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բոգոսյան, Բյուզանդիայի, էջ 236 - 242:

Հանձնված ծիսադավանական նամակից են: Բերենք այդ Հատվածները և զուգահեռաբար տեղադրենք Հայերեն բնագիրը.

ԹԸ, 1871, էջ 96

PG, t. 133, p. 124C

Ասեմք մի բնութիւն ի Քրիստոս, ոչ շփոթմամբ ըստ եւտրեւայ, (եւ ոչ նուազութեամբ ըստ Ապաղի-նարի)³⁹ այլ ըստ Կիւրղի Աղէք-սանդրացւոյ՝ զոր ի գիրս Պա-րաւմանցն ասէ ընդդէմ Նեստորի, եթէ «Մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ...»

Λέγομεν μίαν φύσιν εἰς τόν Χριστόν, ὁ κατὰ τὸν Εὐτυχέα συγχέοντες, οὔτε κατὰ τὸν Ἀπολινάριον ἐλαττοῦντες, ἀλλὰ κατὰ Κύριλλον τὸν Ἀλεξανδρείας ἐν ὀρθοδοξίᾳ, ἅτινα ἔγραψεν ἐν τῇ βίβλῳ κατὰ Νεστορίου, ὅτι μία ἐστὶν ἡ φύσιν τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη.

ԹԸ, 1871, էջ 90

PG, t. 133, p. 181B11

...յարգանդի Կուսին, բնակելով ի նմա իննամսեան ժամանակաւ՝ Հինդ յաւելեալ աւուրբք...

Ἐσκήνωσεν ἐν τῇ γαστρὶ τῆς Παρθένου ἑννέα μηνῶν χρόνον, καὶ πέντε ἡμερῶν

39 Փակագծի մեջ դրված հատվածը չի պահպանվել ՊԽՄ-ի ընթորհնակություններում, սակայն այն թեորհանոսի ավելացրածը չէ, որովհետև Կիրակոս Գանձակեցու „Հայոց պատմութեան“, բնագրում և այս թուղթը պարունակող երկու այլ ընթորհնակություններում պահպանվել է այս հատվածի ճայերեն տարբերակը „եւ ոչ նուազութեամբ՝ ըստ Ապաղիմարի... ձևակերպումով (տե՛ս Կիրակոս, էջ 133): ՊԽՄ-ի մեր կազմած գիտական բնագրում մնանաւոր պազմաթիվ հատվածներ են վերականգնված:

...քանզի Մննդեանն եւ Մկրտութեան ի միասին տաւնելոյ՝ բազումս ունիմք վկայութիւն: Նախ՝ զի յառաջագոյն ամենայն եկեղեցիք սկսեալք յԱռաքելոցն այնպէս տաւնէին... Դարձեալ՝ զի եւ աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել: Քանզի պատմէ ի տաւնի քառութեանն՝ որ էր ի Թշրին տասն, եւ Սեպտեմբրի քսան եւ եւթն, մտանել քահանայապետին Չաքարիայ ի տաճարն եւ արհանել խուռկ, եւ տեսանել զտեսիլ հրեշտակին...

Πλὴν διὰ τὸ τὴν Γέννησιν καὶ τὸ Βάπτισμα ἐφάπαξ ἐορτάσαι, πολλὰς ἔχομεν μαρτυρέας. Πρῶτον μὲν πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι ὅτως ἐώρταζον, ἀρξάμεναι ἀπὸ τῶν ἀποστόλων. Δεύτερον δὲ λόγον, ὅτι ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς τοῦτο μαρτυρεῖ. Διηγέται γὰρ ἐν τῇ ἐορτῇ τοῦ ἰλασμοῦ, ἥτις ἐστὶ τῷ μηνὶ Τισρὸν τῇ δεκάτῃ, ἥτις ἐστὶ Σεπτεμβρίου κζ', ἐν ᾗ εἰσῆλθεν ὁ ἀρχιερεὺς Σαχαρίας ἐν τῷ ναῷ, καὶ ἐθυμίασε, καὶ εἶδε τὴν ὄρασιν τοῦ ἀγγέλου

Դարձեալ՝ գրեալ էր ի գիրս, ի բուսաբեր ձիթոյ՝ զոր շուշմայ անուանեն, լինել միւստնի մերոյ եւ ոչ ի ծառոց ձիթենեաց: Եւ այս յիրաւի, եւ պատճառն ոչ այլ ինչ, այլ զի ի Հայաստանեայց աշխարհն ոչ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոցն, հարկ եղեւ զայն ինչ ձէթ՝ որ գիւտ է յաշխարհն, ի նիւթ առնուլ միւստնի, եւ ոչ ինչ վընաս հոգեւոր տեսանի յայստիկ:

Πάλιν διηγόρευεν ἡ Γραφή ἀπὸ τῶν ἐλαιῶν τῶν λαχάνων, ὅπερ σήσαμον ὀνομάζουσι, γίνεσθαι τὸ μύρον ἡμῶν καὶ οὐχὶ ἀπὸ δένδρων ἐλαιῶν. Καὶ τοῦτο ἐν ἀληθείᾳ ἐστίν. Ἔστι δὲ ἡ αἰτία τοιαύτη, ὅτι εἰς τὴν χώραν τῶν Ἀρμενίων οὐκ εἰσὶν ἐλαιῶνες, διὰ τὸ ψυχρὸν τῆς χώρας τοῦ ἀέρος· καὶ ἀνάγκη κρόκειται, τοῦ ἐλαιὸν ἐκεῖνο, ὅπερ εὐρίσκεται εἰς τὴν χώραν, εἰς χρῆσιν τοῦ μύρου λαμβάνειν, καὶ οὐ συνεῖδον σφάλμα πνευματικὸν ἐν τούτῳ.

Որպէս և արեանն Քրիստոսի
սի նիւթ գինին, յորոց եւ իցէ
գունոց՝ քնդունելի է, եթէ սեաւ՝
եթէ կարմիր և եթէ սպիտակ:

Ὡσπερ γὰρ τοῦ αἵματος τοῦ
Χριστοῦ ὁ οἶνός ἐστιν ὕλη, καὶ
οἶας ἐστὶ χροιάς, ἀποδεκτέος
ἐστὶ, καὶ μέλας, καὶ ἐρυθρός
ἐστὶ, καὶ λευκός· ἐπειδὴ ἡ
λειτουργία ἀγιάζει αὐτόν, καὶ
γίνεται αἷμα Χριστοῦ

Հետևապես, Թեորիանոսի առաջին «Տրամախոսութեան» բնա-
դիրը հիմնականում նվիրված է Քրիստոսի բնության և ներսես Դ
Շնորհալու «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան» թղթում տեղ գտած
ծիսադավանական խնդիրների քննարկմանը:

Ինչպես վերևում նշեցինք, իր առաջին «Տրամախոսութեան»
սկզբում Թեորիանոսը բերել է Մանուել Ա Կոմնենոսի 1169 թ. նոյեմ-
բերին գրված թղթի բնագիրը⁴⁰: Թեորիանոսի առաջին դեսպանագնա-
ցության Հատ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված ներսես Դ Շնորհալու
Մանուել Ա-ին ուղղված պաշտոնական թղթի բնագրի հունարեն
թարգմանությունը հրատարակված է երկրորդ «Տրամախոսութեան»
սկզբում⁴¹: Մեզ չի հասել Հայոց կաթողիկոսի գաղտնի թուղթը, որի
մասին խոսվում է Թեորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» բնագ-
րում⁴²:

Բ) Թեորիանոսի երկրորդ դեսպանագնացության «Տրամախոսությունների» բնագիրը

Թեորիանոսի գլխավորած երկրորդ դեսպանախումբը Հռոմից է
հասել աշխարհի արարչագործության բյուզանդական ՏՄԽՊ (= 6680)
թվականին, Մանուել Ա Կոմնենոսի թագավորության 30-րդ, նրա որ-
դի՝ Ալեքս Բ Կոմնենոսի ծննդյան երկրորդ տարվա երրորդ ամսին,

40 Հունարեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս PG, t. 133, p. 120 - 121: ՊԽՄ-ի բնագրում
մեզ հասած այս վավերագիրը ազատ թարգմանություն է, ուր տեղ-տեղ շեղումներ կան
հունարեն բնագրի իմաստից (հմմտ. ԹԸ, 1871, էջ 144 - 145):

41 Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 145 - 153, հմմտ. PG, t. 133, p. 212 - 224: Այս վավերագրի երկու
(հայերեն և հունարեն) բնագրերի հիմնական տարբերության մասին տե՛ս Գևա
գրում, Բյուզանդիայի, էջ 244 - 245:

42 Տե՛ս PG, t. 133, p. 248 C1-4:

Հինգերորդ ինդիքսիոնի երկրորդ ամսվա 20-ին⁴³։ Ամենայն Հավանա-
կանությամբ երկրորդ դեպքն ազնապաշտունը իր նպատակակետ՝
Հռոմկլա բերդաքաղաքին է հասել 1171 թ. հոկտեմբերի 20-ին։ Այս
այցելության ժամանակ բյուզանդական աստվածաբանը Հռոմկլա է
բերել չորս փաստաթուղթ։ Դրանցից առաջինը Ներսես Շնորհալու մեղ
չհասած գաղտնի թղթի պատասխան՝ Մանուել Ա Կոմնենոսի գաղտնի
թուղթն է⁴⁴, որը թվագրված է չորրորդ ինդիքսիոնի միևնույն ամսով
(Τῷ μηνὶ αὐτῷ Ἰνδ. δ')։ Այժմ անհնար է ճշտել այս նամակի գրման
ստույգ ամսաթիվը⁴⁵։ Ըստ Հ. Լևոն Զեքիյանի փաստաթուղթը գրված
պետք է լինի 1171 թ. օգոստոսի 31-ից առաջ։ Թեորիանոսի երկրորդ
«Տրամախոսութեան» մեջ պահպանվել է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի
պաշտոնական նամակի ընդօրինակությունը⁴⁶։ Ափսոս, սակայն, որ
հունարեն բնագրի թղթառաջը և թղթավարտը բացակայում են։
Դրանք կարող են լրացվել միայն ՊԽՄ-ում պահպանված Հայերեն
թարգմանությամբ, որը կրում է թուղթը Հռոմկլայի կաթողիկոսական
նոտարատանը արձանագրվելու թվականը. «Գրեցաւ յամսեանն Դեկ-

43 PG, t. 133, pp. 232 - 233: Աշխարհի արարչագործության բյուզանդական 6680 թ.
համապատասխանում է Քրիստոսից հետո 1171 թ. սեպտեմբերի 1 - 1172թ. օգոստոսի
31 ժամանակահատվածին։ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության 30 -րդ տարին հա-
մապատասխանում է 1172/3 թվականին, Ալեքս Բ Կոմնենոսը ըստ բյուզանդագետ Պ.
Վիրտի ծնվել է 1169 թ. սեպտեմբերի 14-ին (տե՛ս Wirth, Wann, S. 65 - 67) թեպետ
Կոստանդին Բարձոսը Ալեքս Բ-ի ծննդյան թվականը դեռևս ճշտված չի համարում և
գրականության ու սկզբնաղբյուրների վրա հենվելով նրա ծնունդը թվագրում է 1169
կամ 1168 թ. սեպտեմբերի 14-ով (տե՛ս Barzos, Genealogia, Τομος Β', σ. 454)։ Մեր
ձեռքի տակ եղած տոմարական վկայությունը թույլ է տալիս ընտրել Պ. Վիրտի տար-
բերակը։ Ելնելով այս հաշվարկից, Ալեքս Բ-ի ծննդյան երկրորդ տարվա երրորդ ա-
միսը համապատասխանում է 1171թ. հոկտեմբերին։ Մեր բնագրում խոսքն ամենայն
հավանականությամբ վերաբերում է Ալեքս Բ Կոմնենոսի ծննդյանը և ոչ թե թագա-
դությանը, որը տեղի է ունեցել 1171թ. (տե՛ս Barzos, Genealogia, հտ. Բ, էջ 456)։
Հիմնվելով ինդիքսիոնի երկրորդ ամսվա 20-ը համընկնում է 1171 թ. հոկտեմբերի 20-
ին (տոմարական այս հաշվումների համար հմտ. նաև Չեքեան, Համամիութենական,
էջ 15, 56 - 57)։

Վերոբերյալ բոլոր տոմարական հաշվարկները համապատասխանում են միմյանց,
բացի Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության 30-րդ տարվանից, որը հավանաբար
գրիչների կամ Թեորիանոսի սխալ հաշվարկի հետևանքն է։

44 Նշված երկու գաղտնի անվանված վավերագրերի հայերեն բնագրերը չեն հասել մեզ։
Հունարենով չի պահպանվել նաև Ներսես Օմորիայու գաղտնի թղթի բնագիրը. տե՛ս
PG, t. 133, pp. 233 - 236, հմտ. Պաւնեան, Պատմութիւն, էջ 237 - 238։

45 Վ.Գրյունելը և Գրան հետևելով Լևոն Զեքիյանը ենթադրում են, որ «միեւնոյն ամիսը»,
բացատրությունը վերաբերում է պաշտոնական նամակի թվագրությանը, որը մեզ
հասած վավերագրերում չի պահպանվել (տե՛ս Grumel, La Chronologie, էջ 153, հմտ.
Չեքեան, Համամիութենական, էջ 56)։

46 Տե՛ս PG, t. 133, p. 236, հմտ. ԹԸ, 1871, էջ 154 - 156։

տեմբերի, յԸնդիքտիոնին ի Հինգն»⁴⁷: Նշանակում է, այս վավերագիրը Հռոմկլայում թարգմանվել և ապա կաթողիկոսական նոտարատուն է մտել 1171 թ. դեկտեմբեր ամսին⁴⁸: Թղթի Հայերեն թարգմանությամբ պահպանված թղթառաջը գրեթե բառացիորեն կրկնում է կայսեր գաղտնի նամակի թղթառաջը՝ միայն մեկ էական շեղումով. Հայերեն թարգմանութեան մէջ բացակայում է աւգոստոս - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ պատվանունը, որը թարգմանչի կամ նոտարատան գրչի անփութության հետևանքով ընկել է բնագրից:

Հաջորդ վավերագիրը, որը պահպանվել է Թեոդորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսութեան» մեջ, Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի նամակն է, ուղղված Հայոց կաթողիկոսին⁴⁹: «Տրամախոսութեան» մեջ այն մտել է առանց թղթառաջ բանաձևի, որը պահպանվել է միայն Հայերեն տարբերակով:

Թեոդորիանոսի երկրորդ «Տրամախոսության» բնագրում պահպանվել է ևս մեկ վավերագիր՝ Բյուզանդական եկեղեցու անունից Մանուել Ա Կոմնենոսի ինը պահանջները⁵⁰:

Այսպիսով, հունարեն լեզվով պահպանվել են 1165 - 1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների հետևյալ վավերագրերի բնագրերը.

ա) Հատվածներ 1165 թ. Ալեքս Աբսուխին Հասցեագրված թղթից (N° 2),

բ) 1169 թ. նոյեմբերին գրված Մանուել Ա Կոմնենոսի թուղթը՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Շնորհալուին, որը մեզ է հասել նաև Հայերեն թարգմանությամբ (N° 7),

գ) 1170 թ. հոկտեմբերին Ներսես Դ Շնորհալու գրած թղթի հունարեն թարգմանությունը (N° 8),

դ) 1171 թ. ամռանը կայսեր անունից պատրիարքի գրած նամակը (N° 10),

ե) Մանուել Ա Կոմնենոսի գաղտնի թուղթը՝ գրված Հավանաբար 1171 թ. ամռանը (N° 11),

զ) Նույն թվականին գրված կայսեր պաշտոնական նամակը, որն ունի նաև Հայերեն թարգմանություն (N° 12),

47 ԹԸ, 1871, էջ 156:

48 Տե՛ս Զեփեան, Համամիութեմական, էջ 57:

49 Տե՛ս PG, t. 133, p. 236 - 240: Այս Գամակի հայերեն թարգմանությունը տեղ է գտել Գաև ՊիսՄ ժողովածոյի մեջ (տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 157 - 159):

50 Տե՛ս PG, t. 133, p. 269, հմմտ. ԹԸ, 1871, էջ 156 - 157: Հունարեն քննարկը կետերի քաժամկած չէ: Հայերեն քննարկում է և Զ կետերի տեղերը փոխված են:

է) Նույն ժամանակ գրված Միքայել Գ Անքիալոսի նամակն ուղղված Ներսես Դ Շնորհալուսն: Այս նամակը ևս Հայերեն թարգմանությամբ պահպանվել է ՊԽՄ ժողովածոյում (№ 13),

ը) Բյուզանդական եկեղեցու ծիսադավանաբանական ինը պահանջները, որոնք պահպանվել են նաև ճշգրիտ Հայերեն թարգմանությամբ (№ 14):

★

★ ★

Թեոփրանոսի «Տրամատիսուսիւն»-ներում հիշատակված կամ քաղվածքներ են բերված Աստվածաշնչից և եկեղեցու ս. Հայրերի բազմաթիվ գրվածքներից: Անհրաժեշտ նկատեցինք բերել վիճաբանությունների ընթացքում հղված հեղինակների ցանկը ըստ PG, t.133-ի էջակալման, ինչպես նաև Նիկիայի և Քաղկեդոնի ժողովին վերաբերող հատվածները էջերը.

Աթանաս - 125A, 136A4, 136A13, 136C11, 161A12, 161C9, 161D9, 164A4, 168B2, 169A5, 169B2, 185D6, 188A4, 188D9

Ամբրոսիոս - 144C5, 144C12, 144D2, 153D9, 160B4, 164C2

Բարսեղ - 129D7, 132A10, 132D2, 144A1, 144A9, 144B13,

Գրիգոր Նազիանզացի - 133B3, 140D7, 142A5, 141C14, 148B4, 148B11, 152A9, 153D4, 165D13, 175B3,

Գրիգոր Նյուսացի - 141C15, 153D14,

Դիոնիսիոս Արիոպագացի - 192C6

Եպիփան Կիպրացի - 185A5, 188B3, 189A2, 189C2,

Կյուրեղ Աղեքսանդրացի - 124C-D, 125A, 137B9, C3, 10, D2, 5, 140A4, B10, C10, 141A14, 145D3, 149A1, 6, C8, D9, 152C13, D9, 153A4, 160A9, D13, 164A, 165D12, 168A8, 181A10, 200A14, B3, 9, D1, 201A1, 10, 14, B4, 15, C6, D4, 7, 204A3, 11, B4.

Հովհաննես Հայոց կաթողիկոս - 208B2, 209B4

Հովսեփ Փլաբիոս - 185A

Հովհաննես Ոսկեբերան - 145B3, 156A3, 181D9, 184D15, 188C4, 189A3,

Հուստինոս - 145B12

Նիկիայի ժողով - 193B12

Քաղկեդոնի ժողով - 164C6, 196A6-205D15.

★

★ ★

Թեորիանոսի առաջին «Տրամատուսեան» մեջ առնչվում ենք մի այլ աղբյուրագիտական խնդրի ևս: Այդ բանակցությունների ավարտին Շնորհալին դիմում է բյուզանդական դեսպանագնացին, իբրև թե նրան հայտնելով մի գաղտնիք (Νυνὶ δὲ σοι καὶ τι τῶν μέχρι τοῦ νῦν ἀπορρήτων ἀποκαλύψω)⁵¹:

Ըստ Թեորիանոսի «Տրամատուսեան», հիշյալ երկի հեղինակ կաթողիկոսն ապրել է երկու հարյուր տարի առաջ (այսինքն՝ Ժ դարում), որը հավանաբար Թեորիանոսի կամ զրչազրի սխալ կարելի է համարել: Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես կաթողիկոսի երկի մասին Հիշատակվում է նաև Գրիգոր Տղայի մի շարք թղթերում⁵²:

Արդեն անցյալ դարի սկզբներին Վենետիկի մխիթարյան բանասեր Մկրտիչ Ավգերյանը կարողացել է գտնել այն երկը, որը նկատի է ունեցել Թեորիանոսը: Դա Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառն է: Հայր Մկրտիչ Ավգերյանի բնագրական նուշնացումը ճշգրիտ է, քանի որ մխիթարյան բաղմահմուտ գիտնականը հայտնաբերել է մեզ հետաքրքրող ճառի այդ ձեռագրի 1298 թ. ընդօրինակությունը, որի մասին ակնարկում է Թեորիանոս մազիստրոսը իր «Տրամատուսեան» բնագրում: Ըստ նրա մեջբերած Ներսես Շնորհալու ուղղակի խոսքի, այս երկի ձեռագիրը պատկանել է երանելի Գրիգոր կաթողիկոսին, որն այդ ճառի վերջում գրել է. «Οὕτω πιστεύω κα' γω, ὡς ὁ ἀγιωτάτος Καθολικὸς Ἰωάννης»⁵³: Փարիզյան այն ձեռագրում, որից ճառը հրատարակել է Հ.Մ.Ավգերյանը ընթերցում ենք. «Այս է գիրք կտակի ուղղափառութեան հօր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց և իմաստասիրի Օձնեցոյ: Եւ ես Գրիգորիս նուստս՝ նորին հաւատոյ...»⁵⁴:

Թեորիանոսի առաջին «Διᾱλέξις»-ի վերջում պատմվում է, որ Ներսես Դ Շնորհալին Հայոց դավանանքի ուղղափառությունը հաստատելու նպատակով բյուզանդական բանագնացին է հանձնում Հայոց կաթողիկոս Հովհաննեսի մի երկը և ասում. «Յառաջ քան զամս երկերիւր եկաց Կաթողիկոս ոմն Հայոց, անուն նորա Յովհաննէս, վարուքն եւ վարդապետութեամբն զոյգ հաւասար մեծաց եւ սրբոց Հարց,

51 PG, t. 133, p. 203, Պաղճեան, Պատմութիւն, էջ 232՝

52 Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 191, Տեր-Միքէլեան, Միջիդ, էջ 44-45, :

53 Տե՛ս PG, t. 133, p. 208, Պաղճեան, Պատմութիւն, էջ 234:

54 Թովմագմ, էջ 70:

բանիբուն յամենայն արտաքին գիտութիւնս, եւ յուսմունս փիլիսոփայականս ոչ դուրսնաքեայ ոք, երկնաւոր քաղաքաւարութեամբ գեր ի վերոյ երեւեալ բազմաց՝ ոչ գիտեմ թէ ամենեցուն իսկ, ամբարձաւ յայս աստիճան եւ յաթու Հայրապետութեանս վասն իւրոյ գիտութեան եւ վարուցն արժանեաց: Սա՛ լցեալ աստուածեղէն նախանձու՝ ընդդէմ միաբնեայց մաքառէր, բախէր անդադար եւ Հարկանհր ղնոսա անհնարին Հարուածովք զամենայն աւուրս եպիսկոպոսութեան իւրոյ, եթէ բանիւք եւ հթէ գրով. յիշատակ նորա սուրբ՝ պատուի ի մէնջ յարգութեամբ: Սորա ճառ մի գտանի առ իս գրեալ ընդդէմ միաբնեայց, լի բազում վկայութեամբք գրոց, Հնարիւք, եւ զօրաւոր ձեռնարկութեամբք եւ բազում խելամտութեամբ: Զամանէ եւ Գրիգոր կաթողիկոս, որոյ երանելի է յիշատակ անուանն եւ պայծառանայր յառաջ քան զմեզ յաթուս յայս, զսոյն Հաստատէր, մինչեւ ի վերջ մատենին գրել զբանս զայսոսիկ. «Այսպէս եւ ես Հաւատամ, որպէս սուրբ Կաթողիկոսն Յովհաննէս գրէ, եւ որք ոչ այսպէս Հաւատասցեն, նղովմե»⁵⁵: Ըստ «Տրամախօսութեան» Հիշատակված կաթողիկոսը ապրել է երկու դար առաջ (Πρό διακοσίων ἑτῶν), այսինքն՝ ժ դարի ընթացքում⁵⁶:

Գրիգոր Դ Տղայի երկու թղթերում (N⁹N⁹ 21, 24) եւ վկայություն է պահպանվել այն մասին, որ Հայոց կաթողիկոսը Բյուզանդական կայսրին է ուղարկում Հովհաննէս կաթողիկոսի երկը.

55 Պաղճեան, Պատմութիւն, էջ 233, հստ. PG, t. 133, p. 208 B2-C11. («Πρό διακοσίων ἑτῶν ἐγένετο τις Καθολικός τῶν Ἀρμενίων ᾧ ὄνομα Ἰωάννης, βίω καὶ λόγῳ τοῖς μεγάλαις Πατράσιν ἡμιλλημένος, παιδείας τε τῆς ἑξῆς πάσης, καὶ δὲ καὶ αὐτῆς φιλοσοφίας· οὐκ ἀκροθινῶς ἦφατο· βίω δὲ ἐνθέῳ οὐκ οἶδα εἰ πάντας τοὺς πλείστους τῶς ὑπερῆκόντισεν· ὅς διὰ τε τὸν λόγον, τοῦ θείου τούτου βαθμοῦ καὶ τοῦ θρόνου, τῶν καθολικῶν λέγων, ἤξιώτο. Οὗτος ζήλου θείου πλησθεὶς, κατὰ τῶν Μονοφυσιτῶν ὥρμητο· καὶ διὰ γραφαῖς, καὶ γλώττῃ τούτου κατατραυματίζειν, τὸν ὅλον τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ χρόνον σχεδὸν οὐκ ἐπαύσατο. Οὐ τὴν θείαν μνήμην ἐντίμως καὶ θεοσεβῶς ἑορτάζομεν. Τούτου τοῦ θείου καὶ μακαρίου ἀνδρός ἐστὶ παρ' ἑμοὶ συγγραφή, ἣν κατὰ τῶν Μονοφυσιτῶν συνεχρόατο, πολλὰς γραφικὰς μαρτυρίας, καὶ ἐνθυμήμας, καὶ συλλογισμοὺς ἰσχυροὺς, καὶ κοιναῖς ἐννοίαις καὶ ἀποδείξεσιν ἐμπεπικνωμένη. Ταύτην ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ μνήμῃ ὀλίγον πρό ἑμοῦ τῷ θρόνῳ διατρέψας Γρηγόριος ὁ Καθολικὸς ἐπεκύρωσε, γράψας πρὸς τῷ τέλει αὐτῆς, ὅτι Οὗτω πιστεύω κάγω, ὡς ὁ ἀγιώτατος Καθολικὸς Ἰωάννης ἐνταυθοῖ γέγραφε, καὶ τοὺς μὴ οὕτω πιστεύοντας ἀναθεματίζει. Καὶ εἰ κελεύεις, ἀγαγνώσομεν ἐκ ταύτης ὀλίγον, ἵνα γνῷς τὸν ἄνδρα, ὡς ἐξ ὀνύχων τὸν λέοντα»).

56 Մեկնակետ պետք է ընդունել Թեոդիանոսի առաջին դեսպանագնացությունը, որը տեղի է ունեցել 1169–1170թթ.

...ձայնակից և երգակից եմք ձեզ և ամենայն ուղղափառ ազգաց քրիստոնէից: Զի ի Քրիստոս Յիսուս չիք խտիր, ասաց Պաւղոս⁵⁷. ոչ հրեա և ոչ յոյն և ոչ արմին, այլ ամենեքեան մի եմք ի Քրիստոս Յիսուս, զորոյ կատարելութիւն իրացդ ունի տեղեկանալ ս. թագաւորութիւնդ ձեր, և ի Հնագիր Հաւատարան գրոյդ. զոր գրեաց ոմն ի մերոց Հարցն Յովհաննէս արժանաւորութեամբ ըստ բերան աւուրցն և պատերազմէր ընդ ոմն մեր, ասէր տգէտ և աղանդաւոր, և յաղթեալ աստուածայնովք բանիւք, որպէս և այլ սուրբք ընդ իւրեանց պատահեալսն, յորոց չեմք տեղեակք, զոր աղաչեմք ճշգրտիւ ի Հաւատարիմ թարգմանչէ Հասու լինել ամենայնին առանց թերութեան և այդ ի տեղեկանալ զմերս ճշմարիտ Համարձակութիւն ուղղափառ Հաւատոյ:

Հայագիտութեան մեջ տարբեր կարծիքներն Հայտնվել, թե ո՞ր մատենագրական երկը նկատի ունեն թեորիանոսի «Տրամախօսութիւնը» և Գրիգոր Դ Տղայի երկու թղթերը:

Սկսած Վենետիկյան Մխիթարյանների առաջնորդ Հ.Մկրտիչ Ավգերյանի ժամանակներէ

Իսկ զեւս Հաւատարմութիւն դաւանութեան մերոյ ընդարձակ բանիւ ունի տեղեկանալ թագաւորութիւն ձեր ի Հոգեշունչ բանէ Հաւրդ մերոյ Յովհաննու կաթողիկոսի, զոր կարեւոր Համարեցաք առաքել առաջի ձեր առ ի դիտել Հաստատութեամբ, թէ ոչ նորոգ եմուտ ի մեզ ուղղափառութիւնս, այլ ի Հարցն առաջնոց իջանէ, որում ոչ եղեալ ուշ թշնամիքն՝ զրպարտեն զմեզ յաՀուր և անպատկառ բարբառաւք:

Եւ արդ՝ աղաչեմք ճշգրիտ և Հաւատարիմ թարգմանութեամբ լըսել. և այդու տեղեկանալ զմեր և ձեր Համաձայնութիւնս միմեանց յուղղափառ Հաւատս:

★

★

★

Թեորիանոսի առաջին «Διאלέξις»-ի բնագիրը վաղուց ի վեր գրավել է կաթողիկե եկեղեցու ներկայացուցիչների ուշադրությունը⁵⁸: Նախ, ինչպես ասացինք, Թեորիանոսի առաջին «Տրամախոսություն» բնագիրը հայերեն է թարգմանել քարոզիչ Կղեմես Գալանոսը⁵⁹: Այս թարգմանությունը կա նաև հատվածական ձեռագրական ընդօրինակությամբ⁶⁰: ՄՄ-912 մատյանն ընդօրինակվել է Կոստանդնուպոլսում Ստեփանոս Ղուկասյան գրչի կողմից⁶¹, Իսահակ Գեղամացի վարդապետի պատվերով: Ձեռագրին կցված է առաջաբան, ուր հույն փիլիսոփան մեղադրվում է կեղծարարության մեջ⁶²: Առաջաբանի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Իսահակ Գեղամացի վարդապետն է: Այդ է վկայում առաջաբանի հետևյալ հատվածը. «Եւ վասն

58 Հունարեն բնագրի և լատիներեն թարգմանության հրատարակությունների մատենագիտությունը տե՛ս Զեքիեան, Համամիությունական. էջ 11-12, ծան. 5:

59 Գալանոս, Միաբանություն, էջ 242-322:

60 Գալանոսի երկի համապատասխան հատվածը ընդօրինակված է ԵՅՄ-858 (1677-1679թթ.), ՄՄ-1784 (ԺԷ դար), ՄՄ-664 (1723թ.), ԵՅՄ-641 (1779 թ.), Ջմմառ-156, ՄՄ-8044 (1780թ.), ՄՄ-912 (1784/5թ.): Լ.Զեքիյանին ծանոթ են այս ձեռագրերից միայն երկուսը (Տե՛ս Զեքիեան, Համամիությունական, էջ 12, ծան. 5): Ինչպես տեսնում ենք, Թեորիանոսի «Տրամախոսությունների» բնագիրը առաջին անգամ հայերեն ձեռագրերում ընդօրինակվել է Կղեմես Գալանոսի հրատարակությունից քսանյոթ տարի հետո: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ ձեռագրերից և ոչ մեկում չի հիշատակվում թարգմանության հեղինակը. «Թարգմանեցեալ եղև ի Հելլենական լեզուէ ի Հայկական բարբառ, յոմեմնէ բանասիրէ, Յամի տեսուն 1648. մայիսի ԺԷ»:

61 Այս նույն գրչի գործունեության արգասիքն է նաև ԵՅՄ-641 մատյանը: Այս երկու ձեռագրերում Թեորիանոսի առաջին «Տրամախոսությունների» հետ միասին ընդօրինակված են նաև Ներսես Շնորհալու Թուղթ ընդհանրականը, Պլոս Ժողովածուն և ԺԲ դարի մի շարք թղթեր:

62 Թեորիանոսի Տրամախոսությունների դեմ գրված սույն առաջաբանը հեղեղված է «լի է ստութեամբ», «սուտ է ուրեմն», «ստաբան Թեորիանէ» և մտանաբնույթ այլ արտահայտություններով: Իսահակ Գեղամացին մեղադրում է Թեորիանոսին հիմնականում երկու անձնության մեջ.

ա) «...զի զորս (Տրամախոսության մեջ-Ա.Բ.) մերձ ի վախճանս բանիցն և յայլ հարցմունսն ասէ զսրբոյն Ներսիսէ՛ թէ հաւանցաւ բանիցս և վկայութեանցս, և յանձըն էառ երկու բնութիւն ասել ի Քրիստոս՝ յետ անճառ միատրութեան, յայտնապէս սուտ ասէ զմտանէ և զրաբանէ: Քանզի բանք և դատանութիւնք և թուղթք նորին որք յայսմ գրեթէ և յայլ գիրս իւր զնոյն ցուցանեն զոր նա ստութեամբ գրէ, զի ոչ ուրեք ի բանս սրբոյն զտանի ինչ այնպիսի ասացեալ, այլ մանաւանդ ներհակն մտին» (ՄՄ-912, էջ 185ա):

բ) «Տե՛ս ահա, զի Միխայլ պատրիարքն գրէ թէ խօսեցաւ ընդ մնա աշակերտն իմ, և պապանձեցոյց, նա (Թեորիանոսը-Ա.Բ.) գրէթէ Ասորոց եպիսկոպոսն ոչ ինչ խօսեցաւ: Ահա յայտնի ստութիւն երկի անուանեալ իմաստնոյն» (ՄՄ-912, էջ 185բ):

Նկատելի է, որ ԺԸ դարի հեղինակն Թեորիանոսի տեղեկությունները համեմատում է իրեն հայտնի մյուս մատենագրական երկերի հետ:

այսպիսւոյ ստուծեան բանից նորին, այն էր թէպէտ վայելուէ զի
այրէի զանկեալն ի ձեռս՝ քան թէ ստանայի, այլ զի բազումք ունին
դսա ի մերազնեաց հերձուածողաց, զոր իբրեւ զբան ճշմարիտ զսուտն
զայն կարծելով՝ պայքարին ընդ մեզ նովաւ, որով և զպարզամիտսն
մեր խարին: Վասնորոյ հարկաւոր գիտացի զսա ունիցին, ընթերցեալ
գիտասցուք զի՞նչ ժայթքեալն ի նմանէ, և ըստ այնմ զքարինս Աս-
տուածայնոց բանից պատրաստեալ՝ ըստ Դաւթի ճակատս նմանեացն
Գողիաթու, նախատողացն զժողովս մեր ուղղափառ և միաբնադա-
ւան»⁶³: Իսահակ Գեղամացին կազմել է տվել այս ձեռագիր ժողովա-
ծուն՝ ցույց տալու համար Ներսես Շնորհալու մասին Թեորիանոսի
վկայությունների եղծվածությունը. «Քանզի բանք և զաւանութիւնք
և թուղթք նորին որք յայսմ գրքով և յայլ գիրս իւր, որ զնոյն ցուցա-
նեն, զոր նա ստուծեամբ գրէ, այլ մանաւանդ ներհակն նմին»⁶⁴:

Իսահակ Գեղամացու և ընդհանրապես ԺԸ դարի Հայոց եկեղեցու
և Հասարակական տարբեր հոսանքների շահագրգռությունների
տեսանկյունից չափազանց կարեւոր է նաև պատվիրատուի հիշա-
տակարանը, որտեղ հեղինակն ավելի է կոնկրետացնում, թե ինչու՞ է
իրեն պետք հենց այս գրությունը. «զի բազումք ի մերազնեայ հեր-
ձուածողաց, որք կոչին Ախթարմայք, ստացեալ են զսա, և չարամտու-
թեամբ ծեքեն և թիւրեն ըստ ախորժակաց իւրեանց զբանս և զդաւա-
նութիւնս երանելոյն Ներսիսի Կլայեցոյ»⁶⁵:

Փաստորեն այս մատյանը Թեորիանոսի և ՊԽՄ-ի վավերագրերի
բնագրերի ուսումնասիրության առաջին փորձն է հայ բանասիրու-
թյան մեջ:

63 ՄՄ-912, էջ 185բ:

64 ՄՄ-912, էջ 185ա:

65 ՄՄ-912, էջ 210ա:

ԳԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐՆ ՈՒ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Միութենական բանակցություններին մասնակցող կողմերը. ԺԲ դարի երկրորդ կեսի տարբեր քրիստոնեական եկեղեցիների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների մեջ առանձնանում են 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական երկկողմ փոխհարաբերությունները: Նույն ժամանակաշրջանում Բյուզանդական արքունիքը և եկեղեցին երբեմն առանձին-առանձին բանակցում էին Հռոմի պապական¹ և Հակոբիկ-ասորական² եկեղեցիների հոգևոր առաջնորդների հետ, սակայն Կոստանդնուպոլսի կայսրն ու պատրիարքը ջանում էին չմիահյուսել բոլոր այս երկխոսությունները: Նման դիրքը բխում էր Բյուզանդական կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականությունից և հույներից ու շահերից. Կոստանդնուպոլսի հոգևոր և քաղաքական գործիչները ոչ թե փորձում էին միասնություն ստեղծել քրիստոնեական եկեղեցիների և պետությունների գործողություններում և հոգևոր կյանքում, այլ Հնարավորության սահմաններում նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին կլանել կամ օգտագործել կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքական ծրագրերում: Ըստ այդմ՝ յուրաքանչյուր եկեղեցաքաղաքական կաղմակերպություն հետ Կոստանդնուպոլսում մշակվում էր երկխոսության և հարցերի բարձրացման յուրօրինակ մեխանիզմ:

¹ Տե՛ս Chalandon, *Les Comnène*, p. 652-653, Dölger, *Regesten*, 1925, S.81, Nr. 1480, S.86, Nr.1520, S.87, Nr.1533, Grumel-Darrouzès, p. 548-549, Nr.1121, 1122, p. 552-553, Nr.1125a, Spiteris, *La Critica*:

² Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու հետ Բյուզանդական կայսրության ԺԲ դարի 60-70-ական թթ. փոխադարձությունների մասին տե՛ս MS, t. III, p. 334-336, PG, t. 133, p. 280-298, հմմտ. Chalandon, *Les Comnène*, p.657: Dölger, *Regesten*, S.82, Nr.1487, 1490, S.84-85, Nr.1507, 1508:

Ինչ վերաբերում է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ փոխհարաբերությանն, ապա բյուզանդական կայսրության հիմնական նպատակն էր թույլ չտալ պապական եկեղեցու հետագա հզորացումը, փոխադարձ դաշնակցային փոխհարաբերություններ ստեղծել այդ հոգեվոր կազմակերպության հետ, հարուցած դավանական վեճերն օգտագործել՝ կասեցնելու համար կաթոլիկ եկեղեցու օրավուր աճող միջազգային հեղինակությունը, պահպանել Բյուզանդական կայսերական եկեղեցու դիրքերը ստեղծված քաղաքական իրադրության պայմաններում:

Եկեղաքադաքական հակամետ ծրագրերի և նպատակների ոգեկոչող էր Հռոմի պապական եկեղեցին, որը ուղղություն էր տալիս արևմտանվորապական երկրների քաղաքական և դադափարախոսական նկրտումներին, մշակում և օրհնում էր խաչակրաց ռազմաբարձարների մեկը մյուսից նվաճողական և արկածախնդիր ծրագրերը: Կաթոլիկ եկեղեցին համակողմանի հարձակում էր սկսել ոչ միայն քաղաքականության, այլ նաև դավանության ոլորտում³, հիմնական թիրախ ունենալով իր ճանապարհին կանգնած Բյուզանդական պետությունը և օրթոդոքս եկեղեցու վարդապետությունը: Քրիստոնեական եկեղեցու մյուս ինքնագլուխ աթոռների հետ փոխհարաբերություններում Հռոմի պապական եկեղեցին փորձում էր հասնել, իր առջև դրված հետևյալ խնդիրների իրագործմանը.

ա) խթանել կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակության հետագա աճը,

բ) Դավանական վեճերն օգտագործել՝ ղեցիլու համար Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու միջազգային հեղինակությունը,

գ) Վերանայել միջազգային եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերություններում դարերի ընթացքում ստեղծված կարգավիճակը, ուժերի հաշվեկշիռը փոխել կաթոլիկ եկեղեցու օգտին⁴. Բյուզանդական եկեղեցու հետ դաշնակցել, իրեն վերապահելով մեծ եղբոր իրավունքը:

Ամբողջովին այլ բնույթ ունէին բյուզանդական եկեղեցու փոխհարաբերությունները հակօրիկ-ասորական եկեղեցու հոգևոր առաջնորդների հետ: Ինչպես հայտնի է, ի սկզբանե չստեղծվեց միասնական

³ Այդ մասին եմ վկայում. «Հայր իմ մեծ է քան զիս» (ὁ πατήρ μου μέγας μου ἐστίν) ավետարանական հատվածի (Յովհ. ԺԴ, 28) շուրջ ծավալված վեճերը, որոնց զագագրման հետևանքով էր 1166-1167 թթ. Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովը և 1170 թ. բանակցությունները Հռոմում (տե՛ս Chalandon, Les Comnène, p. 567, Beck, Kirche, S.342-343, 622-629; Classen, Das Konzil, S.338-368):

⁴ Բյուզանդական կայսրության և Հռոմի պապության քաղաքական հակամարտության մասին ավելի համազամանորեն տե՛ս Norden, Das Papsttum, S.89-102:

ասորական ազգային եկեղեցի, քանի որ այն ժամանակի ընթացքում տրոհվեց մի քանի ինքնիշխան կազմակերպությունների: ԺԲ դարում ասորական չորս եկեղեցիներից երկուսը՝ մարիոնիտ և մեկքիտ, իրենց եկեղեցական կարգերով կամաց-կամաց ձուլվել էին և շարունակում էին սերտաճել Հռոմի պապական և Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս եկեղեցիների կառուցվածքի մեջ⁵: Նեստորական եկեղեցին մյուս բոլոր քրիստոնեական համայնքների կողմից շարունակվում էր աղանդ դիտվել և մերժվել միջազգային եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերություններում հավասարազոր դաշնակից լինելու իրավունքից, ուստի սեփական հոգևոր և քաղաքական գործունեությունը ստիպված էր ծավալել հիմնականում Միջագետքում, Միջին, Կենտրոնական և Հեռավոր Ասիայի երկրներում: Մերձավոր Արևելքում, Ասորիքում և Կիլիկիայում իր դիրքերը դեռևս քիչ թե շատ կայուն էր պահում միայն հակոբիկ-ասորական եկեղեցին, որը փոխհարաբերությունների մեջ էր մտնում այդ տարածաշրջանում գործող մյուս ժողովուրդների եկեղեցաքաղաքական կազմակերպությունների հետ ու փորձում պահպանել իր եկեղեցական կազմակերպության ունեցվածքը և ապահովել սեփական վարդապետություն քարոզը երկրամասում: Բյուզանդական կայսրությունն ու եկեղեցին հակոբիկ եկեղեցու հետ փոխհարաբերություններում ձգտում էին դաշնակցային փոխհարաբերություններ հաստատել, ապահովել հակոբիկ եկեղեցու չեզոքությունը Մերձավոր Արևելքում՝ բյուզանդական և տարածաշրջանում գործող մյուս եկեղեցիների միջև ծավալված փոխհարաբերություններում, աջակցություն գտնել թշնամի ուժերի դեմ քաղաքական բախումների ընթացքում, Կայսրության շահերի համար օգտագործել հակոբիկ եկեղեցու առաջնորդների փոխհարաբերությունները և կապերը մուսուլմանական Մերձավոր Արևելքի քաղաքական առաջնորդների հետ⁶:

Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ շոշափում էին երկու ինքնակա կազմակերպությունների եկեղեցաքաղաքական թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին շահերը: Բյուզանդական կայսրությունը դեռևս իր տարածքի անքակտելի մասն էր համարում Փոքր Ասիան, Հյուսիսային Ասորիքը, Կիլիկիան և Կիպրոսը, նշված տարածաշրջան էր ուղարկում հոգևոր առաջնորդներ, պաշտոնական դիտորդներ, զինվորական հրամանատարներ և կառա-

5 Այդ մասին տե՛ս Baumstark, Geschichte, S.335-336: Ասորական քրիստոնեական մշակույթի և գրականության մասին տե՛ս նաև Christianismes Orientaux, p. 297-372:

6 Kawerau, Die Jakobitische, S. 90-98:

վարիչներ⁷: Կայսրությունը սելջուկյան և Մերձավոր Արևելքի մյուս մուսուլմանական և քրիստոնեական պետությունների և իշխանությունների հետ փոխհարաբերություններում մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում ապրող հայկական բնակչությանը, իսկ Բալկաններում ազգամիջյան և միջեկեղեցական փոխհարաբերություններ կառուցելիս ստիպված էր հաշվի նստել Փիլիպուպոլսի և նրա մերձակայքի հայ ազգաբնակչության հետ⁸: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրության արտաքին-քաղաքական ծրագրերում ԺԲ դարի 60-ական թվականներին հայտնվեց Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս և Հայոց Առաքելական եկեղեցիների միջև միություն հաստատելու ծրագիրը:

Իհարկե, Հայոց կաթողիկոսները զիտակցում էին նաև այդ ճանապարհը խոչընդոտող դժվարությունները և այն զիջումները, որ ստիպված կլինեին կատարել դավանաբանության և եկեղեցական կազմակերպության կառավարման բնագավառում:

Հայոց եկեղեցու հետ վարվող երկկողմանի բանակցությունների արդյունքներից անկասկած փորձում էր օգտվել նաև Բյուզանդական կողմը, որն իր շահերն ու հետևյալ քաղաքական նկրտումներն ուներ.

ա) Միության խնդրի քողի ներքո հետզհետե իրեն ենթարկել Բյուզանդական կայսրության տարածքի վրա գործող բոլոր հայկական եկեղեցական թեմերը,

բ) Վերացնելով երկու քրիստոնեական եկեղեցիներն անջրպետող դավանական տարբերությունները, հայերի գինական ուժերը և տնտեսական հնարավորություններն անմնացորդ օգտագործել սեփական ներքին և արտաքին քաղաքական ծրագրերում,

գ) Ապագայում՝ Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս եկեղեցու կառուցվածքի մեջ ամբողջովին ձուլել հայկական եկեղեցական ողջ կազմակերպությունը,

դ) Խաչակրաց իշխանությունների և մուսուլմանական տերությունների դեմ մղվող պատերազմներում ավելի լիարժեք օգտագործել հայկական զինական ուժերը,

7 Բյուզանդական կայսրության քաղաքական ձգտումների մասին տե՛ս Բողոքանք, Բյուզանդիայի, էջ 190-217:

8 Փիլիպուպոլսի և նրա շրջակայքի հայ ազգաբնակչության մասին տե՛ս Zekian, The Armenian, p. 363-373:

և) Հայոց եկեղեցու հետ դաշինքը հակադրել Մերձավոր Արևելքում գլուխ բարձրացրած Հռոմի պապական եկեղեցու նվաճողական քաղաքականությունը:

Բանակցությունների սկզբում Բյուզանդական կայսրության կողմից պարտադրվող պայմաններից շատերը երկխոսություն ընթացքում և քաղաքական իրադրությունների փոփոխություն հետևանքով դուրս եկան շրջանառությունից ու եկեղեցական բանակցությունների նյութ լինելուց. օրթոդոքս-բյուզանդական եկեղեցու բռնած դիրքի մեջ հակա-յական նշանակություն ունեցավ Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում Մանուել Ա Կոմնենոսի պարտությունը (1176 թ. սեպտեմբեր): Բյուզանդական կողմը, ելնելով ուժերի իրական տեղաբաշխումից, հետզհետե հրաժարվեց Հայոց եկեղեցուն մինչ այդ ներկայացրած գրեթե իր բոլոր հիմնական պահանջներից, հափադանց թույլ կերպով պարտադրելով ընդունել «երկու բնութիւն» դավանական բանաձևի ուղղափառությունը: Միաժամանակ, կայսրը և պատրիարքը գնացին մի շատ կարևոր և էական գիջման. 1176 թ. Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովում (որին մասնակցում էին օրթոդոքս եկեղեցու 20 բարձրաստիճան հոգևորական) ընդունված և Հռոմկլա ուղարկված իրենց պաշտոնական թղթում հաստատեցին, որ Հայոց եկեղեցու դավանանքը եղել ու մնում է ուղղափառ, գրելով. «ծանեաք զՁեր ուղղափառութիւնդ»⁹:

Հայոց եկեղեցու հոգևոր առաջնորդները, սակայն եկեղեցիների միություն բանակցությունները պատկերացնում էին այլ կերպ, քան դրանք կազմակերպում և ծրագրում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Ներսես Շնորհալին իր թղթերից մեկում նույնիսկ ակնարկում է, որ ինքը սեփական նախաձեռնությամբ բանակցություններ է սկսել հակոբիկ-ասորական եկեղեցու նորընտիր պատրիարք Միքայել Ասորու հետ և ինչ-ինչ լրատուներից գիտե, որ Բյուզանդական եկեղեցին բանակցություններ է վարում Հռոմի պապական եկեղեցու հետ (N° 4)¹⁰: Այնուամենայնիվ, Հայոց եկեղեցուն չհաջողվեց երկու (բյուզանդական և հայոց) եկեղեցիների միութենական շարժումը վերածել միջազգային համամիութենական շարժման¹¹:

9 ԹԸ, 1871, էջ 177:

10 ԹԸ, 1871, էջ 117:

11 Ծարժման համամիութենական որակումը պատկանում է Ռ.Լևոն Զեքիյանին (տե՛ս Զեքիեան, Համամիութենական, էջ 5, հմտ. Գալ Zekiyan, St.Nerses, p. 861):

Միայն Ներսես Դ Օճորհալի և Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսների Գման ակնկալիքներով կարելի է քայքայել Գալ այն պարագան, որ երբ Հռոմկլայում հայտնվում էին բյուզանդական դեսպանագնացները, շուտով այնտեղ էին ժամանում Գալ հակոբիկ

Սկզբնաղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ բյուզանդական կողմը նախընտրում էր Հայերի, ասորիների և լատինների հետ բանակցել առանձին-առանձին: Այդ մասին են վկայում Թեոդորանոսի երկրորդ դեսպանագնացության վերջին մասը և Միքայել Ասորի պատերիարքի և Բար-Հերբոս մափրիանի ժամանակագրությունների մեջ պահպանված վկայությունները¹², բյուզանդական և լատին մատենագրությունների մեջ այս խնդիրը լուսաբանող երկերն ու վավերագրերը¹³:

Նկատի ունենալով վերոբերյալ փաստարկները, 1165-1178 թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունները պետք է դիտել որպես երկկողմ փոխհարաբերություններ, որոնք տեղի են ունեցել բյուզանդական օրթոդոքս եկեղեցու և կայսեր, մյուս կողմից՝ Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի, մասնավորապես Հայրապետների, միջև:

Բանակցությունների մասնակիցները. ԺԲ դարի Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միություն բանակցությունների ընթացքին տարբեր մակարդակներում մասնակցում էին և իրենց անմիջական միջամտությունն էին ցույց տալիս Բյուզանդիայի քաղաքական գործիչները, օրթոդոքս եկեղեցու պաշտոնյաները, Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի և Հայոց եկեղեցու այլ թեմերի Հոգևորականները, աշխարհիկ պաշտոնյաները, Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչները:

ՊնՄ ժողովածույից Հայտնի է, որ բանակցությունների նախաձեռնությունը պատկանում է Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս Ալեքս Աքսուլտին և այն ժամանակ դեռևս եպիսկոպոս, Հայոց կաթողիկոսի եղբայր Ներսես Շնորհալուն (N° 2)¹⁴: Մինչև 1170թ. եկեղեցական միության խնդրի վերաբերյալ մի քանի վավերագրեր են փոխանակվում կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսը և կաթողիկոս ձեռնադրված Ներսես Դ Շնորհալին: Հայտնի է նաև, որ կայսեր ուղարկած առաջին թուղթը Հռոմկլա է հասցրել կայսրություն քաղաքացիական պաշտոնյա Սմբատը (N° 3)¹⁵, որը նաև բանակցություններ վարելու կայսերական արտոնություն է ունեցել: Թեոդորանոսի «Տրամալոսությունների» մեզ

ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն Հայոց կաթողիկոսարանի փյուրերն էին, հակոբիկ պատրիարքության դիտորդները:

12 MS, t.III, p. 334-336:

13 Տե՛ս ծան. 1:

14 ԹԸ, 1871, էջ 87:

15 ԹԸ, 1871, էջ 109, տե՛ս Բոգրյան, Բյուզանդիայի, էջ 237-239:

Հասած բնագրի ընձեռած¹⁶ հնարավորությունների շնորհիվ քիչ ավելի ընդարձակ և մանրակրկիտ վկայություններ ունենք հետաքա երկու բանակցությունների մասնակիցների մասին: Ըստ այդ երկի տեղեկությունների, 1170 թ. Հռոմկայում տեղի ունեցած բանակցություններին բյուզանդական կողմից մասնակցում էին մազիստրոս Թեոդորանոսը, Հովհաննես Աթմանը, իսկ Հայկական կողմից՝ Ներսես Դ Շնորհալին, նրա ազգական Գրիգոր եպիսկոպոսը¹⁷, Ստեփանոս վարդապետը, Սահակ եպիսկոպոսը, Վարդան վարդապետը և Սոփիբայի Պետրոս վարդապետը, հակոբիկ-ասորական եկեղեցու կողմից՝ Բեսունի Հովհաննես եպիսկոպոսը¹⁸: Թեոդորանոսի առաջին «Տրամախոսութեան» մեջ հիմնական երկխոսությունն ընթանում է կաթողիկոսի և Թեոդորանոսի միջև, ժամանակ առ ժամանակ բանակցությունների ընթացքին միջամտում էին նաև հիշատակված մյուս մասնակիցները: Եկեղեցական բանակցությունների հաջորդ փուլին՝ 1171/2 թթ. դեսպանագնացությունը բյուզանդական կողմից մասնակցում էին վերոհիշյալ Թեոդորանոս մազիստրոսը, Հովհաննես Աթմանը և Միքայել երեց թարգմանիչը, իսկ Հայկական կողմից՝ Ներսես Դ Շնորհալին, Գրիգոր եպիսկոպոս կրտսերը (Տղա), Սահակ եպիսկոպոսը, Ստեփանոս վարդապետը, ասորական կողմից՝ Թեոդորոս Բար-Վահբունը¹⁹:

ՊԽՄ ժողովածուից Հայտնի է, որ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի Հովվապետություն տարիներին Կոստանդնուպոլիս է այցելել Հայոց Հայրապետի պատվիրակ Կոստանդին քահանան և այնտեղ օծվել Հյուսիսային Ասորիքում գտնվող Բյուզանդական եկեղեցուն ենթակա Հերապոլիսի (Մմբեջ) աթոռի մետրոպոլիտ: Այս դեսպանագնացության մասին մանրամասներ է հաղորդում միայն Ներսես Լամբրոնացին: Տարսնի արքեպիսկոպոսը Գրիգոր Դ Տղայի ՊԽՄ ժողովածու մտած առաջին թղթի (№ 19) վերջում դրված «պատճառ»-ծանոթագրության սկզբում գրում է. «Առեալ զայս գիր քահանայն Կոստանդին եւ ընդ

16 PG, t. 133, p. 120-298:

17 Թեոդորանոսի բնագրից կարելի է ենթադրել, որ այս Գրիգոր եպիսկոպոսը հետագայում կաթողիկոս ձեռնադրված Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսն է, որովհետև բյուզանդական աստվածաբանը նրա վերաբերմամբ օգտագործում է «τὸ μικρόν» («փոքր», «կրտսեր») մականուն-ածականը (տե՛ս PG, t. 133, p. 248D):

18 Քեսուցի Հովհաննես եպիսկոպոսի մասնակցության մասին տե՛ս Գաև Տեր-Պետրոս-եան, Ասորիների, էջ 8, 63:

19 Թեոդորոս Բար-Վահբուն քահանայի մասնակցության մասին վկայում են ինչպես ասորական, այնպես էլ հայկական սկզբնաղբյուրները (հմտ. Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների էջ 8, 63):

նմա իշխանք ի տիրական աթոռոյն, եւ եհաս առ թագաւորն»²⁰: Ու-
րեմն՝ դեսպանագնաց-նամակաբերը իր ուղեկիցներով կայսրին հանդի-
պել է Իկոնիայի սուլթանութեան դեմ Մանուել Ա Կոմնենոսի մղած
պատերազմի ընթացքում: Ընթերցելով Գրիգոր Դ Տղայի թուղթը,
կայսրը դեսպանագնացին առաքում է Կոստանդնուպոլիս. «մինչեւ ի
դարձն իւր ի պատերազմէն Իսմայէլական ազգին»²¹: Իկոնիայի սուլ-
թան Ղլիճ Արսլանի դեմ պատերազմը երկարաձգվում է մեկ տարի, և
Կոստանդինն այդ ընթացքում մնում է Կոստանդնուպոլսում, ուր կա-
թողիկոսի դեսպանագնացը «ծանոյց պատրիարքացն՝ զոր ի Հայս ճըշ-
մարտութիւն հաւատոյ եւ վարուց: Եւ քանզի էր ազգաւ Հոռոմ եւ քա-
հանայ ի նոցանէ, տեղեակ եւ Հայոց արինաց, հաւանեցուցանէր զբա-
րեանէսն եւ յամալթ առնէր զտկարամիտ չարախաւսսն»²²:

Ավելի մեծաքանակ մասնակիցներ են ունեցել 1177թ. Կոստանդ-
նուպոլսի և 1178 թ. Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովները, որոնցից մեզ
հասած վավերագրերը ստորագրված են այդ հավաքների ներկա եղած
բարձրաստիճան հոգևորականների կողմից (տե՛ս N° 23 և 25)²³:

Թարգմանիչները. Եկեղեցաքաղաքական բանակցությունները
վարելու և վավերագրերը հունարեն կամ հայերեն թարգմանելու
նպատակով երկխոսութեանը մասնակցում էին նաև թարգմանիչներ:
Օրինակ, Թեոփրանոսի երկրորդ «Տրամատիսութեան» բնագրից Հայտնի
է, որ 1171/2 թթ. Հռոմկլայում տեղի ունեցած բանակցություններին
Բյուզանդական կողմից մասնակցել է թարգմանիչ Միքայել երեսը²⁴:
Կամ Ներսես Դ Շնորհալու հունարեն թարգմանված թղթերից մեկի (N^o
8) վերնագրից Հայտնի են դառնում, որ այդ վավերագրի թարգմանիչն
է Հովհաննես Աթմանը, իսկ խմբագիրը՝ մագիստրոս Թեոփրանոսը²⁵:
Հայերեն թարգմանված վավերագրերը նմանատիպ ուղղակի վկայու-
թյուններ չեն պահպանել, սակայն նկատի ունենալով, որ ԺԲ դարի
երկրորդ կեսին Բյուզանդական եկեղեցու հետ միութեան կողմնակից և
կրիկիկայում իր գործունեությունը ծավալած ամենաբեղմնավոր
թարգմանիչներից մեկը Ներսես Լամբրոնացին է, որևէ կասկած չու-

²⁰ ԹԸ, 1871, էջ 168:

²¹ ԹԸ, 1871, էջ 168:

²² ԹԸ, 1871, էջ 168-169, հմտ. նաև Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 247-250:

²³ Տե՛ս ԹԸ, 1871, էջ 179-180, 198-199: Միքայել Գ Անքիալոսի թղթի տակ ստորագրած
Բյուզանդական եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներից յուրաքանչյուրի ինքնու-
թյան ճշգրտման փորձը կատարված է՝ Grumel-Darrouzès, p. 558-559:

²⁴ PG, t. 133, p. 236, հմտ. Բոգոյան, Բյուզանդիայի, էջ 215:

²⁵ PG, t. 133, p. 213:

նենք, թե նա մասնակցել է վերոհիշյալ վավերագրերի թարգմանությանը: Այս վարկածը հիմնավորելու միտումով փորձենք անդրադառնալ նրա վաղ շրջանի թարգմանական գործունեության որոշ խնդիրներին քննարկմանը:

Եթե Ներսես Լամբրոնացու մատենագրական վաստակը, կապելով նրա բովանդակալից եկեղեցադաճական գործունեությանը, կարելի է բաժանել մի քանի բեկումնային փուլերի, ապա թարգմանական գործունեությունն ունի երեք ընդգծված շրջան.

ա) 1176 - 1179 թթ.: Հունարեն և լատիներեն լեզուներից հայերենի փոխադրված երկերի հիշատակարաններում թեև Ներսես Լամբրոնացին իրեն հաճախակի անվանում է թարգմանիչ, սակայն այդ բառը է հասկանալ «սրբագրող»՝ խմբագիր, երկը հայացնող իմաստներով²⁶: Թարգմանական գործունեության այս շրջանում Ներսես Լամբրոնացին համագործակցում է հայ և այլազգի թարգմանիչներ Գրիգոր դպիր Լամբրոնացու (1176/7 թ.²⁷, Կոստանդին հույն Հերապոլսի մետրոպոլիտի (1179/80թ.²⁸, Կիլամ լատին վանականի (1179/ 80 թ.²⁹: Այս աշխատանքների հիմնական մեկենասը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանն է³⁰:

26 Այս տերմինը մեր հասկացած իմաստով օգտագործում է նաև Ներսես Լամբրոնացին (տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 287):

27 Ըստ «Հաւաքումն մեկնութեան եթանեսումց թղթոցն կաթողիկէից» երկի Ներսես Լամբրոնացու հիշատակարանի, թարգմանությունը կատարվել է 1163/4 թ. Գրիգոր դպիր Լամբրոնացու կողմից: Սակայն այս փոխադրությունը չի հղկվել և երկար ժամանակ անմշակ է մնացել, քանի որ մահացել է Դրազարկի առաջնորդ Բարսեղ վարժապետը՝ այդ երկի թարգմանության մեկեմասը: Ներսես Լամբրոնացին ձեռնամուխ է եղել և աշխատանքն ավարտել է 1176/7 թ. (հիշատակարանը տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 278):

28 «Արեթաս Կեսարիոյ եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննոս» երկը Ներսես Լամբրոնացին թարգմանել է Կոստանդին Հերապոլսեցու հետ համատեղ: Թարգմանական հիշատակարանում Ներսեսն այսպես է տարանջատում իրենց անելիքները. «...նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել...»: Ապա անդրադառնալով թարգմանության վերջնական աշխատանքներին, գրում է. «...տրարանցաւ ի ճշմագրութենէն քերթողական արհեստի...ձեռամբ նուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքի Տարսուցի՝ տառապելոյն Ներսիսի» (տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 267-273, և հատկապես. էջ 270): Այս նույն թվականին Կոստանդին Հերապոլսեցի մետրոպոլիտի հետ Ներսես Լամբրոնացին թարգմանել է նաև Նեղոս Դոքսապատոսի և Եպիփան Կիպրացու «Կարգադրութիւնք մայրաքաղաքաց» երկերը (տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 289-294, հատկապես. էջ 292):

29 Նշված թվականին (ՈՒԸ=1179/80) Ներսես Լամբրոնացին Կիլամ լատին կրոնավորի հետ միասին թարգմանում է Գրիգոր Մեծ պապի (590-604) «Վասն քաղաքավարութեան զանազան հարցն» և «Բեմեդիքսիոսի սահմանք» երկերը: Հատկապես առաջին թարգմանության մասին Ներսես Լամբրոնացին իր հիշատակարանում գրում է. «...թարգմանցի...ի լատին լեզուէն ի փոանգ վանս սուրբ Պաղոսի որ ի Անտիոք,

դ) Թարգմանական դործունեության երրորդ շրջանում ևս (1193-1198թ.) Ներսես Լամբրոնացին և՛ Թարգմանիչ էր, և՛ «սրբազրող»- խմբագիր, և մեկնեաւ: Հիշյալ տարիներին նա վերաշարադրել, վերա- խմբագրել ու առանձին ժողովածուներ է կազմել տարիների ընթաց- քում իր աշխատասիրած մատենադրական երկերը: Լամբրոնացին մեր մատենադրության այն երջանիկ ու բացառիկ դեմքերից է, որը Հասուն տարիքում կրկին անդրադարձել է երիտասարդ Հասակում գրած երկե- րին ու վերաիմաստավորել դրանք³³: Թեպետ չեն պահպանվել ուղղակի վկայություններ, այնուամենայնիվ կարելի է ենթադրել, որ զրական դործունեության այս փուլում Թարգմանված երկերը ծառայում են ավելի շատ քաղաքացիական իշխանությունների կարիքներին: Դրանք հիմնականում³⁴ Բյուզանդական կայսրության տարածքում և Մեր- ձավոր Արևելքում մինչև ԺԲ դարը դործած իրավաբանական ժողո- վածուներ են, որոնք Թարգմանվել են ասորերենից³⁵ և հունարենից³⁶:

33 Այդ իմաստով բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում «Պատարագի մեկնու- թեան», «Օրենագրքերի» և «Յովհաննու Յայտնություն» երկերի հիշատակարանները: Այս փաստը ժամանակին նկատել է նաև Բ.Ն. Ակիմյանը. «...1198: Այս ան տարին է, երբ Ներսես այնքան անցուց իր բոլոր գրատր աշխատությունները, դասատրեց զանոց եւ յաւանդ յանձնեց ապագային: Ձգացած էր որ այս տարին վերջին տարին էր» (Ակիմյան, Ներսես, էջ 274):

34 Ըստ Ն.Ակիմյանի Ներսես Լամբրոնացին 1197 թ. Կոստանդնուպոլսում թարգմանել է Բառնարաս Առաքյալի պարականոն թուղթը (Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 316-317): Եթե թվա- գրումը ճիշտ է, ապա այս երկը կազմում է միակ բացառությունը: Ն. Ակիմյանի սույն կոաբնումը խարսխված է Վատիկանի մատենադարանի թ. 859 մատյանի հիշատա- կարանի տեղեկության վրա: «Եւ Ներսես թարգմանեցի զԹուղթս զայս ի հայ բարբառ ի թագաւորական քաղաքս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է արհմեայ յա- փտեանս. ամեն» (Ակիմյան, Ներսես, էջ 316): Ընդգծված արտահայտության մեջ Ներսես Լամբրոնացու նկատի ունեցած քաղաքը եթե նույնացնենք Կոստանդնուպոլսի հետ, ապա կարելի է համաձայնել արդյունաշատ բանաւերի հետ. «Այս թարգմա- նությունը, որ մեզի հասած չէ, պետք է կատարումս ըլլայ 1197ին Կ.Պոլսի, ուր ատիթ ունեցած էր այնքան անցնել Պատրիարքարանի յոյն ձեռագիրները» (Ակիմյան, Ներսես, էջ 317):

35 Ասորերենից կատարված թարգմանությունն ասելով նկատի ունենք «Ասորա-հոմե- ական օրենագիրքը» և «Համառոտ ժողովումն օրինաց վերստին» երկերը, որոնց թարգմանությունը Բ.Ն. Ակիմյանը թվագրում է 1173 թ.: Նա առաջարկում է այս եր- կերի թարգմանական հիշատակարանը սրբագրել այսպես. «ՈՒՅԻ՛-ն կարողա՛ «ՈՒԻ՛», «Ի ԺԸ. ամի»-ն՝ «յԱ. ամի» կամ «յԺԸ. ատուր», այսինքն 27 սեպտեմբերի 1173 թ. (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 250): Հ.Ն. Ակիմյանի վարկածի համաձայն, Ներսես Լամբ- րոնացուն այս երկերի ասորերեն խմբագրությունների հետ ծանոթացրել է հակոբիկ- ասորական եկեղեցու նշանավոր գործիչ Թեոդորոս Բար-Վաթրունը, որը 1193 թ. չէր կարող հիշատակվել որպես «կիր իմաստութեան քահանայ», քանի որ մա այդ թվա- կանին Կիլիկիայի սահմաններում գործող հակոբիկ եկեղեցու հակաթոռ պատրիարքն էր (այս հարցերի մասին տե՛ս Ակիմյան, Ներսես, էջ 250-251, Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների, էջ 8-9): Միջայլ Ասորին աստվածային արդարության վերականգնում է համարում նրա մահը (տե՛ս III, p. 388):

նիքները. «որ ամենայնին հասու է, որ առ ի սուրբ աթոռս խորհրդոց, առ որս սրբոց հարցն սնեալ եւ զիս ինքն դաստիարակեալ»⁴¹: Նույն նամակում Գրիգոր Դ Տղան Մանուէլ Ա Կոմենենոսին խնդրում է միջնորդել, որպեսզի Անտիոքի օրթոդոքս-բյուզանդական եկեղեցու պատրիարքը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, Կոստանդին կրօնավորին ձեռնադրի Հերապոլսի և Եփրատամերձ տարածքների մետրոպոլիտ:

Քանի դեռ չարուանակվում էր պատերազմը Իկոնիայի սուլթանության դեմ, Կոստանդին քահանան չուրջ մեկ տարի մնում է Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում: Այդ ընթացքում նա լայն դործունեություն է ծավալում. «ծանոյց պատրիարքացն, զոր [է] ի Հայս ճշմարտութիւն հաւատոյ եւ վարուց»⁴². - գրում է Ներսես Լամբրոնացին: ՊնՄ ժողովածուի Հիշատակված վավերագրերի գրման և առաքման պարագաների մեկնաբանության մեջ Ներսես Լամբրոնացին ընդգծում է, որ Կոստանդինն «էր ազգաւ Հռոմ եւ քահանայ ի նոցանէ»⁴³, որն անշուշտ պետք է հասկանալ այսպէս. «ազգութեամբ հույն և նրանց կողմից հոգևորական ձեռնադրված»: Ինչպես հաղորդում է Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում պարտություն կրած Մանուէլ Ա Կոմենենոսը վերադառնալով մայրաքաղաք, կատարում է կաթողիկոսի խնդրանքը. «եռ ձեռնադրել սրբազան պատրիարքին զքահանայն Կոստանդին արքեպիսկոպոս [ի] խնդրոյ կաթողիկոսին...»⁴⁴: Այս արարողությունից հետո, Հերապոլիս-Մմբեջի արքեպիսկոպոս ձեռնադրված Կոստանդինն իր հետ վերցնելով կայսեր թուղթը և բյուզանդական եկեղեցական ժողովում հաստատված Կոստանդնուպոլսի Միքայել Գ Անքիալոս պատրիարքի նամակը, վերադառնում է Հռոմկլա:

Սրանք են Հիմնականում այն վկայությունները, որոնք պահպանվել են Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերություններում Կոստանդին Հերապոլսեցու մասնակցություն մասին:

Ներսես Լամբրոնացու և Կոստանդին Հերապոլսեցու թարգմանական համագործակցությունն ուներ ծրագրային բնույթ և ծառայում էր այդ ժամանակ Հայոց եկեղեցու առջև ծառացած եկեղեցաքաղաքական Հիմնական խնդրին՝ Բյուզանդական և Հայկական եկեղե-

41 ԹԸ, 1871, էջ 167:

42 ԹԸ, 1871, էջ 168:

43 Նույն տեղում:

44 ԹԸ, 1871, էջ 169:

ցիւների փոխհարաբերութիւնների նորմալացմանը: Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի հրամանով և խնդրանքով, Կոստանդնուպոլսում գտնվող Անտիոքի հունական պատրիարքի կողմից Հերապոլսի մետրոպոլիտ ձեռնադրված Կոստանդինը կայսրութեան մայրաքաղաքում և Հռոմ-կլայում, անկասկած, իր լուծման է ներդրել երկու եկեղեցիների միջև սկսված բանակցութիւնների ընթացքում գրված վավերագրերի վերջնական ձևակերպման և թարգմանութեան գործում: Մեր կարծիքով նա է եղել նշված վավերագրերի նախնական հայերեն թարգմանութիւնների հեղինակը, որը հավանաբար թարգմանչի դեր է ստանձնել Գրիգոր Դ Տղայի վարած բանակցութիւններում և Հռոմկլայի կաթողիկոսական նոտարատանը: Այդ մասին են անուղղակիորեն վկայում Ներսես Լամբրոնացուց մեզ հասած թարգմանական հիշատակարանները:

Իհարկե, Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովից (1178 թ.) հետո ևս երկու կողմերը համաձայնութեան չեկան, քանի որ այդ ժողովում հաստատված վավերագրերը նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի չհասան: Նշանակում է, Հայոց և Բյուզանդական եկեղեցիների միութեան խնդրում որևէ առաջընթաց չարձանագրվեց: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Հռոմկլայի ժողովում Ներսես Լամբրոնացին փորձ է կատարել քննարկման դնել մի շարք ծիսադավանական և եկեղեցաքաղաքական որոշումներ: Տարսոնի արքեպիսկոպոսն առաջին անգամ այս ժողովին է ներկայացրել իր հեղինակած մի շարք ծրագրային երկեր⁴⁵: Հռոմկլայի ժողովում Ներսես Լամբրոնացու նախաձեռնութեամբ պատասխաններ գրվեցին բյուզանդական եկեղեցու ինը պահանջներին⁴⁶, որոնք Հայոց եկեղեցուն էին ներկայացվել դեռևս 1171 թ. (№ 14)⁴⁷: Հռոմկլայում նստող Հայոց կաթողիկոսի հաստատումը բյուզանդական կայսրին վերապահելու օրթոդոքս-հունական եկեղեցու պահանջին ի պատասխան, Ներսես Լամբրոնացին Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի

45 Հռոմկլայի ժողովին ներկայացված երկերի թվում էին Ներսես Լամբրոնացու «Առեմարանութիւնը» և «Պատարագի մեկնութիւնը»: Այս երկերին վերաբերող հիշատակարաններից հստակ երևում է, որ դրանք գրված են եղել հասարակության իշխող խավերի քննարկմանը ներկայացնելու համար: «Միանգամ եւ երկիցս հանի զսա յատեան եւ ի ժողովս եպիսկոպոսաց, եւ ոչ եղեւ պարապումս գոն ընթերցման կամ ունկնդրուելս (տե՛ս Գառեգին Ա, Յիշատակարանք, սյուն 467): Այս տողերից կարելի է թեանք, որ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմկլայի ժողովի նախօրյակին գրած երկերում առկա դրույթները փորձել է քննարկման առարկա դարձնել այդ ժողովում և դրանց հետո էլ, սակայն նրա քանգերը ապարդյուն են անցել, քանի որ համախոհներ գրեթե չի ունեցել:

46 ԸԸ, 1871, էջ 156-157, հմտ. Բոգոյան, Հարաբերություններ, էջ 159:

47 Բոգոյան, նույն տեղում, էջ 159:

քննարկմանը ներկայացված այս վավերագրում առաջարկում է Հայոց կաթողիկոսարանը վերանվանել Անտիոքի պատրիարքական աթոռ⁴⁸, նրան վերապահելով վերջինիս բոլոր իրավասությունները:

Հռոմիկայի ժողովում քննարկվելիք այս դրույթին ապացույցներ գտնելու միտումով է, թերևս, որ Ներսես Լամբրոնացին և Կոստանդին Հերապոլսեցին թարգմանում են հետևյալ երկերը.

ա) «Գիր որ եղեւ ի Նեղոսէ կրանաւորէ մակակոչեցեալ Դոքսապատիւ ի խնդրոյ եւ Հրամանաւ բարեպաշտ մեծի թագաւորին Ֆռանկաց ի Սիկիլեայ կղզին Ռաւճէրի վասն Հինգ պատրիարգացն աթոռոց եւ որ նոցունց են արքեպիսկոպոսք ի մայրաքաղաքսն, եւ մայրաքաղաքացն եպիսկոպոսք, եւ որք ինքնագլուխք են արքեպիսկոպոսք, եւ իւրաքանչիւրոցն վիճակք ըստ պատրիարգացն աթոռոց սահմանեալ: Նայ թէ եւ ե՞րբ կամ որպէ՞ս Հաստեցաւ իւրաքանչիւր պատրիարգացն աթոռ, եւ վասն կարգացն նոցա եւ յատկական իւրաքանչիւրոցն անուանց. եւ գծագրեցաւ ի թուին ՅՈԾԱ»⁴⁹:

բ) «Եպիփանու եպիսկոպոսի Կիպրացւոց՝ Վասն նախապատիւ եկեղեցեաց իւրաքանչիւր աթոռոց մայրաքաղաքաց»⁵⁰:

գ) «Կարգադրութիւն Աստուծով սրբոց մայրաքաղաքաց եւ մետրապոլտաց եւ արհեպիսկոպոսաց: Եւ եղաւ այս կարգ աստիճանացս քահանայապետից ըստ տիեզերական ժողովոց աւրինաց»⁵¹:

Նշված երկերից միայն երրորդն է բառացի թարգմանություն, ուր մի քանի էջի մեջ անցողակի կերպով շարադրված են Հինգ պատրիարքական աթոռներից յուրաքանչյուրի իրավասությունները և տարածքային սահմանները:

Նեղոս Դոքսապատիւ և Եպիփան Կիպրացուն վերագրված երկերի թարգմանության ժամանակ կիրառված է բոլորովին այլ սկզբունք: Այստեղ, իհարկե, պետք է շեշտել, որ այս երկերի հունարեն բնագրերը

48 Վավերագրի լավագույն հրատարակությունը տե՛ս Պաճեան, Պատմութիւն, էջ 260-266:

49 Հայերեն թարգմանությունը և զուգադիր հունարեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս Նեղոս: Այս բնագրի և նրա ձեռագրերի մասին մամրամասն տե՛ս Ակիմեան, Ներսէս, էջ 290-292: Հունարեն բնագրի նորագույն հրատարակությունն ու ուսումնասիրությունը տե՛ս Darrouzès, *Notitiae*, p. 154-158, 373-377:

50 Միջնադարյան հայերեն թարգմանությունը և զուգադիր հունարեն բնագիրը տե՛ս Եպիփան: Այս բնագրի և նրա հայերեն ձեռագրերի մասին տե՛ս Ակիմեան, Ներսէս, էջ 289-290: Հունարեն բնագրի նորագույն մասնակի հրատարակությունն ու ուսումնասիրությունը տե՛ս Darrouzès, *Notitiae*, p. 3-9, 203-213:

51 Միջնադարյան հայերեն թարգմանությունը և զուգադիր հունարեն բնագիրը տե՛ս Fink, *Kleine*, S. 198-200: Այս բնագրի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկանքը տե՛ս Ակիմեան, Ներսէս, էջ 289:

դիտութեանը Հայտնի չեն այն տեսքով, որով դրանք մեզ են Հասել
Հայերեն թարգմանութեամբ: Գերմանացի Հայագետ Ֆրանց Նիկոլա-
ուս Ֆինկի կատարած համեմատութիւնը արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ
մեզ Հասած հունարեն բնագրերը պակասներ ունեն: Միաժամանակ
կարելի է Հաստատաբար պնդել, որ Նեղոս Դոքսապատուի և Նպիփան
Կիպրացու աշխատութիւններում թարգմանիչներն ավելացրել են
Հատվածներ, որոնք, մեր կարծիքով, պետք է բխեն Հռոմկլայի
եկեղեցական ժողովի նախօրյակին Ներսես Լամբրոնացու և Հռոմկլայի
Հայոց կաթողիկոսարանի հոգևորականների որոշ շրջանների որդեգրած
սկզբունքներէ: Նման Հատվածների թվին ենք դասում Նպիփան
Կիպրացու երկում տեղ գտած «Իշխանութիւն Հայոց Մեծաց» կտորը⁵²
և Նեղոս Դոքսապատուի երկում Անտիոքի պատրիարքական աթոռի և
Հայոց կաթողիկոսարանի կարգավիճակը բանաձևող մի շարք Հատ-
վածները⁵³:

Նպիփան Կիպրացու երկ մուծված «Իշխանութիւն Հայոց Մե-
ծաց» գլուխը համառոտ շարադրանքն է Նեղոս Դոքսապատուի Հայե-
րեն թարգմանված երկի նույն բովանդակութիւնն ունեցող Հատվա-
ծի⁵⁴, ուր թարգմանիչները շեշտում են Հայոց եկեղեցական թեմի ինք-
նուրույնութիւնը: Ե՛վ Նպիփան Կիպրացու, և՛ Նեղոս Դոքսապատուի
երկերի թարգմանութեան մեջ Հայոց կաթողիկոսարանի անկախ դիրքը
համեմատված է Կիպրոսի ինքնագլուխ աթոռի նույնանման կարգա-
վիճակի հետ, միայն այն տարբերութեամբ, որ Նեղոս Դոքսապատուի
երկում վերոհիշյալ երկու անկախ եկեղեցիների շարքում հիշատակվում
է նաև Բուղղարիայի վիճակը (թեմը): Նեղոս Դոքսապատուի երկի
հունարեն բնագրի համապատասխան կտորում թեև խոսվում է
Կիպրոսի և Բուղղարիայի եկեղեցական թեմերի մասին⁵⁵, սակայն որևէ
ակնարկ չկա տիեզերական եկեղեցու աստիճանակարգում Հայոց կա-
թողիկոսի և նրա գլխավորած թեմի վերաբերեալ:

Այս հանգամանքը, այնուամենայնիւ, չի խանգարել Ներսես
Լամբրոնացուն Կիրիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հունադավան գոր-
ծիչներէ մեկի՝ Յուսկան արգելական ճգնավորի Հայոց եկեղեցու դեմ
ծավալած դադափարախոսական պայքարի դրույթներին հակադրել
սեփական Հավելումը, նշելով, թէ. «եւ տաքտիկոնն, յորում կարգ

52 Նպիփան, էջ 52-54:

53 Նեղոս, էջ 1016-1124, 1316-1622 և այլուր:

54 Նպիփան, էջ 52-54, հմտ. Նեղոս, էջ 10:

55 Նեղոս, էջ 1035-1119:

եպիսկոպոսացն սահմանի գրեալ է՝ որ Հայոց կաթողիկոսն պատուեցաւ վասն սրբոյն Գրիգորի, որպէս եւ կղզին Կիպրոսի վասն առաքելոյն Բառնաբայ եւ յիւրեանցն եպիսկոպոսաց առնուն արքեպիսկոպոսքն զձեռնադրութիւն: Եւ զայս Ի Ձեր գրոց ունիմք՝ Հաստատեալ եւ ոչ Ի Հայոց»⁵⁶:

Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունները Մանուել Ա Կոմնենոսի մահից հետո լճացման փուլ են մտնում և ընդհատվում են բավական երկար ժամանակով: Բյուզանդական կայսրությունն այլեւս հույս չուներ նոր ռազմարշավներ կազմակերպելով վերականգնել սեփական պետութեան հեղինակությունը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում: Սակայն այս ասպարեղում կայսրերը և նրանց կամակատարները փորձում էին չըջանցել Հայոց եկեղեցու հետ վարվող բանակցությունները, բռնի կերպով կամ համոզման ճանապարհով հունադավանություն տարածելով Հայոց կաթողիկոսարանին ենթակա Փիլիպոսպոլսի (այժմ Պլովդիվ) և Փոքր Ասիայի որոշ թեմերում⁵⁷: Ի տարբերություն այս ոտնձգությունների, Հայոց եկեղեցու համար հայ-բյուզանդական բանակցությունների հետագա շարունակումը դեռեւս պահպանում էր կենսունակությունը: 1197 թ. Ներսես Լամբրոնացու այցը Կոստանդնուպոլիս և բանակցություններում քըննարկված հարցերը այդ մասին են վկայում⁵⁸: Այդ բանակցություններն ընթանում էին Կ.Պոլսի Ս.Գէորգ եկեղեցում⁵⁹, իսկ ծիսադավանական վեճերին մասնակցում էին Ալեքս Գ Անգելոս կայսրը (1195-1202)⁶⁰, Գեորգ Բ Քսեֆիլինոս պատրիարքը, արքեւնիքի և եկեղեցու գործիչներ⁶¹: Դրանով կաթողիկոսարանը ձգտում էր Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի բազմատարր բնակչության առկայության պայմաններում դաշինք հաստատել Բյուզանդական կայսրության և օրթոդոքս եկեղեցու ու բնակչության հետ, նպաստել նշված տարածքներում Հայոց եկեղեցու զիրքերի ամրապնդմանը:

56 Տե՛ս Յուլիան, էջ 24 (ընդգծումը իմն է-Ա.Բ.):

57 Այդ մասին է վկայում Իսահակ Անգելոսի նամակի քննությունը. տե՛ս Բարթիկյան, Նոր նյութեր, էջ 287, Бартикан, К истории, с. 53-56:

58 Ներսես Լամբրոնացու կոստանդնուպոլսյան բանակցությունների քննադիրը (տե՛ս) խօսակցութիւնը Ս.Ներսէսի Լամբրոնացոյ ընդ պատրիարքիմ Յունաց. Կ.Պոլիս 1861, էջ 3-24):

59 Սուլու մանաստի՞ր - խմբ.:

60 Գիտությանը հայտնի է մահ մինչև 1197 թ. այս կայսերը ուղարկված Գրիգոր Զ Ապիրատ (1194-1203) կաթողիկոսի մի նամակը (տե՛ս Бозоян, Новый, с.227-230):

61 Անիմեան, Ներսէս, էջ 201:

ԺԲ դարի ընթացքում, մասնավորապես 80-ական թվականներին օրթոդոքս-հունադավան հոգևորականությունը (որոնց մեջ կային նաև հայազգի գործիչներ) բացահայտ պայքար է ծավալում հայկական եկեղեցու դեմ: Նրանց կողմից ոչ միայն հերձվածողական է համարվում «մի բնութիւն» Հայոց դավանաբանական բանաձևը, այլև հիմք ընդունելով Ս.Սահակի «Տեսիլքը», պնդում էին. «Ոչ է առ Հայոց աղբիւս եկեղեցի քահանայութեան շնորհ»⁶²: Ներսես Աղինյանը այսպես է բացատրում Յուսկան ճգնաժամի և նրա հետևորդների տեսակետը. «Ս. Սահակի Տեսիլքին համաձայն դադրած էր Հայոց քահանայապետութիւնը, ուստի նաև ձեռնադրութիւն տալու իրաւունքը»⁶³: Ուստի, եթե հոգևորականն է ընդունում բյուզանդական օրթոդոքսություն՝ պետք է կրկին ձեռնադրվի, եթե շարքային քրիստոնյան՝ հրահանգվում էր «մեռոնիւ կնքել»⁶⁴: Ինչպես երևում է վերորեբյալից, Բյուզանդական եկեղեցին և նրա հետևորդներն այդ պայքարում չափազանց կարևոր դեր են հատկացրել Ս.Սահակի «Տեսիլքին»⁶⁵: Բյուզանդական հոգևորականության դադափարախոսական պայքարի այս լծակի խոտանման ակնկալությամբ է, որ Ներսես Լամբրոնացին և Կոստանդին Հերապոլսեցին դեռևս ԺԲ դարի 70-ական թթ. ձեռնամուխ են լինում Անդրեաս եւ Արեթաս Կեսարացիների «Յովհաննու Յայտնութեան մեկնութիւն» աշխատության թարգմանությունը⁶⁶:

Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի նոտարատանը աշխատող Թարգմանիչներ Կոստանդին Հերապոլսեցու և Ներսես Լամբրոնացու այս աշխատանքը ևս բառացի թարգմանությունն է: Այստեղ դժվար է հետևել թարգմանիչների հավելումներին, քանի որ հայերեն բնագրի գլխակարգությունը ամբողջովին համապատասխանում է հունարենի հետ: Այնուամենայնիվ, մասնագետների ուշադրությունը կարելի է հրավիրել միայն մեկ կարևոր հանգամանքի վրա. հունարենով պահպանված առաջաբանը չի կրկնվում հայերեն թարգմանության մեջ, որը շատ տեղերում համառոտաբար վերապատմում է հունարեն բնագրի բովանդակությունը: Թարգմանությունը գրեթե բառացի է դառ-

62 Յուսկան, էջ 21:

63 Ալիսեան, Ներսես, էջ 217:

64 Յուսկան, էջ 21:

65 Երկի հունարեն բնագիրը տե՛ս PG, t. 132, p. 1155-1238: Այս երկի մասին տե՛ս Меликсет-Бек, К вопросу, с 208-222:

66 Հունարեն բնագրի հրատարակությունը տե՛ս PG, t. 106, p. 494-786: Հայերեն թարգմանության հրատարակումը՝ Մեկնութիւն Յայտնութեան: Տե՛ս նաև Ալիսեան, Ներսես, էջ 267-273:

նում այն հատվածներում, ուր մեկնվում է «Յովհաննու Յայտնութեան» մեջ կանխատեսվող բարքերի ապականության և քաղաքի զարհուրելի աղտեղության մասին գլուխը⁶⁷: Այս հատվածը Արեթասն ու Անդրեսսը մեկնում են որպես Կոստանդնուպոլսի կործանման մասին գուշակություն⁶⁸:

Թարգմանելով այդ մեկնությունը, Ներսես Լամբրոնացին և Կոստանդին Հերապոլսեցին փորձել են ս. Սահակի «Տեսիլքին» հակադրել «Յովհաննու Յայտնութեան» կանխագուշակությունը: «Առ Յուսկան» թղթում Ներսես Լամբրոնացին այդ առիթով գրում է. «եւ զայս Յօհաննէս կանխաւ ի վերայ Կոստանդնուպալսի ետես, եւ մեկնիչքն Անդրէաս եւ Թէտալիոս (այսպե՛ս) մանրամասնաբար հելլենացի բարբառով եւ գրով ի վերայ նորին լուծին, որ կայ առ իս նոյն գրովն եւ հայ թարգմանութեամբ: Զոր ինձ թուի թէ իմաստունքն, որ ըստ Սահակայ տեսեանն զգուշացեալ խորշեցան ի Հայոց Կոստանդին ՈւռՀայեցին, եւ Գերամարտիկ Ղլայեցին, եւ յԵնաւք երէց Վահկացին, ոչ էին ընթերցեալ. զի այս կարի սոսկալի եւ քստմնելի նախատինք է քան զՍահակայ ջնջեալ գիրն վարուց եւ հաւատոց. եւ արեան հեղման եւ կախարդութեան, բաւական էին համարեալ զփոքր չարեացն հաղորդութիւն յորում էին՝ քան զմեծամեծացն առ որ ընթացան»⁶⁹:

Ելնելով վերոհիշյալ փաստերից, Կոստանդին Հերապոլսեցու և Ներսես Լամբրոնացու համատեղ թարգմանական աշխատանքների թվում կարելի է դասել նաև ՊԽՄ ժողովածու մտած կայսր Մանուել Ա. Կոմնենոսի և Միքայել Գ. Անքիլոս պատրիարքի նամակների հայերեն թարգմանությունների վերջնական բնագրերը, որոնց նախօրինակները պետք է պահպանվեն Հռոմկլայի նոտարատան պահոցում:

Համագործակցելով ազգություն մերձակա Հույն, Հերապոլսի մետրապոլիտ Կոստանդինի հետ, Ներսես Լամբրոնացին 1179-80թթ. հունարենից հայերեն են թարգմանել վերոհիշեալ աշխատությունները Հայոց կաթողիկոսի աջակցուն մեկենասություն⁷⁰: Այդ համատեղ թարգմանություններն իրագործման աշխատանքանակի մասին Ներսես Լամբրո-

67 Յովհաննու Յայտնութիւն, ԺԸ:

68 Տե՛ս ԲԸ, t. 106, p. 720-725, հմմտ. Մեկնութիւն Յայտնութեան, էջ 234-244:

69 Յոսկան, էջ 26:

70 Այդ նամակների վերաբերմամբ էլ կարելի է ասել. «Կաթողիկոս... Գրիգորիոս ... հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապալտին Յերապալսի Կոստանդեայ» (տե՛ս Ասիկեան, Ներսէս, էջ 269), «Կամաքն...կաթողիկոսին Գրիգորոյ թարգմանեցի զսա ... ի ձեռն մետրապալտին Յերապալսի Կոստանդեայ» (Ասիկեան, Ներսէս, էջ 288):

նացին գրում է. «Նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել»⁷¹: Այնուամենայնիւ, Տարսուսի արքեպիսկոպոսի այս վկայութիւնը չպետք է տառացիորեն հասկանալ, քանի որ մեկ այլ Հիշատակարանում իր կատարածի մասին նա գրում է. «...իմովսանս տկարութեամբ յեղյեղեալ եւ ուղղեալ թողի...»⁷²: Հետեապես պետք է ընդգծել, որ Ներսես Լամբրոնացին հետազայում մեկ անգամ եւ խմբագրել ու հայացրել է Կոստանդին Հերապոլսեցու հետ ժամանակին հայերեն թարգմանած երկերը:

Կաթողիկոսարանի և հայ հոգևորականութեան եկեղեցաքաղաքական շահերը պաշտպանող Հիշյալ թարգմանութիւնները և պահպանված պատմական վկայութիւնները խոսում են այն մասին, որ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հույն հոգևորականութեան շարքերում հայկական կաթողիկոսարանն ունէր իր դաշնակիցները, որոնց համար Հայոց եկեղեցու հետ բյուզանդական եկեղեցու դաշինքն անհետաձգելի խնդիր էր: Կոստանդին Հերապոլսեցին այն հոգևոր գործիչներից է, որը փորձել է նպաստել հույն և հայ ժողովուրդներին եկեղեցաքաղաքական և մշակութային մերձեցմանը:

Կոստանդին Հերապոլսեցու և ԺԲ դարի ասորի, հույն և լատին, թարգմանիչների համատեղ գործունեութիւնը խոսում է այն մասին, որ հարևան ժողովուրդները ևս այդ դարաշրջանում գիտակցում էին որ Հայոց մշակութի ինքնուրույն դերը: Կոստանդին Հերապոլսեցու մատենադրական ժառանգութեան ուսումնասիրութիւնը կարևոր է նրատեսակական ժառանգութեան ուսումնասիրութիւնը կարևոր է նրանով, որ հույն եկեղեցական գործիչը, հակադրվելով բյուզանդական եկեղեցու վարած եկեղեցական քաղաքականութեանը, դաշնակցում է Հայոց կաթողիկոսարանի հետ:

Կոստանդին Հերապոլսեցու և Ներսես Լամբրոնացու թարգմանական համագործակցութիւնը մի նոր, չափազանց կարևոր փուլ է Կիլիկիայի հայկական պետութեան ստեղծման համար մղվող զաղափարական պայքարում:

71 Ալեքսան, Ներսես, էջ 270:

72 Նոյն տեղում, էջ 288:

ՄԱՍՆ Գ.

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՐԽՆԴԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՊԽՄ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՉՄՏԱԾ ՆՐԱ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

Ժողովի հրավիրման պարագաները. ՊԽՄ-ի ծանոթագրու-
թյուններից մեկում, որը վերաբերում է Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր
առ Հայոց կաթողիկոս թղթին (N° 22) և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցա-
կան ժողովի մասնակիցների ստորագրած պատրիարքական նամակին
(N° 23), Ներսես Լամբրոնացին անդրադառնում է նշված վավերագրերի
պատասխանների գրման պարագաներին: Ըստ ՊԽՄ-ի կազմողի՝ ընդ-
առաջ գնալով Հայոց կաթողիկոսարանին, բյուզանդական կողմն.
«փոխան ինն գլխոցն՝ զոր ի ժամանակս երանելոյն տեառն Ներսիսի
խնդրէին, որ ծանր թուէր յաչս մեր, միայն զսա խնդրեցին զհաւատոյս
բան՝ նիւթ միաբանութեան, եւ քննեալ զսոյն գտին ուղղափառ եւ
համաձայն սրբոյ Հարցն»¹: Իրոք, Մանուել Ա Կոմնենոսի և Միքայել
Գ Անքիլուոսի 1176 թ. գրված նամակներում Բյուզանդական եկեղեցին
այլևս չէր պաշանջում անվերապահորեն հրաժարվել բանավեճի ա-
ռարկա դարձած ծիսական անհամաձայնությունները վերացնելու
պաշանջից և, ճանաչելով Հայոց դավանանքի ուղղափառությունը,
խնդրում էր, որ հավաքվելիք եկեղեցական ժողովը Հռոմկլայի սրբա-
զան քահանայապետի հետ համատեղ կրկին գրի հավատո խոստո-

1 ԹԸ, 1871, էջ 180:

վանություն և ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսների ձեռքով ստորագրելուց հետո առաքի Կոստանդնուպոլիս: Մանուել Ա կայսրն առաջարկում էր կաթողիկոսին գլխավորել դեսպանազնացությունը: Բյուզանդական կայսեր պաշտոնական և պատրիարքի ժողովական նամակները Հռոմիկա են հասել 1177 թ. հունվար ամսին²: Բյուզանդական կայսրությունից ստացված նամակները քննարկելով, կաթողիկոսը և իր մերձավորները. «զսոյն գտին ուղղափառ եւ համաձայն սրբոց հարցն»³, որից հետո թագավորական հրամանին և խնդրանքին համաձայն կաթողիկոսը. «հրաւէր եհան ժողովոյ ի Մեծն Հայք եւ յԱրեւելս եւ ի քաղաքն Երուսաղէմ եւ ի Սուրբ լեռոն, որ Սեաւ կոչի, ժողովել յամենայն կողմանց եպիսկոպոսացն ի Հայրապետականն աթոռ վասն այսր խնդրոյ, որպէս տեսցեն զառաքեալ բանքս խոստովանութեան եկեղեցւոյն Հոռոմոց»⁴: Ժողովի հրավիրման նախապատրաստական աշխատանքները ամենայն հավանականությամբ սկսվել են 1177 թ. հունվար ամսից հետո, քանի որ կայսեր և պատրիարքի նամակները Հռոմիկա կարող էին հասնել ամենաշուտն այդ ժամանակ:

Ժողովի հրավիրման տեղն ու ժամանակը. ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութեան» վերնագրի ուշ շրջանի խմբագրությունները Հայագետների տարակարծությունների առիթ են տվել: Մասնագետների մի մասը կարծում է, թե հուշարձանը գրվել է Տարսուսի եկեղեցական ժողովում ընթերցվելու համար⁵, մյուս մասը՝ Հռոմիկայում: Միասնական կարծիք չկա նաև ժողովի հրավիրման թվականի վերաբերյալ⁶: Այդ մասին ամենահին պատմական վկայու-

2 Կայսերական նամակը թվագրված է. «Գրեցաւ յամսեանն ի Յունվարի եւ լընդիք տիոցին ի տասն» (ԹԸ, 1871, էջ 175): Ինչպես տեսանք, սա նամակի Հռոմիկա հասնելու կամ հայերեն թարգմանվելու թվականն է (վավերագիտական ցանկ, № 22):

3 ԹԸ, 1871, էջ 180:

4 ԹԸ, 1871, էջ 180:

5 Ժողովի գումարման տեղը Տարսոն է համարում, իսկ թվականը՝ 1177-ը Կղեմես Գ-աթոռը, հիմնվելով Ներսես Լամբրոնացու Ատենաբանության ուշ շրջանի ձեռագրերի վրա (տե՛ս Գալստյան, Միաբանություն, հտ. Ա, էջ 333):

6 Հստ Մ. Չամչյանցի (Չամչեանց, Պատմություն, հտ. Գ, էջ 123) և ճրան հետևող Ղ. Ալի-շահի (Ալիշահ, Շնորհալի, էջ 439) ժողովը գումարվել է 1179 թ. Հռոմիկայում: Ա. Պալմ-եանը այդ մասին գրում է. «գումարեցաւ Հռոմիկայ կամ Տարսոն 1178-ին» (Պալմեան, Պատմություն, էջ 44): Թեև Մ. Օրմանյանը (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1466, 1471) և Պատմություն, էջ 44): Թեև հետևում այս թվականին (Tekeyan, Controverses, p. 39, 59), այնուամենայնիվ չեն բացառում 1197 թ. Տարսոնի ժողովի հրավիրման փաստը:

Ժողովի Հռոմիկայում կամ Տարսոնում հրավիրվելու խնդիրը պատմաբանափրական առանձին բնության է ենթարկել հայագետ Ներսես Ալիմյանը և, հետազոտելով հարցի վերաբերյալ պահպանված բոլոր սկզբնաղբյուրները, եկել է այն համոզման, որ

Թյունը պահպանել է ՊԽՄ ժողովածուն. «Եւ ժողովեցան յամենայն
 դաւառաց եպիսկոպոսք ի սուրբ Պառքայն, ի Հայրապետական աթոռն
 Հռոմկլայ՝ որ է առ ամին Եփրատայ...»⁷: Ակնհայտ է, որ ժողովը գու-
 մարվել է կաթողիկոսանիստ Հռոմկլա բերդաքաղաքում, սուրբ Զատիկի
 տոնակատարութեան օրերին: Հռոմկլայի ժողովի թվականը պարզելու
 ամենակարևոր տեղեկությունը այդ Հավաքի կողմից Բյուզանդական
 պատրիարքին ուղղված ժողովական նամակի խորագրի հետևյալ հատ-
 վածն է. «...պատասխանի թղթոյն Միքայէլի պատրիարքին՝ որ նախ
 քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս»⁸: Հայտնի է, որ Միքայել
 Գ Անքիալոս պատրիարքը մահացել է 1178 թ. մարտ ամսին⁹: Ուրեմն՝
 սկզբնաղբյուրում հիշատակված Պասեքի տոնակատարությունը հա-
 մապատասխանում է 1178 թ. ապրիլի իննին¹⁰: Ելնելով այս իրողու-
 թյունից, Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովը կարելի է թվագրել 1178 թ.
 ապրիլի 9-ից հետո ընկած մոտակա շաբաթվա ժամանակահատվա-
 ծով¹¹, քանի որ ըստ նույն սկզբնաղբյուրի. «կատարեալ զփրկազործ
 աւուրս չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միասին, եւ
 յետ այսորիկ պարապեցին ի քննութիւն դրեցելոց թղթոցս ի Թագաւո-
 րէն Հռոմոց եւ յեկեղեցւոյն»¹²:

Ժողովը հրավիրվել է Հռոմկլայում, ուր և ընթերցվել է Ներսես Լամբրոնացու Ասե-
 նաբանությունը (տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 29-35, 193-194):

7 ԹԸ, 1871, էջ 180:

Արել արք.Մխիթարյանցը մատնացույց է անում Հռոմկլայում գումարված երեք
 ժողով.

ա) Առաջին ժողով, որը տեղի է ունեցել 1165 թ.: Այստեղ Ամենայն Հայոց կաթո-
 ղիկոս է ընտրվել Ներսես Դ Օհրհապին,

բ) Երկրորդ ժողով, որը թվագրվում է 1172թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանով,
 հրավիրվել է, սակայն տեղի չի ունեցել: Այստեղ, ըստ նրա, պետք է քննարկվեին մահ
 բյուզանդական եկեղեցու ինը պահանջները,

գ) Երրորդ ժողովը մա թվագրում է 1179 թ., ուր, ըստ նրա, հավաքվել էին երեք-
 հարյուր երեսնավեց եպիսկոպոս: Այս ժողովին չեն մասնակցել Արևելյան եպիսկոպոս-
 ները (տե՛ս Մխիթարեանց, Պատմութիւն, էջ 111-117):

8 ԹԸ, 1871, էջ 192:

9 Տե՛ս Grumel, La Chronologie, p. 436:

10 Grumel, La Chronologie, p. 257, Բաղալաւն, Օրացույցի, էջ 439:

11 Ժողովի գումարման թվականը ճշտելիս ընտրել ենք Ռ. Ներսես Ակիմյանի որոշեցում
 ճանապարհը, սակայն բազմավաստակ հայագետը կարծում է, թե Միքայել Գ Անքի-
 ալոս պատրիարքը մահացել է 1177թ. մարտ-ապրիլին: Նա հղում է բյուզանդագետ
 Լըրոյի վարդուց հնացած աշխատանքը: Հետևաբար, ըստ Ն.Ակիմյանի, ժողովն էլ գու-
 մարվել է 1177 թ. ապրիլի 24-ց հետո (տե՛ս Ակիմեան, Ներսես, էջ 33):

12 ԹԸ, 1871, էջ 180:

րիարքին¹⁶: Վավերագրերից երկրորդի տակ ստորագրել են 33 ժողովականներ (Վավերագրագիտական ցանկ, № 24, 25):

Այժմ հարկ ենք համարում ուշադրութուն հրավիրել Ներսես Լամբրոնացու մատենադրական մի քանի երկերի վրա, որոնք առնչություն ունեն քննարկվող ժողովի հետ: Նկատի ունենք նրա գործունեության վաղ շրջանին պատկանող երկերի ժողովածուն, որը վերաբերում է Հայ-բյուզանդական բանակցություններում արժարժված ինդերներին: Այդ ժողովածոյի մեզ հասած օրինակներն ընդօրինակվել են 1205-6 թ. Ներսես Լամբրոնացու քրոջ որդու՝ Ներսես քահանայի մեկենասությամբ արտագրված ձեռագրից¹⁷: Վերջինս այս հավաքածոյի վերջում ընդօրինակել է տվել նաև Գրիգոր Սկեռացու¹⁸ գրած՝ Ներսես Լամբրոնացուն ձոնված. «Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ ի վարս մեծի քահանայապետին սրբոյն Ներսէսի արհիեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկիցոց» վարքագրական երկը¹⁹, որը ստեղծվել է մատյանի ընդօրինակումը ասպհովող մեկենասի՝ Ներսես քահանայի խնդրանքով²⁰: Ձեռագրերի այս խմբին են պատկանում Վատիկանի զրադարանի Բորգյան հավաքածոյի № 84 (1325 թ.)²¹, Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց Մատենադարանի № 146 (1551 թ.)²² և Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10509 (1618 թ.)²³ մատյանները:

գ) Տրվում է Հայոց եկեղեցու դավանանքի բանաձևը, ուր ոչ մի տեղ չի հանդիպում երկու բնություն արտաբայությունը:

16 Տե՛ս Վավերագիտական ցանկը, № 25: Բյուզնդական պատրիարքին ուղղված թղթում տրված է Հայոց եկեղեցու դավանության բանաձևը, ուր (այս բանակցությունների պաշտոնական գրագրությունների մեջ առաջին անգամ), միայն մեկ դարձվածքով հանդիպում ենք «Խոստովանիմք համաձայն ձեզ ի Քրիստոսի անճառ միությունն երկու բնությեան տեսությին» (ԹԸ, 1871, էջ 196):

17 Ալիհնեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 165-167, Մաթևոսյան, Հայերեն, էջ 48-53:

18 ԺԲ դարի երկրորդ կեսի և ԺԳ դարի սկզբի վանական այս գործի գործունեության մասին տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 100-101: Գրիգոր Սկեռացու մատենագրական վաստակի մասին տե՛ս Հակոբյան, Սկևռայի, էջ 34-35:

19 Գրիգոր Սկեռացի, Ներբողեան, էջ 5-90:

20 Ալիհնեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 9:

21 Այս ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Tisserant, Codices, p. 177-185 (այսուհետև՝ ՎԲՄ, 84):

22 Նկարագրությունը տե՛ս Պողոսեան, ՄՑՁՍՑ, հտ. Ա, էջ 417-419 (այսուհետև՝ ԵՅՄ-146):

23 Տե՛ս Սիրումեան, Երոպայի, էջ 45-51 (այսուհետև՝ ՄՄ 10509): Ըստ Ա. արք. Սյուրմեյանի, դեռևս 1949 թ. օգոստոսի երեքին ձեռագիրը պատկանել է փարիզաբնակ Jean Pozzi-ին: 1971 թ. ապրիլի 30-ին մատյանը Փարիզում աճուրդի է հանվել: Այն գնել են Երվանդ Հյուսյանը (Միլան), Մուշեղ Միլերճյանը (Մոնակո), Մուշեղ և Պետրոս Մելքոնյան եղբայրները (Ռեյաստոյ), Արծրուն Ջրբաշյանը (Մարսել) և հանձնել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանը ստացել է ձեռա-

հաւատարիմ պաշտաւնէի Քրիստոսի Ներսիսի: Վասն որոյ զգուշացի իւրաքանչիւր ոք, թէ ո գիտէ, եւ առցի ի գաղափար բանի եւ գրոյ՝ հրամանի եւ ստորատի եւ տան»³¹:

Հիշատակարանից հստակ երևում է, որ երկերը գրված են եղել հասարակութեան կողմից քննարկվելու համար. «միանգամ եւ երկիցս հանի զսա յատեան եւ ի ժողովս եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց, եւ ոչ եղեւ պարապումն գոնէ ընթերցման կամ ունկնդրութեան»³², բողոքում է Տարսոնի արքեպիսկոպոսը: Այս տողերից կարելի է կռահել, որ Ներսես Լամբրոնացիին Հռոմկլայի ժողովի նախօրյակին դրած այս երկերում առկա դրույթները փորձել է քննարկման առարկա դարձնել ժողովում, սակայն ապարդյուն են անցել նրա բոլոր ջանքերը, և նա 1193/4 թ. վերստին արտագրում է դրանք սերունդներին պահ տալու մտահոգութեամբ³³: Այս ենթադրությունը հաստատվում է նաև Ներսէս Լամբրոնացու հետևյալ տողերով. «Զկանխաւ լուութեան պտուղն ի թուին ՈՒԷ (= 1178/9). աստ վերստին շարադրեալ թողի զկնի եկեղոցս նուաստ Ներսէս ի թուականս ՈՒԷ և Բ (= 1193/4)»³⁴:

Ձեռագրերի այս խումբն է ավանդում նաև Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութեան» խորագրի³⁵ հնագույն տարբերակը. «Սուրբ եւ տիեզերական ժողովոյն, որ եղեւ ի շրջան ընթացից ժամանակի . ՈՒԶ. թուականէ»³⁶. Հրամանաւ Գրիգորիսի՝ յաջորդի առաքելական Աթոռոյ³⁷ Գրիգորի: Համաձայնութիւն Ներսէսի նուաստ նոցին պաշտաւնակցի»³⁸: Ինչպես վերևում տեսանք, Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի

31 Արթուրյան, Հայերեն, էջ 53:

32 Գարեգին Լ., Յիշատակարանք, սյուն 467:

33 Նույն տեղում, էջ 467:

34 ՎԲՄ - 84, թղ. 49ա:

35 Մ.Օրմանյանն անդրադառնալով Հռոմկլայի ժողովից մեզ հասած վավերագրերին, ընդգծում է. «Ժողովական գործեր չգտնուելուն վրայ, ոմանք այդ ժողովին պատշաճեցուցին Լամբրոնացիի Գշաճաւոր Ատենաբանութիւնը...» (Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1469): Մ.Օրմանյանին պարզապես հայտնի չի եղել Ատենաբանութեան վերոթվարկաւ ձեռագրերում առկա խորագիրը: Վաստակաշատ հայագետի կարծիքը ճշմարիտ է այնքանով, որքանով որ Ատենաբանությունը գրվել է Հռոմկլայի ժողովում ընթերցվելու նպատակով, սակայն ամենայն հավանականությամբ, ինչպես վկայում է հեղինակը՝ չի ընթերցվել:

36 Թուականի՝ ԵՅՄ 146, ՄՄ 10509:

37 սրբոյ՝ ՄՄ 10509:

38 ՎԲՄ - 84, թղ. 3ա: Ժ.Դ դարի սկզբի մի այլ ձեռագրում նույն երկն արդեն վերնագրված է. «Յաստումախումբ եւ ի տիեզերական ժողովն Տարսոնի, որ եղեւ ի համահրեշտակ կաթողիկոսէն Հայոց Գրիգորէ՝ եղբարորդոյ սրբոյն Ներսէսի Կլայեց(ւոյն եւ ի քրիստոսապսակ արքայէն Հայոց Լեոնէ, սակա միութեան եկեղեցոյ: Ատենական խաւք մեծին եւ սրբոյն Ներսէսի՝ այնմ աստումապաք քաղաքի աթո-

նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել են 1177 թ. Հունվարից հետո, ըստ այդմ էլ Ներսես Լամբրոնացին «Ատենաբանութիւնը» և վերոթվարկյալ մյուս երկերը պատրել է 1177 . Հունվար - 1178 թ. ապրիլ ժամանակամիջոցին³⁹: Ակնհայտ է, որ այդ երկերը գրելու պահին Ներսես Լամբրոնացին գեոևս Տարսոնի արքեպիսկոպոսը էջեր, քանի որ միայն. «յետ ամաց ինչ դարձեալ ածայ յեկեղեցական պաշտաւն եւ ի մարմնական գործոց ղբաղումք»⁴⁰: Ներսեսն իբրև Տարսոնի արքեպիսկոպոս, առաջին անգամ հիշատակվում է Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին հասցեագրված թղթում. «Ներսէս արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին Կիւլիկեցոց Տարսոնի»⁴¹:

Հոռմկլայի եկեղեցական ժողովի մասնակիցները. Այս ժողովը 1165-1178 Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների բարձրակետն է: Այնտեղ քննարկված ծիսական և դավանական խնդիրների հանդեպ Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքը պիտի անուղղակիորեն ազդեր Հայ-բյուզանդական եկեղեցական և քաղաքական հարաբերությունների հետագա ընթացքի վրա: Այս ժողովում հավաքվել էին Մեծ Հայքի և մերձակա հայաբնակ գավառների ու Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետութայունների Հոռմկլայի աթոռին ենթակա եպիսկոպոսները, ինչը խոստում փաստ է ժողովի կարևորության մասին: Փորձենք աշխարհագրորեն տարադատել այն քաղաքական միավորները, որտեղից ժամանել էին ժողովականները.

ռակալի եւ աստուածախաւս վարդապետի» (ՏԵՆ ՄՄ - 500, թղ. 381ա. ըստ Օ. Ե-
զանեանի նկարագրությամբ)։ Մեր կարծիքով այս երկու վավերագրերի միաձուլումից է-
տառացվել նույն երկի վերնագրի ավելի ընդարձակ պարբերակը, որը հանդիպում է ԺԵ-
ւոյ դարերի ձեռագրերում. «Յաստուածախաւսն եւ ի տիեզերական ժողովոյն Տարսուցի,
ԺԺ դարերի ձեռագրերում. «Յաստուածախաւսն եւ ի տիեզերական ժողովոյն Տարսուցի,
որ եղև ի շրջան ընթացից ժամանակի . ՈՒՋ. թուականի Հայոց, հրամանաւ հա-
մարներուս կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորիսի եղբորորդոյ սրբոյն Ներսիսի յաջորդի
ստաւրեական աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի եւ քրիստոսապալկ արքայն Հայոց Լեւոնի,
սակս միութեան եկեղեցոյ (Հայոց եւ Հռոմոյց) ատենական խաւսք մեծի Ներսէսի այնմ
քաղաքի աթոռակալի եւ աստուածախաւս վարդապետի» (անելի մանրամասն տե՛ս
ԱՆՈՒՆԵԱՆ, ՆԵՒՍԵՒ. Էջ 189-190)։

39 Ջնտագրական այս ժողովածոյում հիշատակված ավանդոյքը պահպանել է մահ Ներսէս Լամբրոնացոյ գրած 1177/8 թ. հիշատակարանը. «Գրեցաւ ի թուականս Ռի և Զ յանապատս սուրբ Գեորգ, ի մէջ լերինս Տաւրոսի, ի զան կիլիկիոյ ի ի սկիզբն Պանփիլեայ, ի կարողիկսութեան տեառն Գրիգորի և իշխանութեան Հերթոյ տեսաւասուի» (ՎՊԲ 84, թ. 273ա, ԼՊԲ-146, թ. 572բ):

40 Գարեգին Ա, Յիշատակարանը, սյուն 467: Տարօրինակ է, որ Բ. Ներսես Ակիմյանը առանց որևէ հիմնավոր ապացույցի պնդում է, որ 1175թ. Ներսես Լամբրոնացին «ստացա կաթողիկոսին աջեն եպիսկոպոսական օծումը, իբրեւ արքեպիսկոպոս Տարսուհի Բեման» (տե՛ս Ակիմյան, Ներսես, էջ 22):

41 ibid., 1871, t. 2 199:

ա) Հալեպի աթաբեկություն - Հայոց կաթողիկոս (Հռոմկլա) Եղեսիայի արքեպիսկոպոս և Ապամեայի եպիսկոպոս⁴²,

բ) Ատրպատական (Ելիտուզյաններ) - Աղվանից կաթողիկոս [Զարեք բերդ⁴³], Սյունյաց արքեպիսկոպոս [Տաթև], Դվինի արքեպիսկոպոս, Նախնավան, Հեր և Զարեվանդ, Սալմաստ և դրանն Պարսից եպիսկոպոսներ,

գ) Վրաստան - Տփլիսի արքեպիսկոպոս [Հաղբատի վանահայր]⁴⁴,

դ) Անտիոքի դքսություն Անտիոքի արքեպիսկոպոս, և Լաոդիկիայի (կամ Լատակիայի) եպիսկոպոս⁴⁵,

ե) Երուսաղեմի թագավորություն - Երուսաղեմի արքեպիսկոպոս,

զ) Իկոնիայի սուլթանություն - Կապադովկյան Կեսարիայի, Մելիտենի, Սեբաստիայի և Նեոկեսարիայի եպիսկոպոսներ,

է) Կիլիկիայի հայկական իշխանություններ - Տարսուսի արքեպիսկոպոս, Անարզաբայի, Սելեկիայի, Մամեստիայի, Կոկիսոնի եպիսկոպոսներ,

ը) Շեղդադյան ամիրայություն - Անիի արքեպիսկոպոս և Կարսի եպիսկոպոս⁴⁶,

թ) Սալգուխյան ամիրայություն - Թեոդոսուպոլիս-Կարինի արքեպիսկոպոս⁴⁷),

42 Սոդեսիան, Հռոմկլան և Ապամեան Հալեպի աթաբեկությունը նվաճել է 1144-1151 թվականներին (Cahen, Syrie, p. 368-373, Elisséeff, Nur ad-Din, t.I, p.165): ԺԲ դարի 70-ական թվականներին Հռոմկլայի ենթակայությունը Հալեպի աթաբեկությանը կապված չի հարուցում: Այդ են վկայում Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի ընտրությանը նախորդած իրադարձությունները (տե՛ս MS, t. III, p. 353-354):

43 Աղվանից կաթողիկոսների նստավայրը այս շրջանում Կիրակոս Գանձակեցին համարում է Չարեք բերդի մոտակայքում գտնվող քաղաքը (տե՛ս Կիրակոս, էջ 178, հմմտ. Բարխուտարեանց, Պատմություն, էջ 189):

44 Այս եպիսկոպոսական աթոռի նստավայրը Հաղբատն էր, տե՛ս Մարգարյան, Հյուսիսային, էջ 213-214, ծան. 274:

45 Cahen, Syrie, p. 325.

46 Ըստ Վ.Բարսեղյոյի և Կ.Հեյվոյի 1161-1206թթ. քաղաքը պատկանել է Օեդդալյաններին (տե՛ս Barthold, Kars, p. 697):

47 Ըստ Հ.Ինգլիշի 1178 թ. քաղաքը գտնվել է Սաղդուխյանների ձեռքին (Inalcik, Erzurum, p. 730, հմմտ. նաև Լիփրիկեան, Պատկերագրող, Բ, էջ 311): Այս մասին տե՛ս նաև Սաղդուքյան ամիրաների ժամանակագրությանը նվիրված նորագույն հրապարակման մեջ. Խաչատրյան, Կարնո, էջ 116, 124:

ժ) Խլաթի ամիրայություն (Շահի-Արմեններ) - Բզնունիքի, Մանազկերտի, Տարոնի եպիսկոպոսներ⁴⁸,

ժա) Արտուքյան ամիրայություն - Ծոփքի, Սամոսատի, Աշմուշատի (Արշամաշատ), Նիրիկերտի եպիսկոպոսներ,

ժբ) Բյուղանդական կայսրություն - Կիպրոսի եպիսկոպոս:

Այսպիսով, Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող 33 բարձրաստիճան հոգևորականները ներկայացնում էին Մերձավոր Արևելքի տասներկու քաղաքական միավոր:

Բացի Հայոց եկեղեցու սպասավորներից, Հռոմկլայի ժողովին մասնակցել են նաև Հակոբիկ-ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչներ, որոնց մասին ՊԽՄ-ում ընթերցում ենք. «ընդ նոսին (իմա՛հ) Հայ հոգևորականներ-Ա.Բ.) և յեպիսկոպոսապետէն Ասորեոց վարդապետք և իմաստուն արք»⁴⁹:

48 Աղբյուրների սակավության պատճառով դեռս լիովին ճշգրտված չեն այս և հաջորդ ամիրայության սահմանները:

49 ԹԸ, 1871, էջ 180:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՆՏԻՈՔԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՀԱՐՅԸ
ԺԲ ԴԱՐԻ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Տիեզերական եկեղեցու կառուցվածքի, պատրիարքական աթոռների և համաշխարհային եկեղեցական կաղմակերպությունների հետ Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները ուսումնասիրության համար հնագույն սկզբնաղբյուրներ է տրամադրում Հայոց մատենագրությունը: Սակայն այդ բնագրերը շրջանառության մեջ են գրվել միմյանցից անկախ ու մասնագիտական գրականության մեջ չեն քննարկվել միասնական ժամանակագրական շղթայի մեջ, քանի որ միայն գրանցից մի քանիսն են առանձին հարցերի կապակցությամբ գրվել մասնագետների ուշադրությունը: Այս տեսանկյունից, մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրներին ավելի մասնագիտորեն և հաճախ են անդրադարձել այն հեղինակները, ովքեր զբաղվել են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի բնագրով և նրա սկզբնաղբյուրներով¹: Համաբնույթ սկզբնաղբյուրների մի այլ խումբ՝ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսների գործունեությանը նվիրված Անանուհի վարձագրական երկու հուշարձանները թվագրել և Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության համապատասխան հատվածի հետ համեմատելով

¹ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 246-259, ծան. 247-259, ավելի մանրամասն տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, էջ 135-137, 398-400, 585-599, ծան. 145-149: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի այս հոդվածի սկզբնաղբյուրը բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանը ենթադրաբար համարում է ինչ որ բյուզանդական զաֆանակ (κλητορολόγιον), որը թարգմանված պետք է լիներ Նեքսես Լամբրոնացու կողմից (տե՛ս Бартикан, О византийском, с. 197-204, հմմտ. Գաև Barthikan, Buzantino, p. 239-259):

բանասիրական մանրակրկիտ քննության է ենթարկել Աշոտ Սարգսյանը²:

Հայկական սկզբնաղբյուրների՝ պատրիարքական աթոռների թվին և հերթականությանը վերաբերող հատվածները հավաքել և արևելյան մյուս սկզբնաղբյուրների հետ համեմատության մեջ է դրել պրոֆ. Միշել վան Էսբրուկը³: Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական կառույցին վերաբերող հարցերը քննարկվել են նաև եվրոպական միջնադարագետների կողմից, որոնք ուսումնասիրության ելակետ են ընդունել կա՛մ Հռոմի⁴, կա՛մ էլ՝ Կոստանդնուպոլսի⁵ եկեղեցու դիրքորոշումը այս խնդրի կապակցությամբ:

Եթե հետևենք մատենագրական երկերի ստեղծման ժամանակագրությանը, Հայտնի կդառնա, որ ժամանակի ընթացքում փոփոխվել են պատկերացումները տիեզերական եկեղեցու կառուցվածքի, պատրիարքական աթոռների ու նրանց թվի և համաշխարհային եկեղեցական նվիրապետության սահմաններում Հայոց եկեղեցու տեղի ու դերի մասին: Նկատի ունենալով այս խնդիրների նկատմամբ Հայոց դերի մասին: Նկատի ունենալով այս խնդիրների նկատմամբ Հայոց եկեղեցու դիրքի ու վերաբերմունքի փոփոխությունները, ինչպես նաև նմանաբնույթ հարցերի ուսումնասիրությունն ավելի նպատակաուղղված դարձնելու միտումով, հարմար նկատեցինք Հայոց մատենագրությանը Հայտնի սկզբնաղբյուրները բաժանել երեք ժամանակագրական խմբի.

ա) Ե-է դարերի մատենագրական հուշարձաններ: Հայերեն սկզբնաղբյուրներին դեռևս Հայտնի չէ տիեզերական եկեղեցու այն կուռ՝ աստիճանական կառուցվածքը, որը վերջնականապես ձևավորվում է Քաղկեդոնի ժողովում և տեսական Հիմնավորում ստանում արդեն հետագա դարերում:

բ) Ը-ԺԱ դարերի մատենագրական հուշարձաններում արդեն փորձ է կատարվում ներկայացնել տիեզերական եկեղեցու նվիրապետության կառույցը, ելնելով Դիոնիսիոս Արիոսապացու «Ցաղագս երկ-

2 Սարգսյան, Հովհաննես, էջ 117-136:

3 St'ou Esbroek, *Primaute*, pp. 493-521: Նմանաբնույթ հարցերի մի այլ խմբի քննարկումն անդրադարձել է նաև մեկ այլ հրապարակման մեջ (Esbroek, Rome, p. 351-355):

4 Այդ խնդրին նվիրված գրականության մեջ պետք է առանձնացնել հետևյալ քննարկումը: Vries, Orient, *Ratzinger*, *Primat*, *Kane*, *The Jurisdiction*, լրացնող աշխատությունները.

5 Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու տեսանկյունից այս հարցերի քննարկումը և հիմնական գրականության հիշատակումը տե՛ս Beck, *Kirche*, p. 27-37, հսմտ. նաև Dvornik, *Idea*, p. 241-244.

նային քահանայության» երկում դասակարգված ինն հրեշտակապետական աթոռներին վերաբերող տեսություննից:

գ) ԺԲ դարի 60 - 70 - ական թթ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունների առնչությամբ, Ներսես Լամբրոնացին մի նոր երանգ է ավելացնում Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետության շրջանակում Հայոց եկեղեցու տեղին ու նրա գիրքի նոր բնակավանդ՝ ելնելով տարածաշրջանում ուժերի եկեղեցական և քաղաքական նոր բաժանումից:

Ա. Ե-Է դարերի մատենագրական հուշարձանների ավանդույթը. Նշված ժամանակաշրջանի Հայոց գրական երկերին, իհարկե, ծանոթ են տիեզերական եկեղեցու նվիրապետության պաշտոնեություն տարբեր աստիճաններում գործիչներ և բաղմամբիվ հպիսկոպոսական ու թեմական աթոռներ, որոնք վճռորոշ դեր ունեին Տիեզերական եկեղեցու գործերում, սակայն դրանց փոխհարաբերություններում դեռևս ամբողջովին չեն հստակված նվիրապետական աստիճանները, դեռևս բացակայում են հոգևոր կյանքի այդ ոլորտը տեսականացնող երկերը:

6 Այդ կառույցը տեսականացնելու առաջին փորձերից մեկը Տիեզերական եկեղեցու մեջ կատարված է «Սահմանք և կանոնք զոր եղին աշակերտքն Բրիստոսի եկեղեցւոյ սրբոյ յետ վերանալոյ տեսում» երկում (հպերեմ բնագիրը տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 18-66): Հետաքրքիր է, որ այստեղ Պետրոսն է դիտվում «վեմն հաւատոյ, հիմն եկեղեցւոյ, անդրանկն առաքելոց» (էջ 22): Այս կանոնախմբի Զ հոդվածում առաքյալները հաստատում են երեցների, սարկավագների և կեսսարկավագների կարգերը. «եւ սարկաւագունք սպասատրք երիցանցն կարգեսցին, եւ ընտրեալքն՝ երիցունք» (էջ 31): Այս ցույց հոդվածում սահմանվում է նաև «Կաթողիկոսն ղէտ եւ գլուխ եւ արեւնդիր լիցի ժողովրդեանն» (նույն տեղում): Այս կանոնախմբի ԼԴ հոդվածում խոսվում է նաև այն մասին, թե աշխարհի ո՞ր անկյունում են քարոզել առաքյալներից յուրաքանչյուրը: Այստեղ ըստ հերթականության նախապատիվ են հետևյալ արթոնները. ա) Երուսաղեմ (Հակոբի), բ) Աղեքսանդրիա (Մարկոս Ավետարանիչի), գ) Հնդկաստան և հարակալքեաններ (Թովմայի), դ) Անտիոք, Սուրիա, Կիլիկիա, Գալատիա (Սիմոն վեմի), ե) Հնդկոմ (Սիմոն վեմի), զ) Եփեսոս և Թեսաղոնիկե, աշխարհն Կորնթացոց և Աքայեա (Հովհաննես Ավետարանիչի), է) Նիկիա և Նիկոմիդիա, Բյուրանացիների աշխարհը եւ Գուտիացիք (Անդրասի), ը) Բյուզանդիա, Թրակիա (Ղուկաս Առաքյալի), թ) Ուտհա, Միջագետք, Հայք (Թադդեոսի), ժ) Պարսք, Պարթևք, Ասորեստան, Խուժաստան և այլն (Թադդեոսի աշակերտ Ադդայի) [էջ 58-64]:

Կղեմեսի «Կանոնք երկրորդ առաքելականք»-ում (Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 67-100) խոսվում է միայն նվիրապատական վեց աստիճանների մասին. ա) եպիսկոպոս, բ) երեց, գ) սարկավագ, դ) կեսսարկավագ, ե) գրակարդաց, զ) սաղմոսեդգու (վերջին երեքը մասին խոսվում է միայն ՀԷ հոդվածում):

«Կանոնք հարանց հետևողաց» (Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 101-113) կանոնախմբումը գիտե եպիսկոպոս, քորեպիսկոպոս, աեքեպոս (հոգվ. ԻԵ), վարդապետ(հոգվ. Զ, Է և այլն), քահանա, երեց կամ մոնագոն(հոգվ. ԺԳ):

Ագաթանգեղոսի, Փափստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և մյուս հեղինակների երկերում մինչև Սեբեոս և վերջինիս ժամանակի պատմական սկզբնաղբյուրներում հաճախ են հանդիպում եպիսկոպոս, մետրոպոլիտ, կաթողիկոս, պատրիարք, հայրապետ և քորեպիսկոպոս տերմինները, սակայն դրանք չեն դրվում եկեղեցական նվիրապետության կողմ, աստիճանական համակարգում¹¹: Խնդիրն այս տեսանկյունից դիտելիս, արձանագրման է արժանի այն փաստը, որ սկզբնաղբյուրներում մերթընդմերթ առանձնանում են երկու մայրաքաղաքային աթոռների՝ սկզբում Հռոմի, ապա և Բյուզանդիոն-Կոստանդնուպոլսի թեմակալների նշանակությունը: Այս հարցում Հայոց պատմագրական ավանդույթը որոշակիորեն մոտենում է բյուզանդականին (կամ արևելահռոմեականին), որը, սակայն, եկեղեցական նվիրապետության ամբողջական կառույցը տեսնում է միայն Հռոմեական (նույն՝ Բյուզանդական) կայսրության տարածքներում¹²: Հայոց մատենագրական ավանդույթը, ազդվելով բյուզանդականից, ժամանակ առ ժամանակ ամրագրում է այս երևույթը, սակայն բավական ընդգծված է նաև բյուզանդականից հեռացող այն դրույթը, ըստ որի Հայոց եկեղեցին ամբողջական եկեղեցական կազմակերպություն է տեսնում նաև Սասանյան Պարսկաստանում¹³:

Համեմատաբար կուռ են պատկերացումները Հայոց եկեղեցու նվիրապետության կառուցվածքի մասին: Բոլոր հայկական սկզբնաղբյուրները զբեթե միաբերան պնդում են, որ Հայոց կաթողիկոսները մինչև Ներսես Մեծը ձեռնադրվել են Կեսարիայի առաջնորդի կողմից, որը մեր սկզբնաղբյուրներում հաճախ անվանվում է նաև կաթողիկոս: Միաժամանակ, սկսած ս. Գրիգոր Լուսավորչից, Հայոց կաթողիկոսները ձեռնադրում են երկու հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հոգևոր առաջնորդներին, որոնք կրում են երբեմն կաթողիկոս, երբեմն՝ եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս անվանումը:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն Հռոմեական, ապա և բյուզանդական պատկերացումների (ըստ որոնց եկեղեցու նվիրապետության սահմանները զբեթե ամբողջությամբ համընկնում են Հռո-

11 Մեր կարծիքով, սա առանձին խնդիր է և պահանջում է մանրակրկիտ քննություն:

12 Ասիայում Միփեսոսի և Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսական աթոռների առաքելական ծագման մասին տե՛ս Grotz, Die Hauptkirche, S. 31-35, Dvornik, The Idea:

13 Այդ տեսանկյունից մեր պատկերացումները բավական ընդարձակում են Ե դարի պատմական իրադարձությունները նկարագրող մեր երկու պատմիչները՝ Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին, որոնք ուշագրավ վկայություններ են հաղորդում Պարսկաստանում գործող եկեղեցական կազմակերպության մասին:

մեական կամ Բյուզանդական պետութժյան սահմաններին), Հայաստանում եկեղեցու նվիրապետութժյան գաղափարը ազգայնանում էր, և դրա հետ կապված եկեղեցական կազմակերպությունը ինքնակա վիճակ էր ձևռք բերում: Այդ ժամանակաշջանից սկսած պետական կազմակերպությանը հատուկ մի շարք բնորոշ հատկանիշներ ամբողջովին փոխանցվեցին եկեղեցուն: Չնայած այս առանձնահատկություններին, Հայոց եկեղեցին շարունակում էր հավատարիմ մնալ «Բրիստոսը և նրա եկեղեցին միասնական են և պատկանում են բոլոր ազգերին» սկզբունքին, որը հաստատագրված է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ¹⁴:

14 Այս միտքն քննարկված է որչ փարդապետության մեջ (տե՛ս հատկապես Ազատագր-
գետոյ, էջ 312-319):

աստիճանական անկում սկսեց ապրել Սասանյան Պարսկաստանի քրիստոնյաների նվիրապատական կառույցը¹⁶:

Սակայն Քաղկեդոնի ժողովի նշանակությունը բյուզանդական եկեղեցու համար էական էր ոչ միայն դավանական հարցերի տեսանկյունից: Այդ ժողովից հետո է հստակվում և ամբողջական դառնում Բյուզանդական եկեղեցու նվիրապետական կառույցը: Եթե մինչ այդ տիեզերական եկեղեցու ժողովներում հավասարների մեջ առաջին էին դիտում Հռոմի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի թեմերը և ըստ պատվի նրանց էին հավասարեցնում Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի աթոռները, ապա Քաղկեդոնի ժողովում (կանոն ԻԸ) կայսեր անմիջական միջամտությամբ, ի հակակշիռ Հռոմի, բարձրացվում էր Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսական աթոռի դերն ու հեղինակությունը, քանի որ այդ քաղաքում էին կենտրոնացվում կայսրության կառավարման լծակները, ի հեճուկս կայսրության ներքին կյանքում իր նշանակությունը հետզհետե կորցնող Հռոմի: Չնայած կայսրության հին մայրաքաղաքի եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովում կարողացել էր անցկացնել Հռոմի պապ Լևոն Ա-ի դավանական դրույթները, որոնք ստացել են «Լևոնի տոմար» անունը, այնուամենայնիվ եկեղեցական նվիրապետության շրջանակներում վերջին հաշվով Հռոմը քաղաքական պարտություն էր կրել Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական աթոռից, որին առանց ձևականությունների հովանավորում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Պետք է նաև նշել, որ եթե մինչ այդ եկեղեցական կազմակերպության շրջանակներում առաջնության համար պայքարին մասնակցում էին նաև Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի եպիսկոպոսական աթոռները, ապա Քաղկեդոնի ժողովից հետո նրանց դերը սաստիկ նվազեց Բյուզանդական կայսրության համակեղեցական կյանքում: Այդ պատրիարքությունների մեկբիտյան թեքերը դարձան Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու կցորդը, իսկ Հռոմի եկեղեցին իրեն մեթակա նույնանուն պատրիարքություններ ստեղծեց միայն ԺԲ դարում:

Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական աթոռի դերակա դիրքը իր նովելներում վերջնականապես հաստատաբերեց Հուստինիանոս Մեծը¹⁷: Սակայն Կոստանդնուպոլսի եկեղեցում շարունակվում էր կիրառություն մեջ մնալ չորս պատրիարքական աթոռների՝ Հռոմի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսի համագործության և Երուսաղեմի

16 Սասանյան Պարսկաստանում քրիստոնեության խնդիրների մասին ավելի մանրամասնորեն տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 258-315:

17 Corpus Iuris Civilis, vol. III, nov. CXXIII, cap. III, p. 597:

աթոռի համապատվութեան մասին ավանդույթը, որը լայն տարածում էր ստացել նաև Արեւելեան մշտն եկեղեցիներում:

Ը դարից սկսվող ավանդույթը. Սուրբ ավանդույթի մեկ այլ տարբերակ շրջանառութեան մեջ էր հայ մատենագրութեան մեջ Ը դարից հետո: Այն քննարկելու առումով շահեկան է Մ. վան Էսբրուկի վերջերս հրատարակած հոդվածը¹⁸: Ինչո՞վ էր պայմանավորված Ը դարում հայ մատենագրութեան մեջ եկեղեցական նվիրապատութեան համակարգի տեսականցման ձգտումը: Կարծում ենք կարելի է նշել երկու պատճառ. նախ՝ Բյուզանդական կողմը Հայոց եկեղեցուն մեղադրում էր կատարյալ նվիրապետութուն չունենալու մեջ, երկրորդ՝ Հայոց եկեղեցին փորձում էր ավելի կատայալ դարձնել սեփական եկեղեցական կառույցը:

Եկեղեցական նվիրապետութեան համակարգման ուսումնասիրութեան ճանապարհին սկզբունքային նշանակութուն է ստանում Դիոնիսիոս Արիոպագացուն (Արիսպագացի՝ հայ մատենագրութեան մեջ) վերագրված «Յաղագս երկնային քահանայութեան» աշխատութեանը¹⁹: Բյուզանդական մատենագրութեան մեջ այս աշխատութեան դրման հնարավոր ժամանակ է համարվում Զ դարը²⁰, այսինքն՝ այն դարաշրջանը, երբ ավարտվում էր Բյուզանդական կայսրութեան մեջ քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետական կառույցի վերջնական ձևավորման դասական շրջանը, որն արդեն արձանագրված է Հուստինիանոս Մեծի մի շարք նովելներում և վավերագրերում²¹:

Անշուշտ, հարց կառաջանա, թե ի՞նչ կապ կա երկնային քահանայապետութեան դասերի և եկեղեցու նվիրապետութեան աստիճանների համակարգի ձևավորման սկզբունքների մեջ: Դիոնիսիոս Արիոպագացուն վերագրված վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ²², մի

18 Esbroek, Primaute, p. 503-510.

19 Այդ աշխատությունը հրապարակել և անգլերեն է թարգմանել անգլիացի հայագետ Ռ. Թոմսոնը (տե՛ս *Dionisios*, t. 17, p. 1-53, t. 18, p. 1-38):

20 Ավելի մանրամասն տե՛ս *Altaner*, *Précis*, p. 694-700:

21 Հմտ. *Dvornik*, *The Idea*, p. 129-131, 137:

22 Դիոնիսիոս Արիոպագացու այս երկը հայերեն թարգմանվել է Ը դարում, մեր մատենագրության ամենաբերդուն թարգմանիչներից մեկի՝ Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով: Նրա գրական գործունեության և հիշյալ երկի թարգմանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Գրիգորեան*, Ստեփանոս Սյունեցի, էջ 30:

Այս մատենագրական երկը չափազանց մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ մատենագրության և հատկապես ծիսադավանաբանական երկերի ստեղծման վրա և կարևոր հիմք է հանդիսացել երկնային, երկրային և եկեղեցական նվիրապետության աստիճանները սահմանազատելու, բացատրելու և տեսական կառուցվածք ստեղծելու գործում:

շարք Աստվածաշնչային Հղումների Համադրմամբ, մեկ անգամ և ընդմիջտ երկնային քառանյության շրջանակներում առանձնացվում է ինն երկնային դաս, որոնք բաշխվում են Հավասարապես երեք որակական խմբերի մեջ. ա) աթոռք, քերովրեք, սերովրեք²³, բ) տերովրյունք, զորովրյունք, իշխանովրյունք²⁴, գ) պետովրյունք, Հրեշտակապետք, Հրեշտակք²⁵:

Ակսած Թ դարից, արդեն Հայտնի են Հայերեն սկզբնաղբյուրներ, որոնք եկեղեցական նվիրապետությունը ևս բաժանում են ինն աստիճանների: Մեզ Հասած բնագրերի մեջ առաջինը Մաշտոց եղիվարդեցու թուղթն է՝ ուղղված Գեորգ Հայոց կաթողիկոսին, ուր եկեղեցական նվիրապետության դասերը Համապատասխանեցված են երկնային քառանյութայնության դասերին և առանձնացված ինն աստիճաններում. պատրիարք (Հայրապետ), արքեպիսկոպոս (եպիսկոպոսապետ), մետրոպոլիտ, եպիսկոպոս, քառանյ, սարկավազ, կես սարկավազ, ընթերցող և փսալտ (երգեցող)²⁶:

Եկեղեցական նվիրապետության այս կառույցի տեսականացումը Հայաստանում կապված էր այն Հանգամանքի հետ, որ Բյուզանդական եկեղեցին Հրաժարվում էր ընդունել Հայոց եկեղեցական կաղմակերպության նվիրապետության ամբողջականությունը, Համարելով, որ այն չունի պատրիարքական, արքեպիսկոպոսական և մետրոպոլիտական աստիճաններ, ուստի ըստ օրթոդոքս-բյուզանդական Հոգևորականության, Հայոց եկեղեցին պարտավոր է ենթարկվել պատրիարքական աթոռներից որևէ մեկին: Թ դարի բյուզանդական եկեղեցական և մատենագրական Հայտնի գործիչ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտի Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին ուղարկված թղթից կարելի է ենթադրել, որ Հայոց եկեղեցու Համար նման աթոռ էր դիտվում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը²⁷, որին այդ ժամանակ ուղղակիորեն ենթարկվում էր նաև Կեսարիայի արքեպիսկոպոսական աթոռը:

Թ-Ժ դարի կաթողիկոսներ Մաշտոց եղիվարդեցին և նրա աշակերտ Հովհաննես Դրասխանակերտցին փորձում էին ապացուցել, որ արդեն ներսես Մեծի կաթողիկոսության տարիներեց (Դ դարի Բ կես)

23 Տե՛ս Dionisios, t. 17, p. 19-25:

24 Dionisios, t. 17, p. 25-29:

25 Dionisios, t. 17, p. 29-32:

26 Այդ թղթի հրատարակությունը տե՛ս Գիսիսանցյան, Մայր Աթոռի, էջ 748-753, հատկապես էջ 750, հմմտ. Esbrock, Primaute, p. 506:

27 Ակիճեան, Թուղթ Փոտայ, էջ 75, հմմտ. Esbrock, Primaute, p. 509:

դիմադրութիւն այսոցիկ խորհրդոց ունայնացուցանողաց» խորագիրը³⁴: Այս բնագրի սկզբում հեղինակը, ելնելով երկնային քահանայության հրեշտակներէ եռյակ դասերի ինն աստիճաններից, հետեւյալ զուգահեռ աստիճաններն է տեսնում երկրային քահանայության կարգերի հետ. ա) ամուր, քերովրե և սերովրե դասին համատիպ է համարում արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, քահանա աստիճանները, բ) տերությունք, զորությունք և իշխանությունք դասին՝ սարկավագ, կես սարկավագ և սաղմոսներգու աստիճանները իսկ գ) պետությունք, հրեշտակապետք, հրեշտակք դասի պատճենում է տեսնում կրօնավոր, ժողովուրդ և երեսայք աստիճանների մեջ: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է մասնավորապես եկեղեցու ինն նվիրապետական աստիճաններին, իսկ դրանից հետո հագուստների այն տեսակներին, որոնք կրում են եկեղեցու պաշտոնյաներից յուրաքանչյուրը: Այս վերջին հատվածում ներսես Լամբրոնացու աշխատությունը չափազանց արժեքավոր է հատկապես նրանով, որ նկարագրում է նաև հարևան (օրթոդոքս-բյուզանդական, կաթողիկոս-հռոմեական և հակոբիկ-ասորական) եկեղեցիներում յուրաքանչյուր պաշտոնյայի օգտագործման համար թույլատրվող զգեստները: Հետևաբար, ներսես Լամբրոնացու «Խորհրդածությունք» աշխատության այս գլուխը կարելի է բաժանել երեք հատվածների, որոնց մեջ մեզ հետաքրքրում է եկեղեցու նվիրապետության ինն աստիճաններին վերաբերողը: Այստեղ ներսես Լամբրոնացին, հետեւելով մինչ այդ արդեն ձևավորված ավանդույթին (որը տիրապետող էր և՛ հունական, և՛ հայկական եկեղեցիներում) կրկին արձանագրում է Տիգերական եկեղեցու նվիրապետության ինն աստիճանները: Ըստ նրա, տիգերական եկեղեցու նվիրապետության սանդղակը լիովին համապատասխանում է Հայոց եկեղեցու պաշտոնության աստիճանակարգին, որը, ինչպես տեսանք, սկսած արեն Թ-Ժ դարերից համակարգված ձևով վկայված է հայ մատենագրության մեջ:

★

★

★

Այժմ անդրադառնա՛նք նույն խնդրին ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների տեսանկյունից: 1165-1178 թթ. փոխհարաբերությունները շոշափում էին երկու եկեղեցական

34 Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք, էջ 80:

բ) Հայոց եկեղեցական կազմակերպությունը քույր եկեղեցու կարգավիճակով ընդունելի դարձնել Բյուզանդական եկեղեցուն և կայսրությանը, որպես ուղղափառ քրիստոնեական համայնք,

գ) Օգտագործել Բյուզանդական կայսրության հեղինակությունը և արտաքին քաղաքական հնարավորությունները Հայոց կաթողիկոսարանի դիրքերը միջազգային հարաբերություններում ամրապնդելու գործում, որն անուղղակիորեն նպաստելու էր ազգային պետականություն ստեղծելու գործընթացին:

1165-1178 թթ. հայ-բյուզանդական բանակցություններն անարդյունք ավարտվեցին: Այնուամենայնիվ, հենց այդ բանակցությունների վերջնական փուլն հանդիսացող Հռոմկլայի ժողովում (1178 թ.) Ներսես Լամբրոնացին պատրաստվել է ներկայացնել մի վավերագիր, ուր առաջարկվում էր դիմել Բյուզանդական կայսրությանը՝ փոխելու համար Հայոց եկեղեցու տեղը տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում: Դա մի ծրագրային փաստաթուղթ է, ուր Տարսոնի արքեպիսկոպոսը պատասխանում է բյուզանդական եկեղեցու ինը պահանջներին: Այստեղ՝ «Գլխակարգութիւնք Հռոմոց» աշխատության մեջ, Ներսես Լամբրոնացին բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսի և պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսի ուղարկած ինը պահանջներից վերջինին, ուր ասվում է ընդունել «զառաջարկութիւն կաթողիկոսին միայն ի թագավորէն Հռոմոց», գրում է, որ այս գլուխը թպեոս և վերջում է դրվել, սակայն ընդգրկում է վերոբերյալ բոլոր խնդիրները: Նկատի ունենալով, որ Հայոց և Բյուզանդական եկեղեցիները սկսած է դարից բավական հեռացել են միմյանցից (չնայած երկուստեք բազմաթիվ փորձեր են կատարվել հաշտեցնելու Տիեզերական եկեղեցու այս երկու թևերը), Ներսես Լամբրոնացին Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցներին խորհուրդ է տալիս հետևյալ առաջարկով դիմել Բյուզանդական կայսրերը. «Է. եւ կալցէ զաթոռն Անտիոքայ կաթողիկոսն Հայոց. եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորայ Արեւելս եւ յԱրեւմուտս. եւ նոյն յաջորդեսցէ հրամանաւ թագաւորիդ զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչեւ ի սպառ»³⁶:

Ըստ քննարկվող վավերագրի, Բյուզանդական եկեղեցու և կայսրության հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու միայն մեկ ճանապարհ կա. «... անքակ պնդութեամբ զսէրն նուաճել, այսինքն՝ հարսնացուցանել զաթոռն Անտիոքայ հայրապետութեանս Հայոց, զի ի ձեռն ողջախոհ կուսին այնորիկ, եւ անբիծ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՓԻԼԻՊՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԲ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿԵՍԻՆ

Արդեն Քրիստոսի ծննդին հաջորդած առաջին դարերում նկատելի է հայ ազգաբնակչության որոշակի, արձանագրված գաղթ դեպի Հռոմեական կայսրության տարածք, սակայն սկսած Զ դարից Բյուզանդիան ծրագրում և իրագործում էր հայկական լեռնաշխարհի բնակչության բռնի և կամավոր տեղահանում թրակիա և կայսրության մյուս արևմտյան նահանգներ: Բյուզանդական վարչակարգի նման ձեռնարկումների մասին տեղեկացնում է է դարի պատմիչ Սեբեոսը, երբ հատված է բերում Մորիկ կայսեր նամակից՝ ուղղված իրանի շահնշահ խոսրովին. «Ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն: Բայց ե՛կ, ես զիմս ժողովեմ եւ ի Թրակէ գումարեմ, եւ դու զքոյդ ժողովէ եւ հրամայէ յԱրեւելս տանել»¹:

Հետագայում հայերի տեղահանությունը Բյուզանդական կայսրության արևմտյան նահանգներ շարունակվեց ավելի մեծ չափերով: Այդ իրողությունը շարժառիթները և պատճառները բազմաթիվ են և մենք չենք անդրադառնալու դրանց: Արդեն շատ վաղուց հայագետները և բյուզանդագետները զբաղվում են այդ խնդիրների ուսումնասիրությամբ: Գերմանացի բյուզանդագետ Հանս Դիտտենը հիմնվելով գիտական զբաղանդության և քրիստոնյա ու մուսուլմանական Արևելքի միջնադարյան սկզբնաղբյուրների վրա, կարողացել է ստեղծել Զ-Թ

¹ Սեբեոս, Պատմություն, էջ 85:

Վերջին տարիներին Վ. Հելստի, Հր. Բարթիկյանի, Վ. Արուսթյունովա-Ֆիդանյանի և մասնավորապես Հ. Լ. Զեքիյանի ջանքերով բավական աշխատանք է կատարվել վեր հանելու և դասակարգելու ԺԲ դարում Բալկանյան թերակղզում հաստատված հայկական բնակավայրերի մասին վկայությունները: Հիշյալ հեղինակների աշխատանքներում ընդհանուր առմամբ պատկերված է մեզ հետաքրքրող դադութի վիճակը և նրա կշիռը Բյուզանդիայի քաղաքական և մշակութային կյանքում: Այնուամենայնիվ, փորձենք ևս մեկ անգամ մասնագետների ուշադրությունը սեփական այդ խնդիրների վրա:

★

★

★

Բալկանյան թերակղզում, մասնավորապես նրա մարդաշատ քաղաքներից մեկը հանդիսացող Փիլիպուպոլսում հայկական բնակավայրերի դերի ու նշանակության բացահայտման գործում անփոխարինելի են ԺԲ դարի (Կոմենենոսների կառավարման դարաշրջանի) բյուզանդական սկզբնաղբյուրները, որոնք ավելի համապարփակ են ներկայացնում հայկական դադութի գործունեությունը: Այդ երկերն ավելի հաճախ անդրադառնում են հայ միաբնակներին և հերձվածողներին, զբերթ իրարից չտարբերակելով այդ երկու հակամետ դավանական խմբերը:

Բալկաններում բնակվող հայ միաբնակների, պավլիկյանների ու բողոմիլիների մասին իր պատմական երկում ճշմարտագատում (բյուզանդական տիրապետող մտայնության տեսանկյունից) և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում կայսր Ալեքս Ա Կոմենենոսի (1080-1118) դուստր Աննա Կոմենենեն: Նա իր «Ալեքսիադա» անվանված պատմական երկում հաճախ է անդրադառնում Բյուզանդական կայսրության դավանական քաղաքականությունը, գովերգում իր հոր աստվածասիրությունն ու աստվածավախությունը, որի համար նրան անվանում է նույնիսկ «տասներեքերորդ առաքյալ»⁶:

«Ալեքսիադայի» մի շարք հատվածներում բյուզանդական պատմագրուհին պատմում է հերձվածողական շարժումների (պավլիկյաններ, բողոմիլիներ և միաբնակներ) դեմ կայսեր պայքարի մասին: Ըստ բյուզանդական արքայադստեր այդ շարժումների կենտրոնն էր

⁶ Καὶ ἔγωγε τοῦτον τρισκαδέκατον ἂν ἀπόστολον ὀνομάσαιμ A.C., vol. II, p. 300-18-19:

մանիքեականներ էին, որոնք բռնանում էին տեղի քրիստոնյաների վրա, նրանց ունեցվածքը թալանելով՝ և քիչ հոգ տանելով կամ բանի տեղ չդնելով կայսեր կողմից ուղարկվածներին: Միաժամանակ նրանք բազմանում էին: Փիլիպուպոլսի շրջանում բոլորը հերձվածող էին դարձել: Այնուհետև նրանց խառնվեց հայերի մյուս դառը հոսանքը, որը սկիզբ էր առնում Հակոբի պղտոր ակունքներից: Եվ ինչպես ասում են, այն (քաղաքը – Ա.Բ.) ամենայն կեղտի կիճ էր: Եվ եթե դավանանքով տարբերվում էին, ապա ապստամբությունների (ուրացության) ժամանակ համաձայնում էին մանիքեականների հետ»¹¹:

Այստեղ հետաքրքիր է այն պարագան, որ պատմիչը, չնայած տարբերակում է մանիքեացիներին և Հակոբի (իմա՝ միաբնակության) ճանապարհով դնացող, այսինքն՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունող հայերին, այնուամենայնիվ մեծ տարբերություններ չի տեսնում այս դավանական խմբերի մեջ և շեշտում է, որ ճգնաժամային պահերին այս երկու հոսանքները միավորվում էին բյուզանդական պետութայն դեմ:

Վերոբերյալ տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ հեղինակը գրեթե տարբերություն չի տեսնում բողոմիլների, պավլիկյանների և Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչների միջև¹², քանի որ նրանց հավասարապես թշնամի է համարում Բյուզանդական եկեղեցուն և պետութայնը, չնայած ընդգծում է նրանց մեջ եղած դավանական տարբերությունը: Այսպես կոչված հերետիկոսներն ու հերձվածողները ճշմարիտ ուղուց շեղում էին ուղղափառ-բյուզանդական դավանանքի քրիստոնյաներին, այդ պատճառով էլ Ալեքս Ա Կոմնենոսը մեծագույն հետևողականությամբ էր պայքարում նրանց դեմ, օգտագործելով իր հսկայական զինվորական փորձը¹³: Այլախոհների նկատմամբ հալածանքները և նրանց ստիպողաբար կրկնակի «սուրբ մկրտության» պարտադրումը տարածվում էր ոչ միայն մանիքեական ուսմունքի հետևորդների պավլիկյանների և բողոմիլների վրա, այլ նաև միաբնակ հայերի նկատմամբ: Նմանատիպ քաղաքականություն կայսրությունը վարում էր և՛ Բալկաններում, և՛ Փոքրասիական նահանգներում: Հետաքրքիր է նաև, որ բյուզանդական դավանաբանական գրականության մեջ ևս անջրպետ չի դրվում հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների և մյուս հերձվածողների միջև:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 299¹⁵-300⁴:

¹² ԺԲ դարում Փիլիպուպոլսի հայկական գաղութի խայտաբղետ պատկերը ներկայացված է նաև Բարոբիկյան, Գրիգոր Բակուրյանի, էջ 72-78 հոդվածում:

¹³ A.C., vol. II, p. 300:

վերաբերող բոլոր վկայությունները, ավելի ակնառու դարձնենք նրա մասին վկայությունները.

ա) Մանուել Ա Կոմնենոսի 1169 թ. նոյեմբերին գրած թղթում (վավերագրական ցանկ, № 7). τῷ καθηγουμένῳ τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλίππου πόλει τῷ Ἀτμάνῳ (PG, 133, p. 120B) - «Հայր վանաց Հայոց՝ որ ի Փիլիպուպոլսեաց աշխարհէն զԾովհաննէս» (ԹԸ, 1871, էջ 144):

բ) Ներսես Շնորհալու պատասխանը՝ գրված 1170 թ. Հոկտեմբերին (վավերագրական ցանկ, № 8). «Համագգի մեր եւ Համալիւոն Ծովհաննէս Հայր վանաց» (ԹԸ, 1871, էջ 146) - καὶ ὁ ὁμόφυλος καὶ ὁμοσχίμων ἡμῶν Ἰωάννης ὁ ἡγούμενος, ὃς καὶ Ἀτμάνος ἐπονομάζεται (PG, 133, p. 213B):

գ) 1171 թ. գրված Մանուելի գաղտնի թղթում (վավերագրական ցանկ, № 11). τὸν μοναχὸν Ἀτμάνον (PG, 133, p. 234D):

դ) 1171 թ. գրված Մանուելի բաց նամակում (վավերագրական ցանկ, № 12). ὁ καθηγούμενος τῆς ἐν Φιλίππου πόλει Ἀρμενικῆς μονῆς ὁ Ἀτμάνος (PG, 133, p. 236) - «Հայրդ որ ըստ Փիլիպուպոլսեաց՝ Հայր¹⁷ վանից Ծովհաննէս անուն» (ԹԸ, 1871, էջ 155):

ե) Թեորիանոսի Բ Տրամախոսության մեջ, երբ Միքայել Թարգմանիչը Ներսես Դ Շնորհալուն ներկայացնում է Մանուել Ա Կոմնենոսի գաղտնի թուղթը, որի մեջ Հիշատակված է Հովհաննես Աթմանի անունը: Ներսես Շնորհալին, ըստ Թեորիանոսի, երկմտում է, երբ նամակում Հանդիպում է Աթմանի անունը. Ταύτης τῆς γραφῆς ἀναγνώσθεις τῷ Καθολικῷ παρὰ τοῦ ἐρμηνέως Μιχαήλ, ἐπεὶ εἶχε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀτμάνου ἐν αὐτῇ, ἀκούσας ὁ Καθολικὸς εἶπε· Τὸ μυστήριον ὁ Ἀτμάνος ἡγνόει, πῶς οὖν κεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν τῇ γραφῇ («Թընթեռնուլ Միքայէլի Թարգմանչի զԹուղթս գայս առաջի կաթողիկոսի, իրրեւ լուաւ նա զանուն Ատմանայ գրեալ, առէ՛ խորհուրդն ծածկեալ էր յԱտմանայ. առ ի՞մէ անուն նորա ի թղթին գտանիցի»¹⁸) (PG, 133, p. 236A):

զ) Բ Տրամախոսության մեջ Աթմանոսը և Ներսեսը բանակցությունների ժամանակ բախվում են. առաջինը Հայտնի է ներողություն է խնդրում կաթողիկոսի գաղտնիքը Հայտնի դարձնելու Համար և ինքն

17 Հր.Բարթիկյանը սրբագրում է «հայ» (տե՛ս Бартикян, Роль, с. 82 прим. 27):

18 Հայերեն թարգմ. ըստ Պատմեան, Պատմութիւն, էջ 238:

ἵρ' ἀναρῖν ἀναρῖν ἔ. ...ἀπ' ἐμοῦ τοῦ ὁμοφύλου καὶ ὁμοπίστου σου
(«...ἵρ' ἀναρῖν ἔ. ἀπ' ἐμοῦ τοῦ ὁμοφύλου καὶ ὁμοπίστου σου»¹⁹) (PG, 133, p. 248C):

Հետաքրքիր է, որ Միքայել Գ Անճիալոսի նամակում չեն հիշատակված պատգամավորների անունները: Այս հանգամանք թույլ է տալիս մտածել, որ պատգամավորությունը ներկայացնում էր Բյուզանդական պետության շահերը, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության դիրքերը արտահայտում էր լոկ ալեքանով, որքանով այդ բանակցություններում չոչափվում էին դավանական խնդիրներ:

[illegible]

19 Հմմտ. Պատճեան, Պատմութիւն, էջ 244:

Այս քննարկումը ժամանակին սկսել է Պ.Մ.Մորաթյանը, գրելով՝ «Միջուկագիտուն հու-
նարական (քաղկեդոնական) հայոց եպիսկոպոսությունը է եղել, որի ներկայացուցիչը («
բյուզանդական կայսեր կողմից առ Օմրոհային է ուղարկվել» եկեղեցական միության
շուրջ միջնորդություն կատարելու» (ստե՛ն Միութաբան, Եվթիմիոս Զիդաբեճու, էջ 274):
Հատուկ կարծիքը նույն ժողովածոյում փորձել է հիմնավորել բյուզանդագետ Վ.
Հարությունովս-Ֆիդանյանը (ստե՛ն Հարությունովս, Գրիգոր Պակուրիանը , էջ 187):

21 Бартукян, Роль, с.78-88:

22 O.C. 1871, t. 2 146:

23 PG.133,p. 213B:

Թեորիանոսի, որն աշխարհիկ անձնավորություն էր»²⁴: Այնուհետև բյուզանդադեպոսը գտնում է, որ Ներսեսի նամակի հոռնարեն բնագրում Հովհաննես Աթմանն է կատարել վերահիշյալ իմաստային փոփոխությունը²⁵: Սակայն Թեորիանոսի Տրամախոսություններում որևէ հիշատակություն չկա այն մասին, թե ո՞վ է այս թղթի բնագիրը թարգմանել հոռնարեն: Ավելին, բյուզանդական հեղինակի նույն երկում խոսվում է Ներսես Դ Շնորհալու հետ Հովհաննես Աթմանի խոսակցություն մասին, որի ընթացքում բյուզանդական պատվիրակը ասում է. *ἐγὼ μάλλον ὀφείλω δικαίως λυπεῖσθαι κατὰ σοῦ, ὅτι ἀπέκρυσας τοῦτο ἀπ' ἐμοῦ τοῦ ὁμοφύλου καὶ ὁμοπίστου σου, καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὸ ἀλλογενεῖ ἀνδρί*²⁶ (Ապա ընդ վայր գծումնիս ընդ իս, ինձ առաւել անկ էր խոսոռել եւ քսումնել, զի ծածկեցէր զիրսն յինէն յաղակցէ եւ ի հաւատակցէ քումէ, եւ յայտնեցէր առն օտարի)²⁷: Հր. Բարթիկյանը, սակայն, մտածում է, որ Հովհաննես Աթմանը Մանուել Ա-ի հանձնարարությունը թաքցնում է հայ հոգևորականներից և անձամբ Ներսես Շնորհալուց իր պատկանելությունը քաղկեդոնական դավանանքին: Նա ենթադրում է, որ «Հովհաննես Աթմանը եղել է ոչ այլ ոք, քան մի հասարակ, Ներսես կաթողիկոսի վստահությունը շահած, բյուզանդական կառավարության գործակալ (агент), նրա խնդիրը կայանում էր նրանում, որպեսզի պարզի կաթողիկոսի մտադրությունները և տեղեկացնի դրանց մասին Թեորիանոսին, որպեսզի վերջինս զրանով իսկ ալիքի հիմնավոր կարողանա պատրաստել իր հակախաղը կաթողիկոսի հետ վիճաբանություններում»²⁸: Սակայն Հր. Բարթիկյանի բերած փաստարկներն անբավարար են, որպեսզի ապացուցվի, որ Հովհաննես Աթմանը Փրիլպուպոլսի չրջանի հայկական քաղկեդոնական վանքի վանահայր է²⁹, որովհետև «համակրոն» և ὁμοσχῆμων տերմինների տարբերության կողքին նույն Թեորիանոսի բնագրում

24 Бартикан, Роль, с. 86:

25 Նույն տեղում, էջ 81:

26 PG, 133, p.248:

27 Տե՛ս Պաճեան, Պատմութիւն, էջ 244:

28 Бартикан, Роль, էջ 6, ծան. 84: Իհարկե, կարելի է ընդունել կամ մերժել Հր. Բարթիկյանի այն ենթադրությունը, թե Հովհաննես Աթմանը, որն ընդգրկված է բյուզանդական պատգամավորության կազմում, կայսեր գործակալն էր: Միանգամայն հնարավոր է նաև, որ նա լինելով հայկական (այն է միաբնակ) վանքի վանահայր, կողմնակից լիներ բյուզանդական եկեղեցու հետ Հայոց եկեղեցու միության կամ թե նախընտրել ընդունել բյուզանդական (երկաբնակ) եկեղեցու բոլոր պահանջները:

29 Հոդվածի վերջում Հր. Բարթիկյանը Հովհաննես Աթմանին հայտարարում է Բաշկուլոյի Պետրիժոն վանքի վանահայր (տե՛ս Бартикан, Роль, էջ 6, ծան. 88):

Աթմանի բերանով ասված խոսքը հակասում է այս ենթադրությանը. քանի որ Աթմանը իրեն հայտարարում է ոչ միայն Ներսես Շնորհալու ազգակիցը, այլ նաև հավատակիցը:

Մեզ հասած սկզբնաղբյուրները դեռևս չեն հաստատում նաև այն վարկածը, ըստ որի Հովհաննես Աթմանը հետագայում դարձել է Փիլիպուսպոլիս քաղաքի և զավառի հայկական միաբնակ եկեղեցու պիսկոպոս: Այդ վարկածը 1967 թ. առաջ է քաշել գերմանացի բուզանդագետ Վինֆրիդ Հիստը³⁰, որին էլ հետևելով, այդ տեսակետը մասնափորձեր էլ է Հ. Լ. Զեքիանը³¹:

Պահպանված սկզբնաղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս ճշգրիտ տեղագրել այն վանքը, ուր վանահայր է եղել Հովհաննես Աթմանը, սակայն նրա մասնակցությունը Հայ-բյուզանդական բանակցություններին, կարծում ենք, ապացույցն է այն միտումի, որով ԺԲ դարի Բ կեսին Բյուզանդական կայսրությունը սկսում է Հաջվի նստել Փիլիպուպոլսի և նրա գավառի միաբնակ Հայ բնակչության հետ:

Թեոփրիանոս մագիստրոսի դեպի Հռոմկա կատարած երկրորդ դեսպանազնացությունից գրեթե մեկ և կես տասնամյակ անց հայկա-կան, հուսական և լատինական սկզբնաղբյուրները կրկին սկսում են հիշատակել Փիլիպուպոլսի գաղութը։ Հայկական այս բնակավայրի հիշատակման առիթը հայկական կաթողիկոսարանի փոխհարաբերու-թյուններն էին Հռոմի պապության հետ և դրանց հաջորդած երրորդ խաչակրաց ուղծարշավը, որի ընթացքում ուրույն տեղ էր վերապահ-ված Փիլիպուպոլսին և նրա շրջակայքի հայ բնակչությանը։ 1184/5 թ. Հռոմկայի հայոց կաթողիկոսի հանձնարարականով Հռոմ է այցելում Փիլիպուպոլիս քաղաքի հայկական եկեղեցու եպիսկոպոս Գրիգորը և Քիլիպուպոլիս քաղաքի հայկական եկեղեցու եպիսկոպոս Գրիգորը Դ Տղային (1173-1193)³³։ Ինչո՞վ կարելի է բացատրել Հայաստանից այդքան հեռու՝ Բալկաններում գտնվող եպիսկոպո-սական աթոռի ղեկավարի այցելությունը կաթողիկ եկեղեցու գլխավոր

³⁰ St'u Hecht, Byzanz, S.70.

31 Սղոմաշի տեղի Հեկիյան, The Armenian, p.363-373:

32 Այդ մասին տե՛ս Հեկտյան, *The Armenian*
 Այցելությունն այսպես է թվագրում գերմանացի գիտնական Վ.Հեկտը (տե՛ս նրա
 Hecht, Die byzantinische, S. 58, Anm. 169):

33 Hecht, Byzanz, S.68: Այդ վավերագրի ամենավաղ ընդօրինակությունը տե՛ս ՄՄ-1026: Հիշատակված սկզբնաղբյուրներն են միայն, որ հիշատակում են Փիլիպուպոսի Հայոց առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս Գրիգորին:

նստավայր, որպես Հռոմիլայի Հայոց կաթողիկոսի կողմից առաքված դեսպանագնաց:

Մանուել Ա Կոմնենոսի և նրա միակ ժառանգ Ալեքս Բ-ի մահից Հետո (1183 թ.) Բյուզանդական կայսրութւյան ներսում տարեցտարի խորանում է քաղաքական ճգնաժամը: Այդ պայմաններում կրկին վերսկսվում են «Հերձվածող» Հայերի նկատմամբ Հալածանքները կայսրութւյան ներսում: Վինֆրիդ Հելտը այդ Հալածանքների սկսման թվական է Համարում Անդրոնիկոս Կոմնենոսի իշխանութւյան տարիները³⁴: Բյուզանդագետն իր տեսակետներն ամրապնդում է Նիկեոսա իտնիատեսի Պատմութւյան մեջ Հիշատակվող Անդրոնիկոս Կոմնենոսի և պատրիարք Թեոդոսիոս Ա Բորդիոտեսի Հակամարտութւյան շարադրանքով, ուր կայսրը դիմելով պատրիարքին, նրան անվանում է «βασις Ἀρμένιος» (Թաքնված Հայ): Ըստ Նիկեոսա իտնիատեսի վկայութւյան, կայսրն ակնարկել է այն Հանգամանքը, որ պատրիարքը Հայրական կողմից Հայկական ծագում է ունեցել³⁵: Երրորդ խաչակրաց ռազմարշավի նախօրեին Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու Հետ Հայոց կաթողիկոսարանի բանակցութւյունները Ժ. Գ. դարի պատմիչ Վարդան Արվվելցին կապում է Բյուզանդական կայսրութւյան ողջ տարածքում Հայ միաբնակների դեմ սկսված Հալածանքների Հետ. «Իսկ ի վերայ Յունաց Թագաւորաց Փիսիկն որ եւ Սահակ, եւ յարոյց Հալածանս եւ Հարչարանս Հայադաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա, վասն որոյ գրէ առ նա աղերսանս պատրիարքն Գրիգոր (նկատի ունի Գրիգոր Դ Տղայ կաթողիկոսին-Ա.Բ.) խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ. եւ ոչ լուաւ նմա, այլ զյոյովս դարձոյց ի կրօնս իւր. եւ զայլս Հալածականս արար. ուր կային երեք եպիսկոպոսի աթոռք եւ Հազար եւ վեց-Հարիւր քահանայք. զորս ի մի Հաւաքեալ բռնադատէր, յորոց սակաւք զերծան ամբողջ Հաւատով: Եւ զայսպիսի աղէտս գրեաց յարեւելս տէր Գրիգոր. եւ խարչեալ սրտիւ»³⁶ ոչ ինչ կարացին առնել: Առաքէր եւ նոյն

³⁴ Hecht, Byzanz, S. 67-68:

³⁵ N.Ch., p.253: Նույն ձևակերպումը հանդիպում է Գաև ԺԲ դարի մատենագիր Եվստաթեսոս արքեպիսկոպոս Թեսալոնիկցու «Պատմություն վասն առմանն Թեսալոնիկայ» երկում (Eustathii, Naratrio, p. 400-5, g): Եվստաթեսոս Թեսալոնիկցու մոտ ևս զգացվում է քացահայտ թշնամական վերաբերմունքը դեպի միաբնակ հայերը: Այս հեղինակը գրեթե հավասարության մշան է դնում հայերի և հրեաների մեջ, դիտելով մրանց միևնույն հերձվածի կրողներ (տե՛ս մույն տեղում, էջ 400-14, Գաև 481-1 և այլն):

³⁶ Ընդհանրապես էնք Հ.Գ.Մարգարյանին, որը Վարդան Արևելցու բերված հատվածի առիթով մեր ուշադրությունը հրավիրեց «Պատմութիւն քաղաքին Ամույ» երկի վրա: Այս բնագրով հնարավոր է դառնում Վարդանի «խոշորեալ սրտի» անհասկանալի ըմբերումը սրբագրել «խարշեալ սրտի» արտահայտությամբ (Մխիթար, էջ 110, 124):

Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ այս վավերագրում և դարա-
շրջանի մյուս հունարեն սկզբնաղբյուրներում արդեն չեն հիշատակ-
վում Փիլիպուպոլսի և նրա շրջակայքի պալլիկյան և մանիքեական
Հայերը, որոնց մասին իր աշխատության մեջ մանրամասն խոսում էր
Աննա Կոմնենեն:

Բացի Նիկեոսա Խոնիատեսի «Պատմության» մեջ եղած վերո-
բերյալ ակնարկից, ԺԲ դարի 80-ական թթ. բյուզանդական սկզբնաղբ-
յուրների մեջ ուրույն նշանակություն են ձեռք բերում նաև նրա ճա-
ռերն ու նամակները: Այս մատենագիրը երրորդ խաչակրության նախ-
օրերին նշանակվել է Փիլիպուպոլսի և նրա շրջակայքի կառավարիչ⁴²:
Խոնիատեսն իր Պատմության մեջ և առանձին եկեղեցական ու քաղա-
քական գործիչներին գրած նամակներում անդրադառնում է քաղաքի
և նրա շրջակայքի դավանական իրավիճակին ու Յրիգրիխ Բարբարո-
սայի գլխավորած բանակի նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքին:
Ըստ նրա տեղեկության. «[Յրիգրիխ Բարբարոսան] մտնելով
Փիլիպուպոլիս, գտավ այն գրեթե ամբողջովին դատարկ, քանի որ քիչ
թե շատ օրինավոր բնակիչները փախել էին այնտեղից, իսկ եթե որեւէ
մեկն էլ մնացել էր, ապա կամ ինչ որ աղքատ էր, որի ունեցվածքը
միայն իր Հագուստն էր, կամ էլ Հայ էր: Իրականում միայն Հայերն
էին Համարում գերմանացիների գալուստը ոչ թե ազգերի ներխուժում,
այլ բարեկամների այց, քանի որ նրանք գերմանացիների Հետ վարում
են առևտրական գործեր և փոխադարձաբար Համաձայն են նրանց Հետ
բազմաթիվ Հերետիկոսական ուսմունքներում: Այսպես, Հայերի և
գերմանացիների կողմից Հավասարապես մերժվում է սուրբ պատկեր-
ների պաշտամունքը. թե մեկը և թե մյուսները սրբազան պատարագի
ժամանակ օգտագործում են բաղարջ և, շեղվելով ուղիղ ճանապարհից,
որպես կանոն, ունեն նաև ուրիշ այլ (սովորություններ), որոնք մերժում
են օրթոդոքս քրիստոնյաները»⁴³:

բյուզանդական-օրթոդոքս եկեղեցու առաջնորդին (ἀρχιερέως), որն այդ ժամանակ
Կոստանդին Պանտիխես տպիկոպոսն էր (տե՛ս Hecht, Byzanz, p. 73):

41 Տե՛ս Բարթեկյան, Նոր Եյուրթ, էջ 289: Ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Бартикан, К истории, с. 55: Այս մասին տե՛ս նաև Hecht, Byzanz, S. 73:

42 Նիկեոսա Խոնիատեսը Փիլիպուպոլսի կառավարիչ է նշանակվել 1189 թ. (տե՛ս Hunger, Die hochsprachliche, I Bd., S. 430):

43 "Τὴν δὲ φιλιππούπολιν εἰσὼν κεκενωμένην εὖρε τῶν πλειόνων καὶ ἐπιφανεσ-
τέρων αὐτῆς οἰκητόρων· εἰ γὰρ τις καὶ ὑπολείπειτο, πτωχεύων ἦν οὗτος καὶ
τὴν οὐσίαν πᾶσαν ἐν ὧς ἐνεδέδυτο ἀριθμῶν ἢ τοῖς ἀρμενίοις καταλεγόμενος·
οὗτοι γὰρ μόνοι τῶν ἀπάντων οὐκ ἐπιδρομὴν ἐθῶν, ἀλλὰ φύλων παρουσίαν τὴν
τῶν Ἀλαμανῶν διέλευσιν ἤγγητο, ἐπειδὴ καὶ συγχρῶνται Ἀρμενίοις Ἀλαμανοὶ
καὶ κατὰ τῶν αἰρέσεων τὰς πλείστας ἀλλήλους συμφέρονται. Ἀρμενίοις γὰρ

պիտի ունենար: Նրան թերևս ծանոթ էր Հռոմի պապ Լուսիոս Գ-ի (1181-1185) նամակի գոյություն փաստը, որը Հռոմից էր տարել Փիլիպոլապոլսի Հայոց առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոս Գրիգորը: Հռոմի պապն իր այս նամակում ընդգծում է, որ Հայոց կաթողիկոսը և նրա պատվիրակությունը գլխավորած եպիսկոպոսը խոստովանում են «ղամենայն ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյ»⁴⁷, սակայն առաջարկում է փոփոխել որոշ ծիսական սովորություններ⁴⁸: Նա իր վրա է վերցնում նաև Հայոց եկեղեցու նկատմամբ հովանավորությունը. «այսուհետեւ սիրով եւ ճշմարիտ ոգով եւ սրտիւ եկեղեցիս Հռոմայ տեսուչ է Զեր եւ ժողովոյ Զերոյ»⁴⁹: Բացի այս թղթից, մեզ են հասել նաև Հռոմի պապ Կղեմես Գ-ի (1187-1191) նամակները՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ-ին և Կիլիկիայի հայկական պետության միապետ Լևոն Ռուբինյանին⁵⁰: Վերջին երկու նամակները Կիլիկիա է բերել երրորդ խաչակրության ղեկավարներից մեկը, Մյունստեր քաղաքի եպիսկոպոսը⁵¹: Դրանք թվագրված են. «գրեցաւ ի Հռոմ ի լատրան»՝ նախ քան զչորս կաղանդաց յունիս ամսոյ՝ եւ յերկու ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ»⁵², այսինքն՝ 1189 թ. հունիսի 4-ին: Այս նամակներում Կղեմես Գ-ը կոչ է անում աջակցել երրորդ խաչակրաց ռազմարշավին: Նա որևէ դավանական կամ ծիսական զիջում չի պահանջում և ընդգծում է, որ Գրիգոր Դ-ին «որպէս ճշմարիտ քրիստոնեայ պատուեմք»⁵³: Հռոմի հիշյալ պապերի, խաչակրաց բանակները և Կիլիկիայի կաթողիկոսների ու Փիլիպոլապոլսի հայկական գաղութի նմանատիպ փոխադարձ բարեկամական տրամադրություններն էին, մեր կարծիքով, Նիկեոսա խոնիրատեսի վերոբերյալ տեղեկության զրգիչ հիմքը:

Ինչպես տեսանք, բյուզանդական, հայկական և լատինական պատմական սկզբնաղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Փիլիպոլ-

47 Տե՛ս ՄՄ-1026, թղ. 173: Նույն ճամակում մի այլ առիթով Հռոմի պապը անքիծ է համարում այդ հավատը (նույն տեղում, թղ. 175):

48 Լուսիոս Գ-ն իր ճամակում պնդում է ընդունել հետևյալ սովորությունները.

ա) պատարագի գիծու հետ ջուր խառնել (ՄՄ- 1026, թղ. 174ա),

բ) Հռոմի եկեղեցու հետ նույն օրը տոնել Սուրբ Ծնունդը (ՄՄ-1026, թղ.175ա),

գ) հարմարեցնել Հայոց եկեղեցական տարիճ Հռոմեականի հետ (ՄՄ-1026, թղ. 175ա):

49 ՄՄ-1026, թղ. 176ա:

50 Տե՛ս , էջ 140-143:

51 Հմմտ. Ալիսեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 301:

52 Տե՛ր-Միքեղեան, Միջին, էջ 143:

53 Նույն տեղում:

պոլսում և նրա շրջակայքում ժԲ դարի 60-80-ական թթ. գոյություն ունեւր մի հզոր հայկական գաղութ, որը ենթարկվում էր Հռոմկայի Հայոց կաթողիկոսարանին և ունեւր եպիսկոպոսական աթոռ, որը բա- վական լուրջ դեր էր կատարում Բայկանյան թերակղզու քաղաքական կյանքում: Այդ էր պատճառը, որ Բյուզանդական կայսրը ներքաշում էր նրա հոգևոր առաջնորդներին երկու եկեղեցիների միջև սկսված եկեղեցական բանակցությունների մեջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ԺԲ դարի 60 - 70 - ական թվականների հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերի պարունակած նյութը և քաղաքական փոխհարաբերությունների ընթացքը թույլ են տվել ներկա աշխատանքում քննարկել և հետազոտողների ուշադրության առարկան դարձնել հետևյալ հարցերը.

ա) մենագրության առաջին մասում տրված վավերագրերի ցանկում փորձել ենք մշակել հայկական միջնադարյան փաստաթղթերը նկարագրելու և պատմական այդ սկզբնաղբյուրները ուսումնասիրելու հիմնական մոտեցումները: Տարբեր ժողովածուներում և ձեռագրերում պահպանված վավերագրերի կողքին, սկզբնաղբյուրների ընձեռած նյութի սահմաններում, վերականգնել ենք հիշյալ ժամանակաշրջանի հայ բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների՝ մեզ չհասած վավերագրերի մոտավոր բովանդակությունը: Վավերագրիտական նյութի համակողմանի ուսումնասիրության ընթացքում պատմական կապեր ենք բացահայտել այս և հետագա դարաշրջաններում Հայոց եկեղեցու կողմից շրջանառության մեջ դրված մի շարք վավերագրերի հետ: Երկկողմ փոխհարաբերությունների այս կարճատև ժամանակամիջոցի հետազոտությամբ, քննարկման նյութ ենք դարձրել հայ-բյուզանդական բանակցություններում բանավեճի առարկա՝ հիմնական եկեղեցաքաղաքական հարցերը:

բ) հայերենով և հունարենով պահպանված փաստաթղթերը, չլինելով ինքնագրեր, այնուամենայնիվ, թույլ են տվել պատկերացում կազմել այդ ժամանակաշրջանի Կոստանդնուպոլսի և Հռոմիլայի նոտարական զբաղեցվածությունում վավերագրերի կազմման, փաստաթղթերի ձևավորման հիմնական սկզբունքների վերաբերյալ: Ուսումնասիրության ընթացքում վեր ենք հանել Կոստանդնուպոլսի կայսերական ու պատրիարքական, Հռոմիլայի կաթողիկոսական դիվանատներում աշխատանքի կազմակերպման կարևոր մոտեցումներ: Բյուզանդական

պիսկոպոսական աթոռը կապող օղակ էր դարձել Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի, Բյուզանդական կայսրության և Հռոմի պապական եկեղեցու միջև ծավալված փոխհարաբերություններում: Փիլիպոսպոլսին նվիրված հատվածում փորձել ենք վեր հանել քաղաքի հույն և հայ բնակչության մոտեցումները ժամանակի որոշ պատմական իրադարձությունների նկատմամբ, պարզաբանել բյուզանդական մատենագրության մեջ արմատավորված հակահայկական քարոզչության միտումները և լուսաբանել կայսրության պաշտոնական քաղաքականության մոտեցումը, որին փորձում էին հակադրվել Հայոց եկեղեցին և գաղութի բնակչությունը:

SUMMARY

COLLECTION OF DOCUMENTS CONCERNING ARMENO-BYZANTINE ECCLESIASTICAL AND POLITICAL RELATIONS - The historical sources and especially documents of the twelfth century contain many interesting testimonies about the diplomatic relations between the Armenian catholicate of Hromkla and the Byzantine Court and Patriarchate of Constantinople. The majority of these documents has already been published, but some of them are particularly known only to narrow circle of byzantinologists and armenologists, because they have been preserved only in manuscripts.

During the second half of the eleventh century Armeno-Byzantine ecclesiastical and political relations assumed a hostile character on both sides. The level of relations in this period is described in the original text of Mat'eos Urhayec'i's (or Edesac'i's) "Chronography". Here we can find several testimonies on Armeno-Byzantine ecclesiastical and political disputes, the principal initiator of which was Emperor Alexius I Comnenus (1081 - 1118). The Byzantine historians Anna Comnena, John Cinnamus and Nicetas Choniates devoted numerous pages to the persecution of the Armenian church and population in the Byzantine empire in the twelfth century¹. John II Comnenus (1118 - 1143) tried to relax this atmosphere between two churches², but relations became more regularized only during the reign of Manuel I Comnenus (1143 - 1180)³. Many specialized articles and monographs have recently been written about Armeno-Byzantine ecclesiastical negotiations during the period⁴.

1 See Zekyan, The Armenian, p. 363-373.

2 Darrouzès, Trois, p. 94 - 96.

3 See Բրադուս, Բյուզանդիայի, էջ 126-163, 218-253:

4 See Zekyan, ST. Nerses, p. 861-883; Keshishian. The problem, էջ 91-106:

They had no precedent in the history of relations between both churches. The texts of some of these documents have been preserved in Armenian and Greek, which sometimes differ considerably from each other.

Our main purpose in this study is to compare the Greek documents with the Armenian ones. Therefore let us return to that collection in detail.

The imperial official Theorianus (or *λίξιον τῆς βασιλείας μου* by Manuel I Comnenus), a distinguished Greek theologian and philosopher, twice visited Hromkla (1170/2) in order to negotiate with Catholicos Nerses IV Shnorhali. The *Dialexis* of these two talks written by Theorianus and other documents connected with these discussions have reached us in several Greek manuscripts. However I have information about four of them only. Three of these manuscripts are in the Vatican. According to Prof. Franz Tinnenfeld, two of them (Vat.gr.1105, fifteenth century and Vat. gr. 1124, fourteenth century) were used in publication of the theologian A. Mai, and were republished by J.-P. Migne. The third Vatican manuscript described by S. Lilla⁵, is dated to 1304/5 and is listed as Vat.gr. 2220. It is the oldest manuscript I know of. The description of the fourth manuscript of the sixteenth century (Number 261 of theological texts) can be found in the catalogue of theological works of the National Library of Vienna, which was collected by professors H. Hunger and Chr. Hannik⁶. I am sure there are some other old Greek manuscripts which are still unknown to me.

Nerses Lambronac'i's collection of documents of 1165-1178 is of a different character. It contains only the letters of Manuel I Comnenus, Michael III Anchialus and Armenian catholicos Grigor III, Nerses IV and Grigor IV, about the problem of church unity. Nerses Lambronac'i composed this collection in 1180 and added historical comments to the letters⁷. I know nearly one hundred manuscripts of this work, the oldest of them from the thirteenth century. Seventy of them were used by me in order to publish the comparative text of it.

My book has as its principal aim to explain the difficulty and importance of researching the documents preserved in Armenian and Greek.

As has been said Theorianus transcribed two talks with Nerses IV Shnorhali. The first circulated in the Byzantine Empire from 1170/1, after magistros Theorianus' return from Hromkla to Constantinople. John

⁵ Lilla, *Codices*, p. 245-246.

⁶ Hunger, *Katalog*, S. 203-204.

⁷ See *Բնագրագիտություն*, էջ 109-116:

Athmanus, a member of Theorianus' delegation testified about it. Nerses Lambronac'i also saw the *Dialexis* of the talks at Hromkla in 1170/1, but we may presume that it attained its present form in Constantinople, after Theorianus' return⁸.

Now let us turn to the subject of dating the period of the first delegation and the documents connected with it. When Theorianus arrived in Hromkla he brought the letter of Emperor Manuel I, dated November of the third indiction (τῷ μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος τρίτης)⁹. This document, according to Theorianus, was written with red ink and by the emperor himself (δι' ἐρυθῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χειρός)¹⁰. The imperial official witnessed that it has the following title (ἡ ἐπιγραφὴ): "βασιλικὸν εἰς τὸν τιμώτατον καὶ εὐλαβέστατον Καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων"¹¹. The last detail indicates that Theorianus saw not only the original text (which he himself gave to the Armenian catholicos), but he had used the copy of this letter too which was preserved in the imperial archive in Constantinople.

As it is dated November of the third indiction, we can conclude that the letter of Manuel I Comnenus was written in November 1169. Perhaps the delegation started from Constantinople very late, as Theorianus dated his visit to Hromkla "6678" ("σχολή") from the creation of the world, in the twenty-eighth year of Manuel's rule and 15 May of the third indiction. Consequently Theorianus' delegation came to Hromkla on 15 May, 1170¹². The accuracy of this date is proved by the Armenian version of Manuel's letter, which I suppose, has the date the document entered the catholicate's archive at Hromkla. All Armenian versions of Manuel's letters were dated with the same indiction system, but by another day of the month. Hence I surmise that these documents bear the date of their entrance into the catholicate's archive at Hromkla.

During his first negotiation Theorianus stayed at Hromkla until October 1170. Our supposition is confirmed by the date of the letter which Nerses IV Shnorhali sent with Theorianus to Manuel I Comnenus. According to that letter, it was written from the first to the fifth of October 1170¹³. Nerses Shnorhali's letter theological and liturgical import is preserved also by

8 See PG t, 133, p.248 C.

9 PG, t. 133, p. 121 A.

10 PG, t. 133, p. 121 A.

11 PG, t. 133, p. 121 A.

12 See Բրգուսի, Բյուզանդիայի, էջ 243:

13 See Ձեռնարկ, Համաժողովրդական, էջ 56:

Theorianus in the Greek translation¹⁴. It is characteristic of the Greek version that it differs from the Armenian text by its date. "μηνὶ Δεκεμβρίῳ Ἰνδικτιῶνος τετάρτης"¹⁵ (December 1170). Probably, chronologically it corresponds to the year and month of the return of Theorianus's delegation to Constantinople. It is testified by the Greek version, which, I think, is dated to the document is entr to the Byzantine imperial archive.

In the text of the first *Dialexis* our attention was attracted to seven fragments from a letter of Nerses IV Shnorhali to Manuel I Comnenus. At first it seemed to me that the above-mentioned fragments were from the letter which was sent to Constantinople in 1166 by means of a certain Smbat. But detailed research reveals that they were from the theological and ritual letter which in 1165 Nerses Shnorhali (as yet archbishop) delivered to Alexius Axuch (Comnenus's son-in-law), the Cilician duke. This circumstance makes it possible to insist that the whole text of the first *Dialexis* is dedicated to the subject of Christ's nature and the discussion of the questions analyzed in the letter of 1165.

Therefore Theorianus added to the text of the first *Dialexis* the complete letters of Nerses IV Shnorhali and Manuel I Comnenus. In the text he also used the fragments of the letter written in 1165, which been sent to Constantinople with Alexius Axuch. We should note that all the documents of the first *Dialexis* were also preserved in Armenian.

The text of second *Dialexis* concerns the next phase (1171/2) of the Armeno-Greek negotiations. Theorianus' delegation reached Hromkla in ՏՄԻՂ (6680) from the Creation of the world, in the thirteenth year of Manuel I Comnenus, in the third month of the second year of his son Alexius II Comnenus, on 20 of the third month of the fifth indiction. Therefore we can date Theorianus's second arrival in Hromkla to 20 October, 1171 with some reservation, to be sure¹⁶.

The Byzantine theologian brought four documents with him to Hromkla. Three of them are inserted before the *Dialexis*, until the fourth was placed in the text. The fourth document, consisting of nine points, was, in fact, the Byzantine ultimatum to the Armenian church.

The first of these documents was a secret letter of Manuel I Comnenus. The Armenian translation is not preserved. This document was dated at the

¹⁴ PG, t. 133, p. 211-224.

¹⁵ See PG, t. 133, p. 213 A.

¹⁶ PG, t. 133, p. 236 A.

"same month of the fourth indiction" (Τῷ μηνὶ αὐτῷ ἰνδ. δ ')¹⁷. In the official letter the words "of the fourth indiction" are absent. Historical sources does not allow us to verify the exact date this letter was written. Byzantinologist V. Grumel¹⁸ and later on L. Zekian¹⁹ supposed that a textual explanation of the words "the same month" concerns the date of the official letter, which did not preserve in the documents, too. According to of L. Zekian this letter must have been written before August 31, 1171.

At the beginning of the second Dialexis is also preserved a copy of the official, or as it is called, the "open" letter of Manuel I Comnenus²⁰. Unfortunately, the beginning and conclusion of this letter are lacking in the Greek text. They may be restored with the help of the Armenian translation which is preserved in the text of Nerses Lambronac'i. The Armenian translation also has a chronological testimony which, in all probability, reflects the date of the document's registration in the catholicate's archive at Hromkla (զրեցաւ յարխանն դեկտեմբերի, իննիքսոյնին ի հինգն)²¹. Thus, we can deduce that the document was translated and then entered the secretariat of Catholicate in December 1171²². The protocol beginning of the letter preserved in the Armenian translation repeats the emperor's secret letter nearly word for word. There is only one substantial difference: at the beginning of the official letter's translation the title αὐγυστος of Manuel I Comnenus, dropped out of the text owing to the negligence of the translator or the scribe of secretariat.

The next document preserved in the second Dialexis is the letter of Patriarch Michael III Anchialus to Nerses IV Shnorhali, the Armenian catholicos²³. The Armenian translation of this letter found a place in Nerses Lambronac'i's collection of document too²⁴. The particularity of this letter's Greek text was that it, entered the second Dialexis without the protocol-beginning. The letters preserved only in the Armenian version.

A document containing the nine demands of the Byzantine church has been also preserved on the composition of this Dialexis. It has also reached us in Lambronac'i's collection of documents. It was also preserved in the decrees of

17 PG., t. 133, p. 236A

18 Grumel-Darrouzès, p. 153

19 Zekian, *The Armenian* p. 56.

20 See PG., t. 133, p. 236.

21 See ԹԸ, 1871, էջ 156.

22 See Zekian, *The Armenian*, p. 57.

23 See PG., t. 133, p. 236-240.

24 See ԹԸ, 1871, էջ 157-159:

the Council of Hromkla (1178), where this document was quoted completely. Its Armenian translation replicated the Greek text word for word.

Nerses Lambronac'i omitted from his collection only two of the letters enumerated above. These are Manuel I Comnenus letter written by Michael III Anchialus the name of and the former's secret epistle. In my opinion, Lambronac'i did not include it in the text of his collection, bearing in mind that the points of view represented in the first letter had already been expressed in the text. The second, as is clear from the title, was "secret" and had not to be published. Perhaps its publication had been forbidden by the Armenian catholicate.

Thus, out of seven documents used completely or partially in the *Dialexis*, only five entered into Lambronac'i's collection. The translation of only one of them differs somewhat from the original, when one compares the Greek original of Manuel I Comnenus's letter, written in November 1169, with its Armenian translation.

For example, at the beginning of the document, which was nearly the same as the Greek original, the expression "περὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν ὁρθόδοξον πίστιν"²⁵ was translated as "սակս միաւորութեան եկեղեցւոյ ողղափառ հաւատոյ"²⁶—"on the union of church(es) in the orthodox faith". The expression "church union" of the Armenian translation is absent from the Greek text.

In the composition of the letter the translation completely differs from its original. In the Greek text conditions were imposed demanding the Armenian church to clarify and correct its doctrinal approaches, in accordance with the principles of the orthodox church, while the Armenian text treats only the importance of establishing church union. Therefore, the Armenian version can be considered as a free translation. Hence it received a form which Lambronac'i and some Armenian high-ranked clergymen wanted it to have.

On the contrary, the translation of Manuel I's "famous" letter, written in the summer of 1171, in spite of having some editorial differences from its Greek text, was a word for word translation. The same principles were for the translation of Patriarch Michael III Anchialus's letter of the summer of 1171. They were also translated word for word. The same may be said about the nine demands of Byzantine church.

²⁵ PG., t. 133, p. 120.

²⁶ ՔԸ, 1871, էջ 144:

With regard to Nerses IV Shnorhali's two letters, which were preserved in the text of *Dialexis*, they are very correct and almost word for word translations, though one of them was preserved in part whereas the another is complete. There were some interesting testimonies in the Greek text of the last letter, which are absent from its Armenian version.

Even the brief comparison of the Armenian and Greek documents accessible to us, demonstrates the importance of the codicological, textological and diplomatical analysis.

These two collections which interest us now were published independently of each other. Now it is necessary to publish the comparative texts of the Armenian and Greek documents in one book, adding detailed comments.

THE POSITION OF THE ARMENIAN CHURCH IN ARMENO-BYZANTINE ECCLESIASTICAL NEGOTIATIONS DURING THE TWELFTH CENTURY - Now let us consider the question from the perspective of Armeno-Byzantine ecclesiastical discussions in the twelfth century. In the period from 1165 to 1178 relations focused on the church's liturgical and doctrinal stances as well as structural matters. Byzantine imperial policy assigned great significance to the ethnic Armenian population in its contacts with the Seljuqs and other Islamic states of the Near East and was frequently compelled take the Armenian church's activities into account in formulating its interstate and interchurch policy in the Balkans. This is why the plan to establish union between the Orthodox and Armenian Apostolic churches was twice mooted in Byzantine foreign policy during the 60's of the twelfth century.

Yet what expectations did the Armenian church have from these negotiations and how was this expressed in contemporary sources?

Although he had fixed his catholicos' see in Hromklay, i.e. outside the limits of historical Armenia, the spiritual shepherd of "all the Armenians" continued to be addressed as "catholicos and patriarch of all Armenians" to whom almost all the dioceses and monasteries of the Armenian church extending both to east and west were subject. The ecclesiastical interests of the Armenian spiritual authorities coincided with those of Byzantium over numerous issues in Cilicia, northern Mesopotamia, Asia Minor and the Balkans. In their discussions with the Byzantine church the Armenians were trying to find solutions to a series of urgent ecclesiastical problems:

1) to create tolerable conditions for the functioning of dioceses of the Armenian church in territories under Byzantine control.

2) to have the Byzantine church and imperium (empire) accept the Armenian ecclesiastical structure as an orthodox Christian community with the status of "sister church".

3) to exploit the authority of the Byzantine Empire and its external political clout to reinforce the positions of the Armenian catholicate in international relations which would indirectly assist the process of reconstructing a national state.

The Armeno-Byzantine ecclesiastical discussions of the years 1165 - 1178 ended inconclusively. Nevertheless, at the Synod of Hromklay in 1178 during the final phase of these negotiations, Nerses Lambronac'i presented a document in which he proposed to approach the Byzantine emperor on altering the Armenian church's position in the hierarchical order of the universal church.

In that work "Compendia of the Byzantine Orthodox" the archbishop of Tarson was responding to the nine demands posed by Emperor Manuel I Comnenus (1143 - 1180) and Patriarch Michael III Anchialos (1170 - 1178). To the last of these by which the Armenians were required to assent to "the proposal of catholicos by the Byzantine emperor alone" the archbishop of Tarson replies that though tacked on at the end, this final clause recapitulates all the other issues. Bearing in mind the fact that already in the seventh century the Armenian and Byzantine churches had begun to drift quite far apart, notwithstanding the numerous attempts at reconciling these two branches of the universal Church, Nerses Lambronac'i advised the synodal participants to approach the emperor with the following suggestion: "That the Armenian catholicos shall hold the see of Antioch and all the churches and territories under its jurisdiction to east and west and that by the king's [i.e. emperor's] decree its succession should be passed on within the Armenian line in perpetuity"²⁷.

According to this document, that was: "the only way to secure a firm, unbreakable union of love, i.e. to espouse the see of Antioch to the Armenian patriarchate, in that through the coming together of that prudent virgin and this stainless bridegroom we believe an indissoluble love match will arise between our two peoples...it will set all the Armenian churches under the authority of the Byzantine orthodox emperor and unite them within your great church"²⁸. Developing these theses Nerses Lambronac'i continues: "Thus when the

27 ՊԵՆԵԱՄԱՆ, Պատմություն, էջ 265:

28 ՊԱՍԵՆԱՄԱՆ, Պատմություն, էջ 265:

Armenian catholicos is one of the four sees at the right hand of the Byzantine orthodox emperor, as patriarch of Antioch, the hope, faith and unity of all Armenians will be anchored in you through him. Then whatever yoke you lay upon our neck will be alleviated by this hope, always assuring the succession of the first intermediary, who would be called by imperial election. Otherwise, being a slave to other nations according to our sins and living under their authority, how is it possible to reach out to the Byzantine orthodox emperor and request him to propose a catholicos"²⁹.

It was perhaps in an effort to find proofs in support of this stance to be debated at the Synod of Hromklay that, together with Kostandin Herapolsec'i, Nerses Lambronac'i translated the treatises of Nilus Doxapatri, Epiphanius of Cyprus and a series of anonymous tracts on the structure of the universal church hierarchy. Finck's comparison reveals that the extant Greek texts contain lacunas. At the same time it is possible to assert with assurance that the translators inserted various passages into the works of Nilus and Epiphanius which, in my opinion, must derive from the strategy Nerses Lambronac'i crafted on the eve of the Synod of Hromklay. I would include among those passages the portion on "the jurisdiction of Greater Armenia" found in Epiphanius' text and the sections in Nilus formulating the status of the patriarchate of Antioch and Armenian catholicate.

The chapter "The jurisdiction of Greater Armenia" introduced into Epiphanius' writing is a summary version of the corresponding passage in the Armenian translation of Nilus, in which the translators stress the distinct character of the Armenian see. In the translation of both Epiphanius' and Nilus' works the Armenian catholicate's independent position is compared to Cyprus' similar autocephalous status. The only exception is that in Nilus' writing these two independent churches are joined by the Bulgarian see.

These texts advanced by Nerses Lambronac'i regarding the renaming of the Armenian catholicate as patriarchate of Antioch were intermittently revived by the Armenian catholicate during the thirteenth century, but were completely abandoned after the fall of the Armenian state of Cilicia.

29 Պապեան, Պետություն, էջ 265-266:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Արրահամյան, Կալվածագրեր- Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ I / Առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կապմեց՝ Հար. Արրահամյան, Երևան 1941:

Ագաթանգեղոս - Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց / Աշխատութեամբ Գ.Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ.Կանայեանց, Տփղիս 1909 [Պատմագիրք Հայոց, հատոր առաջին. գիրք երկրորդ]:

Ալեքսանյան, Պաշտոնական - Ա.Վ.Ալեքսանյան, Պաշտոնական նամակները V դարի հայ պատմագրության համակարգում և նրանց վավերականության խնդիրը, ՊԲՀ, 1987, № 2 (117), էջ 126-138:

Ալեքսիձե, Արսեն Վաչե-ձեի - Արսեն Վաչե-ձեի «Դոգմատիկոնի» մուծած հակամիաբնակ քերթվածը և նրա արձագանքը Հայոց մատենագրության մեջ, «Մրավայլթավի» (Ճաղրնտիր), հ. 1, Թբիլիսի 1971, էջ 133-158 (վրացերեն):

Ալիշան, Հայապատում - Հայապատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց / յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի հ.Ղեւոնդեայ վ.Մ.Ալիշան յաթոռակալ վարդապետէ Մխիթարեան ուխտին, Վենետիկ 1901:

Ալիշան, Շնորհալի - Շնորհալի եւ պարագայ իւր / գրեաց հ. Ղեւոնդ Մ.Ալիշան վ.Մխիթարեան, Վենետիկ 1873:

Ալիշան, Սիսուան - Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ / հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ.Մ.Ալիշան յուխտէն Մխիթարայ, Վենետիկ 1885:

Ակինեան, Գաւապանագիրք - Գաւապանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. պատմական ուսումնասիրութիւն / գրեց հ. Ներսէս վ.Ակինեան, Վիեննա 1920 [Ալգային մատենադարան, 22]:

Ակինեան, Կիրիոն - Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ (Բառասնամեայ շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութենէն. 574-610) (Պատմական ուսումնասիրութիւն) / գրեց հ.

Ներսէս Ակինեան, Վիեննա 1910 [Ազգային մատենադարան, Կ.]:

Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի - Ներսէս Լամբրոնացի. արքեպիսկոպոս Տարսուհի (կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պաշլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց) / գրեց հ.Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա 1956 [Ազգային մատենադարան, ՃՀԹ.]:

Ակինեան, Սիմէոն Պղնձահանեցի - Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ / գրեց հ.Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա 1951 [Ազգային մատենադարան, ՃԿԴ.]:

Աղանեանց, Դիւան - Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ա-ԺԳ, Թիֆլիս 1893-1915:

Աճառյան, Հայերեն - Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա-Դ, Երևան 1971-1979:

Անանեան, Ներսէս - Գ.Անանեան, Ներսէս Լամբրոնացին հրապարակախօս, Անթիլիաս 1995:

Անանեան Պ., Ծնորհալի - Ս.Ներսէս Ծնորհալի կաթողիկոս Հայոց, «Բազմավէպ», 1973, էջ 326-361, 1974, էջ 229-258, 1975, 348-364:

Անասեան, Մանր երկեր - Հ. Անասեան, Մանր երկեր / ներածութեամբ Ա.Գ.Սանճեանի, Լոս Անջելէս 1987:

Ատենաբանութիւն - Ատենաբանութիւն սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացոյ / թարգմանեալ ըստ ընտիր օրինակաց յիտալական բարբառ ի հ.Յարութիւն վարդապետէ Աւգերտայական բարբառ ի հ.Յարութեան միաբանութենէ. և եան Անկիւրացոյ ի Միթթարեան միաբանութենէ. և տպագրեալ ի կրկին բարբառ՝ հանդերձ իտալական ծառայութեամբ, Վենետիկ ՌՄԿԱ (1812):

Բաղալյան, Օրացույցի - Հ.Ս.Բաղալյան, Օրացույցի պատմութիւն, Երևան 1970:

Բարթիկյան, Գրիգոր Բակուրյանի - Հրաչ Բարթիկյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» մեջ հիշատակվող (ἀντίδρυτον ἔθνος-ի «անկայուն ժողովրդի») մասին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1980, № 7, էջ 72-78:

Բարթիկյան, Մամիկոնյան - Հ.Ս.Բարթիկյան, Մամիկոնյան (°) սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+902-903 թթ.) բյուզանդական վարքը, «Էջմիածին», 1975, ԺԲ, 39-44:

Բարթիկյան, Նոր նյութեր - Հր.Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհակառակությունների մասին, ԲԱ, № 4, Երևան 1958, էջ 285-290:

Բարխուտարեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն Աղուանից, Ա հատոր / ի Մակար եպիսկոպոսէ Բարխուտարեանց, Վաղարշապատ 1902:

ԲԱ - Բանբեր Մատենադարանի:

- Բուդոյան, Բյուզանդիայի - Ա.Ա.Բուդոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան 1988:
- Բուդոյան, Գրիգոր - Ա.Բուդոյան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայասերին վերագրված մի թղթի մասին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1978, № 3, էջ 92 - 98:
- Բուդոյան, Հարաբերություններ - Ա.Ա.Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունները XII դարի 60-70-ական թվականներին.- ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 150-163:
- Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական - Ա.Բուդոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունների մասնակիցներն ու վավերագրերի թարգմանիչները (XII դարի 60-70-ական թվականներ), ՊԲՀ, 1990, № 4, էջ 82 - 93:
- Բուդոյան, Ներսես - Ա.Բուդոյան, Ներսես Լամբրոնացին և XII դարի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների վավերագրերի ժողովածուն, ՊԲՀ, 1989, № 4, էջ 109 - 116:
- Բուդոյան, Քրիստոնյա - Ալատ Բոլոյան, Քրիստոնյա Արևելք՝ լեզուների եվ մատենագիտությունների ուսումնասիրության ներածություն, «Էջմիածին», 1994, Զ - Է, էջ 84 - 90:
- Գալանոս, Միաբանութիւն - Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ / Շարադրրեալ ի յերկուս հատորս. ի պատմական և վիճաբանական կարգէ Թէատինոսաց Կղեմէս վարդապետ, առաջին հատոր, Հոռմ 1690 (առաջին հրատարակությունը՝ 1650 թ.):
- Գալէնտէրեան, Միութենական - Արտավազդ վարդ. Գալէնտէրեան, Միութենական հարց եւ Շնորհալի (պատմաքննական տեսութիւն), Մարպուտան 1910:
- Գարեգին Ա, Յիշատակարանք - Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս 1951:
- ԳԹ - Գիրք թղթոց, Թիֆլիս 1901, (Սահակ Մեսրոպեան մատենադարան, Ե.) և Գիրք թղթոց, Երուսաղէմ 1994:
- Գրիգոր Սկեւոացի, Ներբողեան - Գրիգորի Սկեւոացւոյ Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, Վենետիկ 1854 (Սոփերք Հայկականք, ԺԵ):
- Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ - Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ / աշխատասիրությամբ Ա.Շ. Մնացականյանի, Երևան 1972:
- Գրիգորյան, Դիվան - Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, Գիրք Առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Հատոր Ա, 1780-1785 / աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան 1984:

Դիտտեն, Հայերի - Հանս Դիտտեն, Հայերի տեղաշարժերը
Բյուզանդական կայսրության մեջ Հուստինիանոս I-ից
մինչև XI դար, ՊԲՀ, 1988, № 1, էջ 23-36:

Դոլոխանյան, «Գրառաջքները» - Ա.Գ.Դոլոխանյան, «Գրա-
ռաջքները» հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ,
«Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 12 (396), 1975,
էջ 66-74:

Գրիգորեան, Ստեփանոս Սիւնեցի - Ստեփանոս Սիւնեցի իր
երկու նորահայտ մեկնութիւններու հրատարակութեան
առիթով / Ուսումնասիրեց Մեսրոպ վրդ. Գ.Գրիգորեան,
Պէյրութ 1958:

Եպիփան - Եպիփան Կիպրացու «Ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατρι-
αρχῶν τὲ καὶ μητροπολιτῶν» / հայերէն և հունարէն, հրա-
տարակեց Զ.Ն.Ֆինկ, Թիֆլիս 1902:

ԵՅԱ- Երուսաղեմի և Յակոբեանց Մատենադարան:

Չարրհանայեան, Մատենադարան - Մատենադարան հայկա-
կան թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ-ԺԳ), Վենե-
տիկ 1889:

Չեքիեան, Համամիութենական - Հ. Լեւոն Չեքիեան, Համա-
միութենական տրամախօսութիւն մը ԺԲ դարուն. բա-
նակցութիւններ Ս. Ներսէս Շնորհալիի եւ կայսերական
նուիրակ Թէորիանոսի միջեւ հայ եւ բիւզանդական եկե-
ղեցիներուն միութեան շուրջ. - Վենետիկ 1978 [Հայագի-
տական մատենաշար «Բազմավեպ», թիւ 13]:

Էփրիկեան, Պատկերապարդ - Հ.Ս.Էփրիկեան, Պատկերապարդ
բնաշխարհիկ բառարան, հատոր Ա-Բ, Վենետիկ 1902-
1907:

ԹԸ, 1871 - Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ,
Երուսաղէմ 1871:

Թումանյան, Հայ - Բ.Ե.Թումանյան, Հայ աստղագիտության
պատմություն / XIX դ. սկզբից մինչև 1920/, Երևան 1968:

Խաչատրյան, Կարնո - Ա.Խաչատրյան, Կարնո Սաղոուխյան-
ների ժամանակագրությունը և տոհմաբանությունը ըստ
արաբական վիմագիր աղբյուրների, «Արևելյան աղբյու-
րագիտություն», 1, Երևան 1988, էջ 99-133:

Կանոնագիրք Հայոց - Կանոնագիրք Հայոց / Աշխատասիրութ-
յամբ՝ Վապգեն Հակոբյանի, Երևան 1964 (հտ. Ա), 1971 (հտ.
Բ):

Կիրակոս - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց / աշ-
խատասիրությամբ Կ.Ա.Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան,
1961:

Կիւլէտէրեան, Հին - Բաբգէն վ.Կիւլէտէրեան, Հին էջեր. Յով-
հաննէս Դամասկացի եւ Հայ Եկեղեցին.-«Լոյս» Շաբա-
թաթերթ, Կ.Պոլիս 1905, էջ 1008-1012, 1065-1066 (Նախաբան

հրատարակչին), 1066-1068, 1112-1115, 1906, էջ 45-48, 116-119, 213-216, 355-359, 474-479, 589-592, 810-815, 957-960, 981-984, 1075-1079, 1124-1126, 1196-1199:

Կոզեան, Հայոց - Լ.Ս.Կոզեան, «Հայոց եկեղեցին» մինչև Փլորենտեան ժողովը, Բեյրութ 1961:

ՀԱ - «Հանդես ամսօրեայ», հայագիտական ուսումնաթերթ, Վիեննա:

Հակոբյան, Ներսես - Գր. Հակոբյան, Ներսես Լամբրոնացի, Երևան 1971:

Հակոբյան, Սկևռայի - Գր. Հակոբյան, Սկևռայի գրական-մշակութային դպրոցը, Երևան 1988:

Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրիանը - Վ.Ա.Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրիանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոհնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, տե՛ս «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան 1968, էջ 167-192:

ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. I - VIII, Երևան 1971-1984:

Հովհաննիսյան, «Ասորական» - Ս.Հ.Հովհաննիսյան, «Ասորական» կամ «Ասորա-հռոմեական» կոչված դատաստանագրքի աղերսը հայ իրավունքի հետ, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 158 - 178:

ՄԱ, 1870 - Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1870:

ՄԱ, 1871 - Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի, հանեալ ի հնագոյն գրչագրէ, Երուսաղէմ 1871:

Մանր ժամանակագրություններ - Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. / Կապմեց՝ Վ.Ա.Հակոբյան, հտ. I, Երևան 1951, հտ. II, Երևան 1956:

Մաթևոսյան, Հիշատակարաններ Ե - ԺԲ - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ. / Աշխատասիրությամբ Ա.Ս.Մաթևոսյանի, Երևան 1988:

Մաթևոսյան, Հիշատակարաններ ԺԳ - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար / Կապմեց Ա.Ս.Մաթևոսյան, Երևան 1984:

Մատթէոս - Մատթէոս Ոռոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898:

Մարգարյան, Հյուսիսային - Հ.Գ.Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան 1980:

Մարգարյան, Քաղաքական - Հ.Գ.Մարգարյան, Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանի ապատագրման հեռանկարներ (XII-XIII դդ.), ՊԲՀ, էջ 35-49:

Մեկնությունն Յայտնութեան - Մեկնությունն Յայտնութեան և.

Անետարանչին Յովհաննու արարեալ Տ.Անդրէի եւ Արե-
տասայ եպիսկոպոսացն Կեսարու, Երուսաղէմ 1855:

Մելիքսեթ-Բեկ, Վարդապետք - Լ.Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդա-
պետք Հայոց հյուսիսային կողմանց» և նրանց ինքնու-
թյունը, Թբիլիսի 1928 (վրացերէն):

Մխիթար Անեցի - Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ
հանդիսարանաց / Աշխատասիրութեամբ Հ.Գ.Մարգար-
յանի, Երևան 1983:

Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի - Մխիթար Գոշ, Գիրք Դա-
տաստանի / աշխատասիրութեամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի,
Երևան 1979:

Մխիթար Գօշ, Դատաստանագիրք - Մխիթարայ Գօշի Դա-
տաստանագիրք Հայոց / իրաւաբանական հետազօտու-
թիւնը հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան Ժ.Վարդապետի
Բաստամեանց միաբանի սրբոյ Էջմիածնի եւ վանաօր և.
Գալիանիայ վանուց, Վաղարշապատ 1880:

Մխիթարեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն ժողովոց Հայաս-
տանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պէ-
տու ժառանգաւորաց / Աշխատասիրեաց Աբէլ արքեպիս-
կոպոս Մխիթարեանց, Վաղարշապատ 1874:

ՄՄ - Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Մուրադյան, Գրիգոր Նապիանպացին - Կ.Մ.Մուրադյան, Գրի-
գոր Նապիանպացին հայ մատենագրութեան մեջ, Երևան
1983:

Մուրադյան, Եվթիմիոս Չիղաբենոս - Պ.Մ.Մուրադյան, Եվթի-
միոս Չիղաբենոսի «πανοπλία δογματικη» երկի հին վրա-
ցերէն թարգմանութիւնը, տե՛ս «Մառք և հայագիտութեան
հարցեր», Երևան 1968, էջ 266-295:

Մուրադեան, Դաւանական - Պ.Մ.Մուրադեան, Դաւանական
հանդուրժողականութեան եւ ազգամիջեան համերաշխու-
թեան գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գան-
ձասար», Դ, էջ 95-108:

Յայամաւորք - Գիրք որ կոչի Այամաւորք, Կ.Պոլիս ՌՃՀԹ (1730):

Յովհաննու, Խոստովանութիւն - Յովհաննու Իմաստասիրի
Հայոց կաթողիկոսի Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ
մարմնանալոյ բանին Քրիստոսի եւ ընդդէմ դաւանողաց
վմի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս / Հրատարակեց
Կարապետ Վարդապետ, Վաղարշապատ 1896:

Յովհաննու - Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի Հայոց
Օսնեցւոյ Ճառ Ընդդէմ երկութեանց / Հանդերձ
առաջարան և հետևորդ ծանօթութեամբք Հ.Մկրտիչ
Վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ 1807:

Յուսկան - Խորհրդածութիւնք սրբապան պատարագի, բացատրութիւն Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսնի Կիլիկեցոց, Երուսաղէմ 1842, հաւելում, էջ 21-27:

Նալբանդեան, Հիշատակարան - Մ.Նալբանդյան, Հիշատակարան, ԺԴ, տե՛ս Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր առաջին / տեքստը, կոմենտարները և ծանոթագրութիւնները Նշան Մուրադյանի, Երեւան 1945:

Նեղոս - Նեղոս Դոքսապատոի կարգադրութիւն պատրիարքական արժողոցն / հայերեն և յունարէն հրատարակեց Յրանց Նիկոյաու Յինկ, Վաղարշապատ 1902:

Ներսէս Լամբրոնացի - ՏՆ.Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն և թուղթք և ճառք, տե՛ս Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի, Վենետիկ 1865 (նաև՝ 1838):

Ներսէս Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք - Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին, Վենետիկ 1847:

ՆԲՀ - Նոր բառգիրք հայկապեան լեզուի, հտ. Ա-Բ, Վենետիկ 1836-1837թ:

Ոսկանյան-Կորկոտյան-Սամվայան - Ն.Ս.Ոսկանյան, Բ.Ս.Կորկոտյան, Ա.Մ.Սամվայան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան 1988:

Չամչեանց, Պատմութիւն - Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 / Յօրինեալ ի Հայր Միքայել վարդապետի Չամչեանց Կոստանդնուպօլսեցոյ, Հատոր Գ, Յորում աւանդին պատմութիւնք հինգերորդ և վեցերորդ գրոց՝ սկսեալ յամէ տեառն 1080 մինչև ի 1174, Վենետիկ 1786:

Պայճեան, Պատմութիւն - Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա ընդ հռոմէական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան սինհոդոսի / գրեց Աղեքսանդր վ.Պայճեան, Վիեննա 1878:

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդէս:

ՊԽՄ - Պատճառ ինդրոյ միաբանութեան թագաւորին Հոռոմոց Էմանուէլի և սրբոց կաթողիկոսացն Հայոց թուղթքն, զոր գրեցին առ միմեանս:

Պողարեան, ՄՅՁՍՅ - Մայր Յուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց / կապմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հտ. Ա-ԺԱ, Երուսաղէմ 1966-1991:

- Սաստեթեան, Ներսէս - Սմբատ եպիսկ. Սաստեթեան, Ներսէս
Լամբրոնացի / աշխատասիրութիւն պատմական, մատեն-
ագրական եւ վարդապետական, Մնթիլիաս 1981:
- Սամուէլ - Սամուէլի քահանայի Մնեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց
պատմագրաց / Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յա-
ւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլ-
եանի, Վաղարշապատ 1893:
- Սարգսյան, Հովհաննէս - Ա.Բ.Սարգսյան, Հովհաննէս Դրաս-
խանակերտցոյ «Հայոց պատմությունը» և Մովսէս Խորե-
նացին, Երևան 1991:
- Սերէոս, Պատմութիւն - Պատմութիւն Սերէոսի / աշխատասի-
րությամբ Գ.Վ.Արզարյանի, Երևան 1979:
- Սմբատ, 1859 - Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի
Հայոց, որդւոյ Կոստանդեայ Կոմսին Կոռիկոսոյ, Փարիզ
1859:
- Սմբատ, 1956 - Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ,
ս.Ղապար, 1956:
- Սիրմէեան, Երոպայի - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւ-
րոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, առաջին հատոր /
կազմեց Արտաւապէտ արքեպիսկոպոս Սիրմէեան, Փարիզ
1950:
- Վարդան, Հաւաքումն - Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ
վարդապետի, Վենետիկ 1862:
- ՎԲՄ - Վատիկանի Բորգյան մատենադարան:
- Տէր-Մինասեանց, Հայոց - Ե.Տէր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու
յարարերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիա-
ծին 1908:
- Տէր-Միքէլեան, Հայաստանեայց - Հայաստանեայց եկեղեցին
եւ Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, պատմական յա-
ռաջադրութիւն / գրեց դր. Արշակ Տէր-Միքէլեան, Մոս-
կուա 1892:
- Տէր-Միքէլեան, Միջին - Ա.Տէր-Միքէլեան, Միջին դարերի
կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական իսաղադու-
թեան համար, «Արարատ», 1893, էջ 25-48, 129-145, 236-253,
319-350, 404-411:
- Տէր-Պետրոսեան, Ասորիների - Լեւոն Յ. Տէր-Պետրոսեան, Ա-
սորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեան-
քում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ 1989 [Հայագիտական
մատենաշար «Բազմավէպ», թիւ 28]:
- Ըափալիս, Կեղծ Իսահակ - Մի հունարէն հակաճառական եր-
կի վրացերէն թարգմանությունները (Կեղծ Իսահակի եր-
կր), «Մրավարթափի», VII, Թբիլիսի 1980, էջ 64-76 (վրացե-
րէն):
- ՓԱԳ - Փարիզի ազգային գրադարան:

Փափապյան, Կալվածագրեր - Մատենադարանի պատկերեն վավերագրերը, II, Կալվածագրեր, պրակ առաջին (ԺԴ - ԺԶ դդ.) / Կալմեց' Հ.Դ. Փափապյան, Երևան, 1968:

Քասունի, Կիլիկիայի - Ծերուն-Երուանդ Հ.Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնները Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ (1080-1137), Պէյրութ 1974:

Օրմանեան, Ազգապատում - Ազգապատում, Հայ, էջ 70բէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութիւն / գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, նախկին պատրիարք, Կոստանդնուպոլիս 1912, հտ. Ա (նույնը՝ Պէյրութ 1959):

AC -Annæ Comnenæ Alexiadis, Libri XV / addidit Ludovicus Schopenus, vol I - II, Bonnæ 1839 - 1878.

Altaner, Précis - Berthold Altaner, Précis de Patrologie / adapté par H.Chirat, Casterman-Paris-Tournai 1961.

Adontz, Etudes - N.Adontz, Etudes armeno-byzantines , Lisboa 1965 [Bibliothèque arménienne de la fondation Caloust Gulbenkian].

Barzos, Genealogia - Κωνσταντίνος Βάρζος, 'Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τομ. Α' καὶ Β', Θεσσαλονικὴ 1984 [Ἑβζαντινὰ Κεϊμένεα καὶ μελέται 20Α, Β]

Bartikian, Buzantino - Hratch Bartikian, Բւջանտնո քղերօրոյցիօ տօն քոճիքա տօս 'Արմենիօս յօմքօս Mkhitar Gos(†1213).- in: Tօ Բւջանտնօ քաթա տօն 12օ քաճնա. Կանօնիկօ ճիկաօ, քրաթօս քաճ քօյնօնիքա, 'Աթօնա, 1991, p. 239-259 ['Էթարէքա Բւջանտնօն քաճ քետաԲւջանտնօն քեճէթօն, 3].

Bartikian, Relations - H.M.Bartikian, Les relations des églises de l'Arménie Cilicienne et de l'Empire Byzantin et leurs implications politiques, in: Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outre mer", Poitier-Lusignan 20-24 octobre 1993, Poitiers [1994], p. 47-53.

Bartikian, Religious - Hrac' M.Bart'ikian, The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the tenth and eleventh Centuries, in: Études Arméniennes in memoriam Haïg Berbérian / Digran Kouymjian editor, Lisboa, 1986, p. 55-62.

Barthold, Kars - W.Barthold- [C.J.Heywood], Kars, in: Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, tome IV, Leyden-Paris, 1978, p. 696-699.

Baumstark, Geschichte - Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinischen Texte / von Dr.Anton Baumstark, Bonn, 1922.

Beck, Kirche - Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich / von Hans-George Beck, München, C.H.Bech'sche Verlagsbuchhandlung,

1959 [Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, zweiter Teil, Erster Band].

Bozoian, Bibliografie - Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Rußland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts / Unter Mitwirkung von Azat Bozoian, Igor' Cicurov, Sulchan Goginava, Kirill Maksimovic und Jaroslav Scapov zusammengestellt von Ludwig Burgmann und Hubert Kaufhold, Frankfurt am Main, 1992, S. 91 - 187.

Bozoian, Documents - Azat Bozoian, Les documents juridiques du royaume Arménien de Cilicie, in: Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outremer", Poitier-Lusignan 20-24 octobre 1993, Poitiers [1994], p. 54-58.

Cahen, Syrie - Claude Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche, Paris 1940 [Institut Français de Damas, Bibliothèque Orientale, tome Ier].

Chalandon, Les Comnènes - Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180) / par Ferdinand Chalandon, New York, Burt Franklin research & Source works series # 2, [Les Comnène. Études sur l'empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, t. II (1 et 2)] (Originally published in Paris - Picard, 1912).

Charanis, The Armenians - P.Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa 1963 (Caloust Gulbenkian Foundation Armenian Library).

Cheyne, Études - Jean-Claude Cheynet, Trois familles du duché d'Antioch, in: Études prosopographiques / par Jean-Claude Cheynet, Jean-François Vannier, Paris 1986 [Byzantina Sorbonensia, 5].

Christensen, L'Iran - L'Iran sous les Sassanides / par Arthur Christensen, Copenhague 1944.

Christianismes Orientaux - Micheline Albert, Robert Beylot, René-G.Coquin, Bernard Outtier, Charles Renoux, Christianismes Orientaux: Introduction à l'étude des langues et des littératures / Introduction par Antoine Guillaumont, Paris 1993.

Classen, Das Konzil - P.Classen, Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner.- Byzantinische Zeitschrift, Bd.48(1955), H.2, S.338-368.

Corpus Iuris Civilis - Novellae / Recognovit Rudolfus Schoell, opus Schollii morte interceptum absolvit Guilelmus Kroll, Berolini 1959 [Corpus Iuris Civilis, volumen tertium].

Darrouzès, Notitiae - Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae / texte critique, introduction et notes par Jean Darrouzès, Paris 1981.

Darrouzès, Trois - Jean Darrouzès, Trois documents de la controverse Gréco-Arménienne.-Revue des Études byzantines 48, 1990, p. 89-103.

- Dédeyan, Les Pouvoires - Dédeyan Gerard, Les Pouvoires Arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068 - 1144), Paris, Université de Paris I Panteon-Sorbonne, 1990 (Thèse pour le Doctorat d'Etat).
- Dionisios - R.W.Tomson, The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite. Lovanii 1987 [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 488 & 488].
- Dölger-Karayannopulos, Byzantinische - Byzantinische Urkundenlehre, erster Abschnitt: die Kaiserurkunde / Franz Dölger und Johannes Karayannopulos, München 1968 [Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft. Dritter Teil. Erster Band. Erster Abschnitt].
- Dölger, Diplomatie - Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum urkundenwesen der Byzantiner, Buch-Kunstverlag Ettel 1956.
- Dölger, Familie der Könige - Franz Dölger, Die "Familie der Könige" im Mittelalter, in: Franz Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt (usgewählte Vorträge und Aufsätze), Buch-Kunstverlag Ettal 1953, S. 34-69.
- Dölger, Regesten - Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453 2 Teil, München-Berlin 1925 [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I].
- Dölger, Zur form - F.Dölger, Zur form des Auslandsschreibens der byzantinischen Kaiserkanzlei, - Зборник радова Бузантолошког института, кн.VIII (Mélanges G.Ostrogorsky), Београд 1963, с.83-95.
- Dondaine, Contra - Antoine Dondaine, Contra Graecos.- In: Archivum fratrum praedicatorum. V. XXI (1951), pp. 352 - 357.
- Dulaurier, Histoire - Histoire dogmes, traditions et liturgie de l'Église Arménienne orientale.../ par M.Édouard Dulaurier, Paris, 1857², p. 39-53.
- Dvornik, Idea - The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew / by Francis Dvornik, Cambridge 1958 (Dumbarton Oaks Studies, IV).
- EI - Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, tome I et suiv., Leyde, Paris 1960 et suiv.
- Esbroeck, Primauté - Michel van Esbroeck, Primauté, patriarchats, catholicossats, autocéphalies en Orient, in: Il primato del vescovo di Roma nel primo Millennio: Ricerche e testimonienze, Città del Vaticano 1991 [Pontificio comitato di scienze storiche. Atti e documenti, 4].
- Esbroeck, Rome - Michel van Esbroeck, Rome l'ancienne et Constantinople vues de l'Arménie.-La nozione di «Romano» tra civiltà e univ-

- salità [Atti del II seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma" 21-23 aprile 1982, Documenti e Studi, studi II].
- Eustathii, Naratio - Eustathii Archiepiscopi de capta Thessalonica Narratio, in: Leonis Grammatici, Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, accedit Eustathii de capta Thessalonica Liber, Bonnae 1842, p. 366-512 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae].
- Fink, Kleine - F.N.Fink, Kleine mittelarmenische Texte.- In: Zeitschrift für armenische Philologie, Bd.I, H.3, 1902, S. 198-200.
- Garitte, La source - Gérard Garitte, La source grecque des "Trente articles" géorgiens contre les arméniens, *ΣΛ*, 1976, t.2 111-116:
- Georgii Cyprii Descriptio - Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani Accedit Leonis imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita / edidit Praefatus est Comentario instruxit Henricus Gelzer. Adiectae sunt Quatuor Tabulae Geographicae, Lipsiae in Aedibus B.G. Taubneri MDCCCXC (1890).
- Grotz, Die Hauptkirche - Hans Grotz S.J., Die Hauptkirchen des Ostens von den Anfängen bis zum Konzil von Nikaia (325), Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964 [Orientalia Christiana Analecta, 169].
- Grumel-Darrouzès - Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les Actes des Patriarches. Fasc. II et III, Les regestes de 715 à 1206 / par Venance Grumel, Deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès.-Paris, 1989 [Le patriarcat Byzantin. Recherches de diplomatique, d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines. Série I].
- Grumel, La Chronologie- V. Grumel, La Chronologie, Paris 1958 [Traité d'Études Byzantines, I].
- Hecht, Byzanz - Winfrid Hecht, Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuel I.(1180-1196).- Byzantion, t. 37(1968), p. 60 -74.
- Hecht, Die byzantinische - W.Hecht, Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180-1185), Neustadt-Aisch, 1967.
- Hild-Hellenkemper, Kilikien - Kilikien und Isaurien / von Friedrich Hild und Hansgerd Hellenkemper, 1. und 2. Teil, Wien, 1990 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 215. Band. Tabula Imperii Byzantini, Bd.5].
- Hunger, Die hochsprachliche - Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I Bd., München 1978.
- Hunger, Katalog - Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/3: Codices theologici 201-337/ von Herbert

- Hunger und Wolfgang Lakner center mitarbeit von Christian Hannick, Wien 1991.
- Hunger, PROOIMION - H.Hunger, PROOIMION: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964 [Wiener byzantinische Studien. Band I].
- Hunger, Register - Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, 1 Teil, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315 - 1331 / Herausgegeben von Herbert Hunger und Otto Kresten, Wien 1981 [Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. XIX / 1, Series Vindobonensis].
- IC - Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio (sic) Comnenis Gestarum / Recensuit Augustus Meineke, Bonnæ 1836.
- Inalcik, Erzurum - Halil Inalcik, Erzurum, in: EI, t. II, p. 730-731.
- Jaffé, Regesta - Jaffé Ph., Regesta Pontificum romanorum ab condita Ecclesia ad annum p. C. natum 1198, in der 2. Aufl. von W. Wattenbach-F.Kaltenbrunner-P.Evanld - S.Loewenfeld.- Berlin 1885/88, 2 Bände, photo-mech. Nachdr. Graz 1956.
- Kane, The Jurisdiction- Kane Thomas A. The Jurisdiction of the Major Sees in Antiquity and in the Middle Ages, Washington 1949 [The Catholic University of America, Canon Law Studies N° 276].
- Kawerau, Die Jakobitische - P.Kawerau, Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance, Berlin 1960.
- Keshishian, The problem - Bishop Aram Keshishian, The problem of Church Unity in twelfth century. The correspondence of Nerses Shnorhali with Manuel Comnenus (1165-1173).- «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Ա. տարի, Անթիլիաս 1980, էջ 91-106:
- Krumbacher, Geschichte - Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527-1453) / von Karl Krumbacher, Zweite Auflage bearbeitet unter Mitwirkung von A. Ehrhard u. H.Gelzer, München 1897.
- Langlois, Le tresor - Le trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens... / Recuellis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par Victor Langlois, Venise 1863.
- Laurent, Le titre - V.Laurent, Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale (recherches de diplomatique et de sigillographie Byzantines).- Revue des Études Byzantines, t. VI (1948), fasc. I, p. 21-24.
- Lilla, Codices - Codices Vaticani Graeci. codices 2162-2254 (Codices colymnenses) / Recensvit Salvator Lilla, In bibliotheca Vaticana MCMLXXV

- Lilie, Die Schlacht - R.-J.Lilie, Die Schlacht von Myriocephalon (1176). Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert.-REB, t. 35, p. 257-275.
- Mazal, Prooimien - Otto Mazal, Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden, Wien 1974.
- Monachino, Genesi - Monachino Vincenzo S.J. Genesi storica del Canone 28° di Calcedonia. Gregorianum 33(1952).
- MS, t. III - Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166 - 1199) / Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B.Chabot, t. III, Paris 1963².
- N.Ch. - Nicetae Choniatae Historia / Recensuit Ioannes Aloysius van Dieten, Pars prior: Praefationem et textum continens, Pars altera: Indices continens, Berolini et Novi Eboraci, Apud Walter de Gruyter et Socios, 1975 [Corpus fontium Historiae Byzantinae. vol. XI/1-2, Series Berolinensis].
- Norden, Das Papsttum - Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis Untergange des byzantinischen Reichs (1453) / von Dr.Walter Norden, Berlin 1903.
- Palmiere, La lettera - P.Aurelio Palmiere. La lettera del filosofo byzantino Teodoro e un testo polemico inedito di Niceta Pictoratus.- In: Bessarione (Roma 1912), pp. 8-14.
- Papadoupoulos-Kerameus, Anecdota - Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς. Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ συγγραμμάτια ἐγγραφά τε καὶ ἄλλα κείμενα κατ' ἐκλογὴν συλλεγόμενα ἐκ τῶν ἐν τῇ "Μαυρογορδατεῖῳ Βιβλιοθήκῃ" ἀναγραφόμενων χειρογράφων καὶ νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ὑπὸ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884.
- Patrum Nicaenorum Nomina - Patrum Nicaenorum Nomina Latine, Graece, Coptice, Syriaece, Arabice, Armeniace. Sociata opera ediderunt Henricus Gelzer, Henricus Hilgenfeld, Otto Cuntz, Lipziae 1898.
- PG - Patrologiae Cursus completus, Accurante J.-P.Migne, Series Graeca, tomus 130 & 133.
- Pothast, Regesta - Pothast, Regesta pontificum Romanorum inde ab anno p. C.natum 1198 ad annum 1304, Berlin 1874/75, 2. Bände, photomech. Nachdr.Graz 1957.
- Quellen - Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Frederichs I. / herausgegeben von A.Chroust, Berlin 1964² [Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum, nova series, tomus V].

- Realencyclopédie - Paulis Realencyclopédie der classischen Altertumwissenschaft, neue bearb...., von Georg Wissowa, Bd. III₂, Stuttgart 1970, Bd. VIIA1 (1958).
- Ratzinger, Primat - Ratzinger J. Primat, Episkopat und Successio apostolica. In Karl Rahner - Joseph Ratzinger: Episkopat und Primat. Quaestiones disputatae 11 (Freiburg, Wien, Basel 1961).
- REB - Revue des Études Byzantines.
- Rösch, ONOMA - Gerhard Rösch, ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Wien 1978 [Byzantina Vindobonensia, Bd. X].
- Serpos, Compedio - Compedio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena suddita dell'Imperio Ottomano, Opera divisa in sei Libri e presentata alla sacra congregazione di propaganda / dal marchese Giovanni de Serpos, tomo secondo, Venezia, 1786.
- Spiteris, La Critica - Jannis Spiteris, La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII, Roma 1979.
- Staerk, Die Confessio - Dom Antonio Staerk, O.S.B., Die Confessio fidei Armenorum aus der Dubrowskischen Sammlung der Kaiserlichen Bibliothek zu St.Petersburg.- Византийский Временник, т. XIV, вып. 1(1907), СПб. 1908, с. 192-196.
- Tekeyan, Controverses - P.Pascal Tekeyan, Controverses Christologiques en Arméno-Cilicie dans la seconde moitié du XIIe siècle (1165-1198), Roma 1939 [Orientalia Christiana Analecta, 124].
- Ter-Mikelian, Die armenische - Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (vom IV.bis zum XIII.Jahrhundert). Von Dr.Arsak Ter-Mikelian, Leipzig 1892.
- Tisserant, Codices - Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani, Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis / Recensvit Evgenivs Tisserant, Bibliothecae Vaticanae scriptor, Romae MCMXXVII (1927) [Bibliothecae Apostolicae Vaticanae, Codices many scripti recensiti].
- Treitinger, Die oströmische Kaiser - Otto Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im Hofischen Zeremoniell, Darmstadt 1969.
- Tournebize, Histoire - Histoire politique et religieuse de l'Arménie / par Fr. Tournebize, depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393), Paris [1901].

- Wirth, Wann - P.Wirth, Wann wurde Kaiser Alexios II Komnenos geboren ? - BZ, Bd. 49[1956], S. 65 - 67.
- Vries, Orient - W.de Vries, Orient et Occident: les structures ecclésiastiques vues dans l'histoire des sept premiers conciles œcuméniques, Paris, 1974.
- Zekiyán, Nersès de Lambron - L.B.Zekiyán, Nersès de Lambron.- in: Diction. de Spiritualité, t. XI, p. 123-134.
- Zekiyán, The Armenian - B.L.Zekiyán, The Armenian Community of Philipopolis and the Bishop Ioannes Atmanos Imperial legat to Cilicia.- in: Between the Danube and Caucasus / ed. by György Kara, Budapest, 1987, pp. 363-373.
- Zekiyán, St.Nerses - B.L.Zekiyán, St.Nerses Snorhali en dialogue avec les Grecs: un prophète de l'oecumenisme au XIIe siècle.- In: Études Arméniennes in memoriam Haïg Berbérian, Lisboa 1986, p. 861-883[Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian].
- Анна Комнина - Анна Комнина, Алексиада / Вступительная статья, перевод, комментарий Я.Н.Любарского, М. 1965.
- Аннинский, История - Александр Аннинский, История Армянской церкви (до XIX века), Кишинев 1900.
- Бартикян, К истории - Р.М.Бартикян, К истории взаимоотношений между Византией и киликийским армянским государством в конце XII в., Византийский Временник, том XVII, М.-Л. 1960, стр. 53-56.
- Бартикян, Об особенностях - Р.М.Бартикян, Об особенностях участия армян в правлении византийским и болгарским государствами в VIII-IX вв., в кн.: Культурное наследие Востока; проблемы, поиски, суждения, Ленинград 1985, с. 258-265.
- Бартикян, Неизданный - Р.М.Бартикян, Неизданный византийский документ о византино-армянских церковных взаимоотношениях в 1247-1248 гг., XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений, М. 1991, с. 109-110.
- Бартикян, О византийском - Р.М.Бартикян, О византийском клироторологии в Судебнике Мхитара Гоша и его армянском переводчике.- *ԴԲՏ*, 1989, № 3, с. 197 - 204.
- Бартикян, Роль - Рач Бартикян, Роль игумена Филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166-1173).- «Լրաբեր» համալրական հանգումներ, 1984, № 6, էջ 78-88.

- Еозоян, Документы армяно-византийских церковных отношений XII века (императорские послания), XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений, М. 1991, с. 166-167.
- Бозоян, Новый - А.Бозоян, Новый памятник Армяно-византийских церковно-политических и дипломатических сношений второй половины XII века, Кавказ и Византия, выпуск 4, Ереван 1984, с. 224-231.
- Каждан, Армяне - А.П.Каждан, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975.
- Каждан, Социальный - Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., М. 1974.
- Марр, Аркаун - Н.Я.Марр, Аркаун - монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, СПб., 1905 (Оттиск из XII тома № 1 и 2, „Византийского Временника“, 1905 г.).
- Меликсет-Бек, К вопросу - Л.М.Меликсет-Бек, К вопросу о датировке псевдоисаковских памфлетов в греко-византийской литературе.- Византийский Временник, т. VIII, М. 1956, с. 208 - 222.
- Н.Х.- Никета Хониат, История / Перевод под редакцией проф В. И.Долицкого. Т. I (1118 - 1185), СПб. 1860.
- Папазян, Указы - Персидские документы Матенадарана, 1, Указы / составил А.Д.Папазян, вып. I (XV - XVI вв.), Ереван 1956, вып. II (1600 - 1650 гг.), Ереван 1959.
- Сметанин, Эпистолагафия - Сметанин В.А., Эпистолагафия, Свердловск 1970.
- Троицкий, К вопросу - И.Троицкий, К вопросу о сближении Армянской церкви с Православной, „Христианские Чтения“, 1869, январь-май, 1870, октябрь.
- Троицкий, Изложение - Изложение веры церкви армянская, начертанное Нерсесом, католикосом армянским, по требованию Боголюбимого государя греков Мануила, СПб., 1875.
- Худобашев, Исторические - Исторические памятники верования армянской церкви, относящиеся к XII столетию / перевод с Армянского Александра Худобашева, СПб. 1847.
- Худобашев, Обзорение - Обзорение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях / собрал и составил А.Худобашев.- СПб. 1859.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արրաբաժ 32,
Ագաթանգեղոս 196-197,
Աթանաս Ը 42,
Աթանաս Աղեքսանդրացի 77,156,
Աղեքսանյան Ա. 76,
Ալեքս Աքսույ 14,21,31,33-34,39,42,92,94-95,
97,6,140,155,167,
Ալեքս Ա Կոմենենո 208,
Ալեքս Բ Կոմենենո 59,62,76,83-84,104,134-
135,154,
Ալեքս Գ Անգելոս 178,
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 100,18,
Ալիշան Ղ. 25,40,42-43,131,149,26,1836,
Ակակ 77,
Ալիմյան Ն. 133,135,172,179,189,40,
Աղեքսանդրիա 195,197-199,
Աղթամար 203,35,
Աղվանք 68,
Աղվանից կաթողիկոս 88,190,
Աղանյան Գ. 97,
Ամբրոսիոս 156,
Անանյան Գ. 130,15,
Անանյան Պ. 40,
Անարգաթա 89,171,29,190,
Անդրեաս 179-180,
Անդրոնիկոս Ա Կոմենենո 134-135,141,67,216-
217,
Անի 88-89,190,
Անիսակի Ալ. 26,
Անկյուրիա 77,84,
Աննա Կոմենեն 208,211,
Անսերտ 219,
Անտիոք 73,77,82,88-89,129,141,68,170,174,177,
190,192-205,
Աշմուշատ 89,190,
Ապամեա 89,190,
Ապողինար 32,151,
Առաքավորաց 33,45,
Ասկուտաս 131,7,
Ասորիք 68,89,164,
Աստվածաշունչ 15,64,77,
Ավգերյան Մ. 157-159,
Ավետիս 32,
Ավետիք Ակևոացի 187,
Ատրպատական 190,
Արեթաս (Թէտալիոս) Կեսարացի 170,179-
180,
Արիոս 84,185,15,
Արծրունիներ 8,
Արդուրյան Հ. 22,23,
Արմենիակոն 209,
Արշակունի 7,
Արուսյունուկա-Ֆիդանյան Վ. 208,
Արտաշիսյան 7,
Արցախ 133,
Բագրատունիներ 8,
Բակկանյան թերակղզի 28,165,203-221,
Բաղարշ 45,
Բառնաբա առաքյալ 172,34,178,
Բարթիկյան Հր. 27,48,52-56,61,111,47, 208,211,
Բար Հերթես 66,91,150,34,167,
Բարձոս Կ. 154,
Բարձրաբերդ 131,7,
Բարոնիոս 18,
Բարսեղ Ա 121,4,
Բարսեղ Անեցի, արքեպիսկոպոս 88,
Բարսեղ Կեսարացի 77,84,156,
Բարսեղ վարժապետ 170,
Բարսեղ Տիխիսցի, արքեպիսկոպոս 88,
Բենեդիկտոս 170,29,
Բզնունիք 89,191,
Բյուզանդիա (Հոռոմք) 8 և հետև.
բոգոմիլ 210,
Բուղարիա 177,
Գալեմտերյան Ա 2780,
գաղտնի թուղթ (μυστικὴ γράφη)
57,110,154,44,
Գանգրա 77,84,
Ս.Գեորգ եկեղեցի 178,189,39,
Գեորգ Բ Քսենֆիլիմոս 178,
Գերամարտիկ Կլայեցի 180,
Գերմանիա 11,100,127,171,32,
գիմի 32,45,153,
Գրիգոր Բ Վկայաւեր 136,
Գրիգոր Գ Պառլամուն 12,14,23,17,36,40,41,
92-93,131,136-137,
Գրիգոր Դ Տղա 11 և հետև.
Գրիգոր Զ Ապիրատ 149,26,178,60,

Գրիգոր Լամբրոնացի 170,
 Գրիգոր Լուսավորիչ 64,69,77,88,119,
 124,136,196,
 Գրիգոր Մեծ պապ 170²⁹,
 Գրիգոր Նազիանզացի 77,146¹⁷,148-149,156,
 Գրիգոր Նյուսացի 77,84,156,
 Գրիգոր Սկևռացի 186-187,
 Գրիգոր Փիլիպոսյանցի 171,
 Գրիգորի Վիզանտիոս 246⁵,
 Գրիգորիոս Ամտիոքացի, արքեպիսկոպոս 88,
 Գրիգորյան Վ. 97,
 Գրյունել Վ. 108,30-31,49,57,63,82,146,154⁴⁵,

Դանուբ 207,
 Դավիթ Բաղիշեցի 11¹²,
 Դարուցեզ Ժ. 82,
 Դեռակորոս 66,
 Դիոնիսիոս Արիոպագացի 77,156,190,199,
 Դիստեն 206,
 Դյուլորիե Լ. 22,
 Դյուլզեր Ֆր. 108,30-31,40,57,71,80,82,108-110,
 Դյուլիսանյան Ա. Գ. 4,
 Դուբրովսկի Պ. 38²¹,
 Դվին 89,190,
 Դրազարկ 170²⁷,

Եգիպտոս 90,
 Եղեսիա 88-89,
 Եղիշե 196¹³,
 Ենոք Վառկացի 180,
 Եպիփան Կիպրացի 156,170²⁸,176-177,
 Եվթիմիոս Զիզաբենոս 211,
 Եվստաթիոս Թեսաղոնիկցի 216³⁵,
 Եվտիմեա 52,66,84,151,185¹⁵,
 Եվտիմեական 17,
 Եվրոպա 9,112,
 Երևան 133,186,
 Երուսաղեմ 67,88,89,90,183,186,190,195-198,
 Երրորդություն 52,
 Եփեսոս 77,84,185¹⁵,196,
 Եփրատ 85,174,
 Եփրատյան գավառ 9,

Զարևանդ 89,190,
 Զաքարիա 152,
 Զաքարիա Կաթողիկոս 124⁶⁵,
 Զենոն 77,197,

Զեքիյան Լ. 27,30,39-40,42,59,63⁵⁵,106³²,
 114,128³,145,154,160⁶⁰,166¹¹,208,211,
 Ս.Զորավար 187,

Էկլոգա 173,
 Էջմիածին 9, 25,
 Էսբրուկ վան Մ.193,199,
 Թեոդոսիոս Բ Բորողիտեն 141,216,
 Թեոդորոս Բար Վահրուն 150³⁴,168,172³⁵,
 Թեոդորանոս 3,12²¹,18-27,31,36,46-48,50-51,
 53-66,68,71,90,92-94,96,105-108,110,111,115,
 122,142-161,168-169,214,
 Թեքելյան Պ. 27,183⁶,

թղթառաջը (protokoll) 6-7,29-126,
 թղթավարտ (կամ թղթավերջ) 6-7,35-126,
 Թոմսոն Ռ. 199¹⁹,
 Թորոս Բ Ռուբինյան 13,19,20,137-138,140,
 թուղթ,ուղերձ (ցրսֆի) 7-10,126
 Թուրքերիզ Ֆ. 26,
 Թրակիա 206,

Իկոնիա 12,73-74,77,80,90,139,169,174,190,
 Ինոկենտիոս Բ 14²³,
 Ինոկենտիոս Դ. 37,
 Իսահակ Ամգելոս 111-112,178⁵⁷,217,
 Իսահակ Գեղամացի 160-161,
 Իսահակ եպիսկոպոս 149,
 Իտալական պատերազմ 11,

Լամբրոն 127,
 Լամգլուս Վ. 31,
 Լաոդիկիա 77,84,89,190,
 Լամբրոն 12,13¹⁷,20,21,138,
 Լեհաստան 38,
 Լեմբերգ 38,
 Լորան Վ. 123⁶⁴,
 Լուսիոս Գ. 171,215-217,219,
 Լոն Ա պապ 77,198,
 Լոն Ռուբինյան (թագավոր) 127-128,130¹⁵,
 171³²,188-189

խաչ 32,45,
 խաչակիրներ 8,165,
 խաչեցար 32,45,
 Խարիտոն Եվգենիոսեն 141
 Խոսրով 206,

Խոտաբաշն Ալ. 23,24,

Մնունդ 32,45,152,

Մոփք 89,191,

կաթոլիկ եկեղեցի (Հոմի, պապական) 9,12,
18,129,129,163,

կաթողիկոս Հայոց Մեծաք 88,

կանոն 6,

կապաղովկիա 13,7,88-89,190,

կարապանություն Հ. 108,108,110,

կարապետյան 37,18,

կարին (Թեոդոսուպոլիս) 89,190,

կարս 190,

կեսարիա 77,84,88-89,185,190,196,200,

կիլամ 170,

կիլիկիա 7 և հոսն.

կիպրոս 12,89,164,177-178,190,

կիրակոս Գանձակեցի 33,36,151,39,

կղեմեն Գ. 171,220,

կղեմեն Գալանոս 19-22,26-27,146,149,160,

կյուրեղ Աղեքսանդրացի 67,77,103,30,151,156,

կոզյան Լ. 27,

կոկիսոն 89,190,

կոստանդին Ա. Բարձրաբերդի 36-38,

կոստանդին Հերապոլսեցի 49,33,73-74,82,

90,105,168-171,173-180,

կոստանդին Ուոհայեցի 180,

կոստանդին Պանտելսմեն 219,42,

կոստանդնուպոլիս (Նոր Հոռոմ) 11 և այլն:

Հալեպ 11,12,12,190,

հակոբիկ-ասորի 10,11,18,42,91,129,133,162-

164,167-168,191,

Հայաստան (հյուսիսային) 52,129-130,137,

Հայք 13,52,

Հաղբատ 129,133,190,

Հայկազունի 13,17,

Հայսմավուրք 18,

Հեթում Օշինյան (Հեղի) 130-131,189,39,

Հեթում Ա. 37,17,

Հելսու Վ. 208,211,216,219,42,

հենեստիկոն 77,197,

Հենրի Գ. 38,

Հեր 89,190,

Հերակ Ա. 100,18,197,

Հերապոլիս (Մմբեշ) 49,33,73,80,168,174-175,
180,

Հյուսիսային Ասորիք 13-15,17-18,89,129,131,

164,168,177-178,181,211,

Հովհան Դամասկացի 34,15,

Հովհաննես Աթման (Ութման) 47-48,50,58,

61-62,68,90,96,105,115,143, 147,168-169,211-

215,

Հովհաննես Ապոկալիպս 123,24,

Հովհաննես Դրասխանակերտցի 201,

Հովհաննես Կեսարացի, արքեպիսկոպոս 88,

Հովհաննես Կիննամոս 13,

Հովհաննես Ոսկեբերան 156,

Հովհաննես Չմշկիկ 209,

Հովհաննես Քեսուցի 149,168

Հովհաննես Օսմեցի 77,85,145,156-159,

Հովհաննու Հայսմուրթյուն 170,28,179-180,

Հովսեփ Փլաբիոս 156,

Հուսիկ 22,51,178-180,

Հուստինոս 156,

Հուստինիանոս 99,14,198,

Հոռոմ 8-14,17,29,36-37,42,51,90,109,112-113,

123,162-164,166,171,193,195, 196,211,216,

Հոռոմկա 10 և այլն:

Հոռոմկայի ժողով 19-22,25,85,87-89,121,127,

175-176,182-191,

Ղազար Փարպեցի 196,13,

Ղլին Արսլան 11,80,169,

Ղուկաս ավետարանիչ 152,

Ղուկաս Խրիստոբերգես 140,66,

Մաթևոսյան Ա. 131,16,

Մակեդոն 84,185,15,

Մամեստիա 34,89,94,190,

Մանազկերտ 89,190,

Մանուել Ա. Կոմնենոս 10 և այլն:

Մանուել Բ. պատրիարք 36-37,

մաշտոց 171,32,

Մաշտոց Եղվարդեցի 200-201,

Մարգարյան Հ.Գ. 28,216,

Մացալ Օ. 126,68,

Մելիտեն 89,139,190,

Մելիք Շահ 12,14,

Մեծ Հայք 89,183,189,207,

Մեծ Պահք 85,139,61,184-185,

մեռոն 32,152,

Մերձավոր Արևելք 7,12,28,129,164-165-166,
 172,189,203,
 Միջագետք 164,
 Միջերկրական ծով 12,
 Միջերկրայք 12,
 Միրիոկենֆալոն 12,74,78,80,90,139,166,174,
 Միջբալե Ասորի 11,2,25,42,66,91,133,27,149-
 150,160,62,166-169,
 Միջբալե Ա Ռանգաբե 100,
 Միջբալե Գ Անքիալու 10-11,21,63,69,80,85-
 87,91,106,109-110,116-117, 120,122-123,131,
 140-142,155-156,169,174,180,182,184,185,
 204,211,
 Միջբալե թարգմանիչ 59,169,
 Մլեհ Ռուբինյան (1169-1176) 11,2,
 Մխիթար Գոշ 19,201,
 Մխիթար Սկևռացի 201,
 Մխիթարյան Ա. 25,184,
 Մկրտություն 32,45,152,
 Մյունստեր 171,32,
 Մնացականյան Ա. 30,
 Մովսես Դավաթուրանցի 201,
 Մովսես Խորենացի 5,196,
 Մորիկ 206,
 մուտք (prooimion) 35,41,
 Մուրադյան Պ.Մ. 28,201,211,
 Նաթանայելյան 13,17,
 Նալբանդյան Մ. 23,
 Նախնական 89,190,
 ճամակ 6,108-110,
 Նեղոս Դոքսասպատո 170,28,176-177,
 Նեոկեսարիա 77,84,89,190,
 Նեստոր 52,78,84,151,185,15,197,
 ճեստորական 17,164,
 Ներսես Ա 196,200,
 Ներսես Դ Ծնորհայի 12 և հուն.
 Ներսես Լամբրոնացի 17 և հուն.
 Ներսես քահանա 186,
 Նիկետոս Խոնիատոն 13,14,67,216-219,
 Նիկիա 77,84,156-157,185,15,195,
 Նուպակտ 123,64,
 ճոտարատուն (ճոտարական գրասենյակ, դի-
 վանատուն, դպրատուն) 5-10,33-126,
 Նոր կտակարան 5,97,
 Նոր աղ-Դիմ 11,2,
 Նիբրկերտ 89,190,

Շաբո ժ.Պ. 91,

Շելյեն Կ. 53,

Ուլունդյան Գ. 37,20,

ուղերձ 6,

Ուսպենսկի Պ. 24,65,

Չամչյանց Մ. 19-23,147,19,

Պալմյան Ս. 25,53,55,49,146,18,183,6,

Պաղեստին 139,60,

Պանկիլիա 189,39,

Պապեռոն 13,17,

պալլիկյաններ 207,209,

Պատարագի մեկնություն 172,33,175, 187,

պատկերամատուցություն 45,

Պարսամյան Խ. 28

Պարսկաստան (ճան Սասանյան) 89, 100,190,
 195-196,

Պետրիժիոն 214,

Պետրոս առաքյալ 13,194,

Պետրոս 77,

Պետրոս Սափիրացի 149,168,

Պողոս առաքյալ 97,128,129,8,138,

Պողոսի վանք 170,29,

Պողոս Հակվան 17,

Պողոս Շամշտացի (Սամուստցի) 84, 185,15,

Պողոս Տարոնացի 201,

Պորփյուր 77,

Պոական 13,17,

Ռոմեր 176,

Ռուբինյաններ 12-14,18,129,

Ռուսիա, Ռուսաստան 23-25,

Սալմաստ 89,190,

Ս.Սահակ 179-180,

Սահակ եպիսկոպոս 55,168,

Սահակ Երուսաղեմացի, արքեպիսկոպոս 88,

Սաղմոս Դավթի 64,125

Սամուսատ 89,191,

Սանահին 129,133,

Սանկտ Պետերբուրգ 38,

Սարգիս 33,45,

Սարգսյան Ա.193,

Սարգսյան Գ.Ս. 74,

Սարդիկե 77,84,
 Սափիր 149,
 Սեբաստիա 89,190,
 Սեբեոս 196,206,
 Սելեֆկ 17132,
 Սելակիա 89,190,
 Սերպոս դը Զիովանի 22,
 Սեւերիանոս 66,
 Սև (Սուրբ) լեռ 183,
 Սիմանկլա 17129,
 Սիմեոն Պղնձահանցի 3415,
 Սիս 9,
 Սիցիլիա 176,
 Սկևա 187,
 Սմբատ Գերբիցի 14,39-40,42-44,151,167,
 Սմբատ պատմագիր (Սպարապետ) 1317,20,
 Սմբատ Պապեռոնցի 1317,
 Սյունիք 8,88-89,190,
 Սողոմոն 75,
 Ս.Սոփիա 147,
 Ստեփանոս վարդապետ 55,149,168,
 Ստեփանոս Նդեսիացի 88,
 Ստեփանոս եպիսկոպոս 1112,
 Ստեփանոս, կաթողիկոս Աղվանից 88,
 Ստեփանոս Ղուկասյան 160,
 Ստեփանոս Սյունցի 199,
 Ստեփանոս Օրբելյան 201,
 Վազգեն Ա 187,
 Վասիլ Բարձրաբերդի 1317,
 վավերագիր (փաստաթուղթ, թուղթ) 5-10,29-126
 Վատիկան 37,172,186,
 վարդան Այգեցի 19,
 վարդան Արևելի 3717,211,217,
 վարդան վարդապետ 149,168,
 Վենետիկ 1116,
 Վիեննա 25,
 Վիրտ Պ. 15443,
 վրաստան, վրաց 33-34,88-89,
 վրախամյաններ (վահրամյաններ) 50,53-56,96,
 վրաստան 190,

Տարսն 12,18,20,88-89,109,128,129,10,135,139,
 143,170-171,174,175,1835,189-190,
 Տարսնի ժողով 1939,1836,18838,
 Տեր Հակոբյան 28
 Տեր-Միքելյան Արշ. 26,40,93-94,
 Տերին 1317,
 Տիգրան Պոականցի 1317,
 Տիգրեական եկեղեցի 16,
 Տիմանշ իկաթ 37,
 Տիմոթեոս 97,
 Տիմոթեոս Կուզ 66,
 տիտղոսներ(ինքնակալ, ծիրանածին և այլն)
 99-103,112,123,140,155,
 տոմար 4,77,198,
 Տրոիցկի Ի. 23,24,26,
 Տփլիս 88-89,190,

Փավստոս Բուզանդ 3,196,
 Փարիզ 40,133,18623,
 Փիլարտոս Վարաժնունի 53
 Փիլիպոսպոլիս (Պոլսիկ) 1627,48,50,90,96,
 143,165,171,178,206-221,
 Փոտ 12465,200,
 Փոքր Ասիա 90,129,164,178,203,
 Փոքր Հայք 89,207,
 Բաղկեղոնի ժողով 16,27,55-56,58,77,144,156-157,18515,197-198,210,
 քաղկեդոնականներ 129,207,
 Քեշիշյան Ա. 27,42,
 Քեսուռ 146,149,168,
 Քիոս 2462,

Օշին Հեթումյան 1317,19,20,21,128,137-138,
 օրթոդոքս (քրիստոնեական եկեղեցի) 18,48,
 12911,130,163,165,167,173,
 Օրմանյան Մ. 27,42,149,1836,185,18835,

Ֆինկ Ֆ.Ն. 177,
 ֆրանկ 176,
 Ֆրիդրիխ Բարբարոսս 11,90,127,17132,218,

Տավրոս 18939,
 Տարոն 89,190,

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն..... (5 - 28)

Մասն Ա.

**1165 - 1178 թթ. Հայ-բյուզանդական բանակցությունների
վավերագրերը**

գլուխ առաջին.

Փոխանակված փաստաթղթերի նկարագրություն..... (29 - 90)

գլուխ երկրորդ.

Վավերագրերի ձևաբանական վերլուծություն (91 - 126)

Մասն Բ.

**Հայերեն և հունարեն ժողովածուները, մասնակիցներն ու
թարգմանիչները**

գլուխ առաջին.

Վավերագրերի հայերեն ժողովածուն և նրա կազմողը..... (127 - 141)

գլուխ երկրորդ.

Վավերագրերի հունարեն ժողովածուն..... (142 - 161)

գլուխ երրորդ.

Բանակցությունների մասնակիցներն ու

վավերագրերի թարգմանիչները..... (162 - 181)

Մասն Գ.

Հռոմկլայի ժողովն ու բանակցությունների գերխնդիրը

գլուխ առաջին.

Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովը և ՊիսՄ ժողովածու

չմտած նրա վավերագրերը (182 - 191)

գլուխ երկրորդ.

Անտիոքի պատրիարքական աթոռի հարցը

ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական բանակցություններում..... (192 - 205)

գլուխ երրորդ.

Փիլիպուպոլսի հայկական բնակչությունը և

հայ-բյուզանդական եկեղեցական

փոխհարաբերությունները ԺԲ դարի երկրորդ կեսին (206 - 221)

վերջաբան (222 - 224)

Summary..... (225 - 233)

Գրականության ցանկ..... (234 - 250)

Հատուկ անունների և տերմինների ցանկ..... (251 - 255)

300 pp.

A II
83818